

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

P-ISSN 2663-4414
E-ISSN 2709-0762

**MÜQAYİSƏLİ
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**
BEYNƏLXALQ ELMİ JURNAL

2022, № 1

COMPARATIVE LITERATURE STUDIES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

BAKİ–2022

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi jurnalı 2004-cü ildən 2018-ci ilə qədər “Ədəbi əlaqələr” adı ilə nəşr olunub. Jurnal 19 fevral 2019-cu ildə “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” adı ilə yenidən Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Qeydiyyat № 4223. ISSN 2663-4414 (Print); ISSN 2709-0762 (Online)

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalında dünya, o cümlədən türk xalqlarının ədəbiyyatlarının qarşılıqlı müqayisəli təhlili istiqamətində elmi məqalələr çap olunur. Jurnalda Azərbaycan dili ilə yanaşı türk, rus, ingilis dillərində yerli və xarici müəlliflərin məqalələri yayımlanır. Jurnalın redaksiya heyətinə Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Çin, Özbəkistan, Bolqarıstan, Qırğızıstan, Macarıstan, Çexiya, Cənubi Koreya, Tatarıstan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Ukrayna, Polşa və digər ölkələrin alimləri daxildir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərin siyahısına daxildir.

© Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2022

COMPARATIVE LITERATURE STUDIES

Scientific journal of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences was published from 2004 to 2018 under the title “Literary Relations”. The journal was registered on February 19, 2019 under the title “Comparative Literature Studies” at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

Registration № 4223. ISSN 2663-4414 (Print); ISSN 2709-0762 (Online)

In the journal “Comparative Literature Studies” of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS is published the scientific articles in accordance with mutual comparative analysis of literature of the world and Turkish people. In the journal is published the articles by local and foreign authors in Azerbaijani, Turkish, Russian and English languages. The editorial board of the journal includes the scholars of Azerbaijan, Turkey, Russia, China, Uzbekistan, Bulgaria, Kyrgyzstan, Hungary, Czech Republic, South Korea, Tatarstan, Kazakhstan, Turkmenistan, Ukraine, Poland and others. The journal is included in the list of scientific publications recommended by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Comparative literature studies, 2022

REDAKSİYA

Təsisçi	AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU
Baş redaktor	İsa Həbibbəyli – AMEA-nın həqiqi üzvü
Baş redaktorun müavinləri	Məmməd Əliyev – professor, filologiya elmləri doktoru Gülər Abdullabəyova – professor, filologiya elmləri doktoru Bədirxan Əhmədov – professor, filologiya elmləri doktoru
Məsul katib	Mehman Həsənli – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məsul redaktor	Maral Poladova
Redaksiya heyəti	Qəzənfər Paşayev – professor, filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Almaz Ülvi Binnətova – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Yaşar Qasımbəyli – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Sara Osmanlı – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan) Orxan Söyləməz – professor, filologiya elmləri doktoru (Türkiyə) Kazbek Sultanov – akademik (Rusiya) Huanq Zhonqianq – professor (Çin) Şöhrət Siracəddinov – professor (Özbəkistan) Elka Traykova – professor (Bolqarıstan) Abdildacan Akmataliyev – akademik (Qırğızıstan) Mariya Kenneşi – Dr.dosent (Macarıstan) İvan Meznik – professor (Çexiya) Alfis Qayazov – müxbir üzv (Başqırdıstan) Kim Minnullin – müxbir üzv (Tatarıstan) Oh Eunkyunq – professor (Cənubi Koreya) Serik Pirəliyev – professor (Qazaxıstan) Davut Orazsəhədov – Dr.dosent (Türkmənistan) Vaskiv Mikola Stepanoviç – professor (Ukrayna) Yaroslav Lavski – professor (Polşa)

EDITORIAL

Founder	AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI
Editor-in-Chief	Isa Habibbayli – academician of ANAS
Deputy Editor-in-Chief	Mamed Aliyev – professor, doctor of philological sciences Gular Abdullabeyova – professor, doctor of philological sciences Badirkhan Akhmedov – professor, doctor of philological sciences
Executive Editor	Mehman Hasanli – Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Editor	Maral Poladova
Editorial Board	Gazanfar Pashayev – professor, doctor of philological sciences (Azerbaijan) Almaz Ulvi Binnatova – doctor of philological sciences (Azerbaijan) Yashar Gasimbeyli – doctor of philological sciences (Azerbaijan) Sara Osmanli – doctor of philological sciences (Azerbaijan) Orkhan Soylemez – professor, doctor of philological sciences (Turkey) Kazbek Sultanov – academician (Russia) Huang Zhonghiang – professor (China) Shukhrat Surojiddinov – professor (Uzbekistan) Elka Traikova – professor (Bulgaria) Abdildazhan Akmataliev – academician (Kyrgyzstan) Maria Kenneshi – Dr.associate professor (Hungary) Ivan Meznik – professor (Czech Republic) Alfis Gayazov – corresponding member (Bashkortostan) Kim Minnullin – corresponding member (Tatarstan) Oh Eunkyung – professor (South Korea) Serik Piraliev – professor (Kazakhstan) Davut Orazsahadov –Dr.associate professor (Turkmenistan) Vaskiv Mikola Stepanovich – professor (Ukraine) Yaroslav Lavsky – professor (Poland)

РЕДАКЦИЯ

Учредитель	НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
Главный редактор	Иса Габиббейли – действительный член НАНА
Заместители главного редактора	Мамед Алиев – профессор, доктор филологических наук Гюляр Абдуллабекова – профессор, доктор филологических наук Бадирхан Ахмедов – профессор, доктор филологических наук
Ответственный секретарь	Мехман Гасанли – доктор философских наук по филологии, доцент
Ответственный редактор	Марал Поладова
Редакционная коллегия	Газанфар Пашаев – профессор, доктор филологических наук (Азербайджан) Алмаз Ульви Биннатова – доктор филологических наук (Азербайджан) Яшар Гасымбейли – доктор филологических наук (Азербайджан) Сара Османлы – доктор филологических наук (Азербайджан) Орхан Сойлемез – профессор, доктор филологических наук (Турция) Казбек Султанов – академик (Россия) Хуанг Зхонгхианг – профессор (Китай) Шохрат Сираджаддинов – профессор (Узбекистан) Элька Трайкова – профессор (Болгария) Абдильдажан Акматалиев – академик (Кыргызстан) Мария Кеннеши – Др.доцент (Венгрия) Иван Мезник – профессор (Чешская Республика) Альфис Гаязов – член-корреспондент (Башкортостан) Ким Миннуллин – член-корреспондент (Татарстан) Ынгёнг О – профессор (Южная Корея) Серик Пиралиев – профессор (Казахстан) Давут Оразсахов – Др.доцент (Туркменистан) Васькив Микола Степанович – профессор (Украина) Ярослав Лавский – профессор (Польша)

Azərbaycan ədəbiyyatı Əhməd Kabaklının tədqiqatlarında

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın vitse-prezidenti

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru. Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Annotasiya. Məqalədə XX əsrdə Türkiyədə görkəmli ədəbiyyatşünas alim kimi tanınmış Əhməd Kabaklının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı materialları çox çətinliklə əldə etməsi və onları lazımınca araşdırıb dəyərləndirərək, Türkiyə elmi ictimaiyyətinə təqdim edə bilməsi barədə ətraflı məlumat verilir. Qeyd olunur ki, 5 cildən ibarət olan “Türk ədəbiyyatı”nın 4 cildində Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında materiallara geniş yer verilmişdir.

Məqalədən məlum olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında olan materialların Əhməd Kabaklıya çatdırılmasında Almaniyada yaşayan türk əsilli Əhməd Şemidenin əvəzsiz rolu olmuşdur. Belə ki, Bakıdan görkəmli vətənpərvər alim Abbas Zamanov və Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin poçtla Almaniyaya göndərdiyi materialları, o öz adından Türkiyəyə – Əhməd Kabaklıya göndərmişdir. Beləliklə də Əhməd Kabaklı XX əsr ərzində Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatını əldə edib oxuyan, tədqiqata cəlb edən, təbliğ edib tanıdan fədakar alimlərdən biri olmuşdur.

“Türk ədəbiyyatı” kitabında Azərbaycan əsilli Türkiyə şairi Yavuz Bülənd Bakilərin “Azərbaycan ürəyimdə şah damardır” və “Qarabağ” həsrəti adlı şeirlərinin tam mətninin verilməsi də bu çoxcildlikdəki Azərbaycan mövzusunun tamamlandığını bir daha təsdiq edir.

Açar sözlər: Əhməd Kabaklı, Türkiyə, Azərbaycan, “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyi, Abbas Zamanov, Bəxtiyar Vahabzadə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 20.04.2022; qəbul edilib – 12.05.2022

Azerbaijani literature in Ahmed Kabakli's researches

İsa Habibbəyli

Academician, vice-president of ANAS

General Director of Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Abstract. In the article is provided detailed information about the difficulties that Ahmed Kabakli, well-known literary scholar of Turkey in the 20th century, faced in compiling materials on Azerbaijani literature, as well as in studying and presenting them to the Turkish scientific community. It is noted that the materials related to Azerbaijani literature are covered extensively in 4 volumes of the 5-volume book “Turkish Literature”.

It is clear from the article that Ahmed Shemide from Turkish origin living in Germany played an invaluable role in delivering the materials about Azerbaijani literature to Ahmed Kabakli. He sent the materials posted to Germany by the prominent scholar from Baku, Abbas Zamanov and People's Poet Bakhtiyar Vahabzade to the Turkey – Ahmed Kabakli on his own behalf. Thus Ahmed Kabakli was one of the prominent scholars who obtained and read on Azerbaijani literature in Turkey in the 20th century and then researched and popularized it.

In the article is especially emphasized that the conveying the full text of the poems “Azerbaijan is a jugular in my heart” and “The longing for Karabakh” by Turkish poet from Azerbaijan origin – Yavuz Bulent Bakiler to the readers in the book “Turkish Literature” completes the theme of Azerbaijan in this multivolume.

Keywords: Ahmed Kabakli, Turkey, Azerbaijan, “Turkish Literature”multivolume, Abbas Zamanov, Bakhtiyar Vahabzade

Article history: received – 20.04.2022; accepted – 12.05.2022

Giriş / Introduction

XX əsrdə qardaş Türkiyədə görkəmli ədəbiyyatçı kimi qəbul edilən ədəbiyyatşünas alimlərdən biri də professor Əhməd Kabaklıdır. Professor Əhməd Kabaklı (1924-2001) özünəməxsus ədəbiyyatşünaslıq məktəbi yaratmış böyük elm xadimidir. Bundan başqa o, ədəbiyyatşünaslıq elminin bir çox əsas sahələri ilə dərinlən məşğul olan və bu istiqamətlərin hər birində mühüm elmi nailiyyətlər əldə etmiş universal alimdir. Əhməd Kabaklının ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, folklorşünaslıq, ədəbi əlaqələr, ədəbi tənqid və bir çox başqa sahələr üzrə yazdığı kitablar və məqalələr, oxuduğu məruzələr və etdiyi çoxsaylı çıxışlar Türkiyədə fərqli bir ədəbiyyatşünaslıq istiqamətinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Beləliklə, professor Əhməd Kabaklı XX əsrdə Türkiyədə yeni tipli ədəbiyyatşünaslıq məktəbi formalaşdırmışdır. Qardaş ölkədə Osmanlı dövrü ənənəsindən qalan tarixçilik və mətnşünaslığın aparıcı olması ilə ədəbiyyat tarixçiliyi yaradılması ənənəsindən fərqli olaraq, çoxəsrlik ədəbi-tarixi proseslərin elmi cəhətdən obyektiv şəkildə və nəzəri səviyyədə təhlil edilib qiymətləndirilməsi Əhməd Kabaklının ədəbiyyat tarixçiliyinin özünəməxsusluğunu müəyyən edir. Türk ədəbiyyatının inkişaf yolunu Qərb ədəbiyyatları ilə əlaqəli şəkildə təqdim etmək, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən edib dəyərləndirmək, son nəticədə keçilmiş inkişaf mərhələlərinin hər birinin real elmi qiymətini vermək, ənənələrlə yeniləşmələrin qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarıb aparıcı meyilləri ön mövqeyə çəkmək vəzifəsini Əhməd Kabaklı böyük uğurla həyata keçirmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əhməd Kabaklının ədəbiyyat tarixçilik məktəbi ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyi ilə üzvi sintez halında meydana çıxmış, fərqli elmi-nəzəri yanaşmalar və ümumiləşdirmələr əsasında formalaşdırılmış yeni tipli ədəbiyyatşünaslıq istiqamətidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, professor Əhməd Kabaklı Türkiyədə modern ədəbiyyat tarixçiliyi yaratmış görkəmli elm xadimidir. Ona görədir ki, professor Əhməd Kabaklının adı Türkiyədə hər biri fərqli bir elmi məktəbin yaradıcısı hesab olunan Fuad Körpülüzadə, İsmayıl Hikmət, Nihat Sami Banarlı, Əbdülbəqî Gölpınarlı, Əhməd Həmdî Tampınar, Orxan Şaik Kokçay, Məhərrəm Ergin, Mehmet Kaplan kimi nəhəng alimlərin sırasındadır.

Professor Əhməd Kabaklı hələ XX əsrin altmışıncı illərindən etibarən türk xalqlarının ədəbiyyatını öyrənməklə məşğul olmağa başlamışdır. Belə ki, o, ali məktəblərin ədəbiyyat fakültələrində oxuduğu mühazirələrində, ədəbiyyatın müxtəlif problemləri və ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlər haqqında yazdığı məqalələrində mövzunu həm Qərb ədəbiyyatı və həm də türk xalqları ədəbiyyatları ilə əlaqəli şəkildə təqdim etməyə çalışmışdır. XX əsrin 60-70-ci illərində Türkiyənin Sovetlər İttifaqı ilə əlaqələrinin soyuq və mürəkkəb olduğu bir dövrdə, çox çətin şəraitdə türk xalqları ədəbiyyatına dair materiallar əldə edə bilməmiş və ədəbi-ictimai mühitdə mövcud olan məhdudiyyətlərə baxmayaraq, qardaş xalqların ədəbiyyatlarına dair faktları, hadisələri və təhlillərini Türkiyə elmi mühitində səsləndirmişdir. Əhməd Kabaklının 5 cildlik fundamental “Türk ədəbiyyatı” dərsliyində türk ədəbiyyatının türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə birlikdə təqdim olunması Türkiyə ədəbiyyat tarixçiliyindəki əhəmiyyətli hadisələrdən biridir.

Bu baxımdan professor Əhməd Kabaklının XX əsrin 60-80-ci illərində çətin şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatı materiallarını əldə etməsi, məhdud ədəbi materiallar əsasında hər bir yazıçı və şairin yerini və xidmətlərini müəyyən edərək dəyərləndirməsi xüsusi bir fədakarlıq və elm səriştə nümunəsidir.

Müasirlərinin xatirələrindən və ailə üzvlərinin dediklərindən öyrənirik ki, professor Əhməd Kabaklı dövrün yaratdığı çətinliklər və məhdud imkanlar mühitində Azərbaycanla əlaqə qurmaq və qardaş ölkənin ədəbiyyatına dair elmi-ədəbi materialları əldə etmək üçün fərqli yollardan istifadə etmişdir. Bu baxımdan Almaniyada yaşayan və Azərbaycanla yaxşı əlaqələri olan Əhməd Şemide Türkiyə ilə Azərbaycan arasında etibarlı bir körpü funksiyasını yerinə yetirmişdir. Belə ki, Bakıdan görkəmli vətəndaş alim, professor Abbas Zamanov və Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Əhməd Kabaklı üçün zəruri olan kitabları poçta ilə Almaniyaya – Əhməd Şemideyə göndərmiş, Əhməd Şemide də həmin bəratı öz adından Türkiyəyə yola salmışdır. Yaxud Əhməd Şemide Bakıya gedərkən Əhməd Kabaklının arzu etdiyi kitablar haqqında məlumatları Abbas Zamanova və Bəxtiyar Vahabzadəyə çatdırmış, onların vasitəsilə tapıb Almaniyaya aparmış, yenidən Almaniyadakı ünvanından Türkiyəyə göndərmişdir. Beləliklə, Sovetlər İttifaqı ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin gərgin olduğu illərdə professor Əhməd Kabaklının Azərbaycandan kitablar əldə edərək tədqiqata cəlb etməsi, baş redaktoru olduğu “Türk ədəbiyyatı” jurnalı vasitəsi ilə türk oxucularını məlumatlandırması, yaxud ədəbiyyat tarixinə icmaller hazırlaması dövrünə görə bir növ böyük fədakarlıq hadisəsidir. Həmin çətin və məsuliyyətli illərin fədakar elm və ədəbiyyat sevdalıları Abbas Zamanov, Bəxtiyar Vahabzadə və Əhməd Kabaklı kimi görkəmli şəxsiyyətlərin ədəbi əlaqələrin inkişafındakı xidmətləri yüksək qiymətə malikdir.

Beləliklə, professor Əhməd Kabaklı XX əsr ərzində Türkiyədə çətin şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatını əldə edib oxuyan, tədqiqata cəlb edən, təbliğ edib tanıdan fədakar alimlərdən biri olmuşdur. Həmin işi Türkiyədə vaxtilə Ərzurum Universitetində çalışmış Yavuz Akpınar daha geniş şəkildə həyata keçirmişdir. Bakıdan professor Abbas Zamanovun XX əsrin səksəninci illərində Yavuz Akpınara göndərdiyi kitabların əsasında Ərzurum Atatürk Universitetində 3 min nüsxədən çox Azərbaycan ədəbiyyatına dair kitabları özündə cəmləşdirən “Abbas Zamanov bağış kitablığı” adlı müstəqil bir kitabxana yaradılmışdır. Abbas Zamanov bağış kitablığı Türkiyədə Azərbaycanı öyrənən elmi mərkəz kimi tanınmışdır. Ustad professor Əhməd Kabaklı ilə cavan tədqiqatçı İbrahim Bozyel arasındakı o zamankı münasibətlər Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” çoxcildlik kitabını yazarkən bu zəngin azərbaycanşünaslıq mərkəzindən də faydalandığını ehtimal etməyə əsas verir. Bütün bunlara görə ki, professor Əhməd Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” adlı 5 cildlik kitabında ədəbiyyatın ortaqlar başlanğıc dövrlərindən orta əsrlərə, maarifçilik epoxasından XX əsrin sonlarına, hətta müstəqillik mərhələsinədək bütün inkişaf dövrlərində Azərbaycan ədəbiyyatına dair zəruri məlumatlar, yığcam icmaller və portret-çerkləri vardır. Ədəbi materialları əldə etməyin çətinliklərinə baxmayaraq, Əhməd Kabaklı “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyində Azərbaycan ədəbiyyatının əsas inkişaf mərhələlərini və görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərini əsasən Türkiyə elmi ictimaiyyətinə və oxuculara təqdim edə bilmişdir. Buna görə ki, 5 cildədən ibarət olan “Türk ədəbiyyatı”nın 4 cildində Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında materiallar özünə yer almışdır.

“Türk ədəbiyyatı”nın birinci cildində həm də ortaqlar türk ədəbiyyatına aid edilən Azərbaycan ağırlıqlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən söz açılmışdır. Bu cildəki “Dədə Qorqud kitabı”, “Nəsrəddin Hoca” və “Koroğlu” dastanı adlı icmallarda ortaqlar türk ədəbiyyatının bu qiymətli abidələrindən geniş bəhs edilmişdir. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, professor Əhməd Kabaklı “Kitabi-Dədə Qorqud”u oğuz türklərinə məxsus olan abidə kimi qiymətləndirmişdir. O, oğuz türkləri məsələsini “kitabdakı ortaqlar konu” adlandırmış, hadisələrin baş verdiyi çevrənin Qalın Oğuz Eli olması qənaətində olmuşdur. Görkəmli türk aliminə çox yaxşı məlum idi ki, “bu ölkə (Qalın Oğuz Eli – İ.H.) Doğu Anadolu ilə Azərbaycan torpaqları arasında bulunmaqdadır.

Ədəbiyyatşünaslıq elmində “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının əhatə etdiyi coğrafiyanın Dəmir Qapı Dərbənddən – Əlincə qalasına və Göyçə gölünə, Alagöz dağlarına qədərki böyük bir hissəsinin Azərbaycan coğrafiyasına mənsub olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin ən qədim zamanlardan Azərbaycanla Anadolu arasında dərin milli-mənəvi bağların, tale ortaqlığının, birliyin və həmrəyliyin olması “Kitabi-Dədə Qorqud”un hansı ölkəyə aid olması məsələsində hər anlaşıqlı bir mövqenin meydana olmasını şərtləndirmişdir. Buna görə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un görkəmli tədqiqatçıları olan Orxan Şaik Kökyay və Məhərrəm Ergin kimi professor Əhməd Kabaklı da eposdakı hadisələrin əhatə dairəsindən və abidənin dilindən söz açarkən, Azərbaycan gerçəkliyini səmimi şəkildə etiraf et-

mişdir: “Dədə Qorqud hekayələri şivə etibarilə daha çox Oğuzcanın doğu qolu olan Azəri şivəsinə dayanır”.

Türkiyədə Qorqudşünaslığın mükəmməl əsərləri yaradılsa da, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan Əhməd Kabaklı ilk dəfə olaraq dastan kimi yox, “kitab” kimi, yəni müəllifi olan bədii əsər olaraq söz acmışdır. İndiyədək xüsusi şəkildə diqqət yetirilməyən bu məsələ Qorqudşünaslıq üçün zəruri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun yazılı ədəbiyyat və ya şifahi ədəbiyyat nümunəsi olması məsələsində Əhməd Kabaklının Türkiyədə fərqli mövqedə olduğunu göstərir. Professor Əhməd Kabaklı “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəhs edərkən, “yazılı ədəbiyyat” sözünü işlətməyə də, eposun şifahi ədəbiyyat nümunəsi olmasını da təsdiqləməmiş, nəticə olaraq Dədə Qorqud boylarının bu ustad Ozanın özü tərəfindən “düzülüb-qoşulması” qənaətində olmuşdur: “Əsərə Dədə Qorqud kitabı deyilməsinin səbəbi Dədə Qorqud adındakı mübarək, yaşlı və bilgili ozanın hər hekayədə ortaya çıxaraq “boy boy-layıb, soy soylaması”, bu hekayələri düzüb qoşması kimi göstərilməsidir... Dədə Qorqudun hər halda Oğuz igidlərinin boylarını sazı ilə çalıb söyləyən bir dastan şairi olduğunu qəbul etmək gərəkdir. Bu yaradıcı şair bəlkə yüzillərcə alp ozanların söylədiyi dastanlar icad etmişdir”.

Bundan başqa, Əhməd Kabaklının fikrincə, Dədə Qorqudun düzüb-qoşduğu on iki hekayəni (boy – İ.H.), sonralar “xalq hekayəçiləri Oğuz boyları arasından toplayıb yazmış ola bilirlər”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə üstünlük verən professor Əhməd Kabaklı bu oğuznamədəki boyları “dastani hekayələr” adlandırmışdır. Dastan boylarında hekayə əlamətlərini görmək də eposun yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasına meylin aparıcı olmasının təzahürüdür. Yekun olaraq Əhməd Kabaklı Dədə Qorqud boylarını “xalq hekayəsi ilə dastan arasında” olan ədəbiyyat kimi dəyərləndirmişdir. Bununla belə, o, “içerisində” xeyli inanılmaz vəqiflərin, bəzi fəvqəladə qəhrəmanlıqların” da təsvir edildiyini qeyd etməklə, əsasən hekayə olaraq qəbul etdiyi boyları orta variant kimi hekayə janrının “dastani hekayələr” şəklinə aid etmişdir: “Fəqət “Dədə Qorqud” kitabındakı on iki parçanın hər birinə hekayə deyilməsinə alışılmışdır. Gerçəkdən bu parçalar günümüzün hekayə texnikasına yaxın bir tərzdə qurulmuşdur. Olaylar canlı, hərəkətli şəkildə anladılmış və gərəqli ayrıntılar verilmişdir.

Bununla birlikdə “Dədə Qorqud boyları”nı klassik anlamda hekayələr saya bilmək olmur. Çünki içərilərində xeyli inanılmaz vəqiflər, bəzi fəvqəladə qəhrəmanlıqlar da bulunmaqdadır. Bunlar daha çox dastanı andırır, fəqət təhkiyə yönündən dastan da sayılmazlar. Xalq hekayəsi ilə dastan arasında bir tür olan bu parçaları dastani hekayə deyərək anmaq ən doğrusu olar”.

Deməli, Türkiyə Qorqudşünaslığında professor Əhməd Kabaklı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “xalq hekayəsi ilə dastan arasında” olan, lakin “hekayə texnikasına yaxın” (yəni yazılı ədəbiyyata yaxın – İ.H.) bir ədəbiyyat nümunəsi olması qənaətində olmuşdur. “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyinin ilk nəşrinin birinci cildinin 1965-ci ildə çapdan çıxdığını nəzərə alsaq, onda Əhməd Kabaklının hələ yarım əsr bundan qabaq “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dastan yox, yazılı ədəbiyyata yaxın bir janrda yazılmış müəllifi bəlli olan bir bədii əsər hesab etdiyini müəyyən etmiş olarıq. Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Əhməd Kabaklının yazdığı kimi, dastanı andıran “olağanüstü qəhrəmanlıqları” əks etdirən süjetlərin və qəhrəmanların olması, qədim dövr və orta əsrlər Şərq və o cümlədən də Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Nizami Gəncəvinin məşhur “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların hər birində kifayət qədər dastanvari süjetlər və obrazlar da mövcuddur. Və Nizaminin poemalarının həm də şərti olaraq dastan da adlandırılması heç də həmin əsərlərin şifahi ədəbiyyata aid olması mənasında başa düşülmür.

Professor Əhməd Kabaklının Dədə Qorqudu tarixdə yaşamış bir şəxsiyyət olaraq təqdim etməsi də nəticə etibarilə onun bu eposun yazılı ədəbiyyata aid olması fikrinə daha yaxın olduğunu düşündürməyə əsas verir. Eposdakı hadisələrə və digər qaynaqlarda öz əksini tapmış məlumatlara istinad edən Əhməd Kabaklı “Türk ədəbiyyatı” kitabında Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət və şair kimi obrazının əsas cizgilərini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir: “Allaha və peyğəmbərə yaxınlığı... onu kutsal bir kişi halına gətirmişdir... Natiq, şair və ağsaqqaldır.... O, bir alp-ərəndir və Allah bilgiləri onun könlünə ilham etməkdədir.... Dövlət işlərini, Oğuz törələrini, savaş və barış nizamını bilən və bəylərin hər müşkülünü çözən güngörmüş bir ağsaqqaldır. Ayrıca çox önəmli olaraq Dədə Qorqud ozandır, ...bir Oğuznamə düzənləyər.

...Tanınmış bəzi kitablarda adıkeçən və altı yerdə məzarı göstərilən Dədə Qorqud bəlkə də yaşamış tarixi bir kişidir, fəqət əfsanələrə qarışmış və gerçək şəxsiyyəti silinmişdir”.

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, professor Əhməd Kabaklı “Kitabi-Dədə Qorqud”u tarixdə yaşamış bir müəllif tərəfindən düzülüb-qoşulmuş bədii əsər kimi qəbul etmişdir. Bu ideya zaman-zaman yaşayaraq inkişaf etmiş və nəhayət, XXI əsrdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un “yazılı epos və ya epopeya” olması elmi qənaətinə gəlinməsi üçün zəmin hazırlamışdır.

“Türk ədəbiyyatı” kitabında “Nəsrəddin Hoca”dan tarixi şəxsiyyət kimi danışılaraq və onun doğum və vəfatı tarixləri, tərcümeyi-halı da verilmişdir. Türkiyədəki digər elm adamları kimi, Əhməd Kabaklı da Molla Nəsrəddinin həyatının Sivrihisar-Ağşəhər bölgəsi ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu, həmin bölgədə ömür sürdüyünü göstərmişdir. Bununla belə, Əhməd Kabaklı Nəsrəddin Hocanın ümumtürk lətifə ustadı olduğunu da nəzərə çatdırmışdır. Doğru olaraq qeyd etmişdir ki, “ərəblərin Cuhası, iranlıların Nəsrəddin Tusisi, qədim yunanların Ezopı, almanların Şulenspiegeli, bolqarların Hitar Petarı” olduğu kimi, türk xalqlarının da Nəsrəddin Hocası – Molla Nəsrəddini olmuşdur. Eyni zamanda, Əhməd Kabaklının “Nəsrəddin Hoca yüzillər boyu Türk ölkələrində... bütün insanlarımız arasında sevilmiş və anılmışdır... Hoca yalnız Anadolunun deyil, ...bütün dünya türklüyünün sevdii, hər gün andığı gülüş qəhrəmanıdır”, – kimi ümumiləşdirilmiş sözləri Molla Nəsrəddinin Azərbaycan xalqının da lətifə ustadı olması fikrini nəinki təkzib etmir, əksinə, bu böyük və müdrik şəxsiyyətin Azərbaycan xalqının da gülüş babası olmasına müddəasına haqq qazandırır. Buna görə də Əhməd Kabaklının doğru olaraq göstərdiyi kimi, Nəsrəddin Hoca “türk xalqının gülüş simvoludur”.

Əhməd Kabaklı türk dastanları sırasında “Koroğlu” dastanına xüsusi önəm vermiş və dastan haqqında ən zəruri faktları və hadisələri elmi cəhətdən təhlildən keçirmişdir. “Koroğlu” dastanının yaranması, mövzusu və ideyası, əhatə dairəsi, dastanın poetikası haqqında Əhməd Kabaklının orijinal fikirləri vardır. Onun “Türk ədəbiyyatı” kitabı üçün yazdığı “Koroğlu dastanı” adlı icmal məqaləsi türk dünyası koroğluşünaslığına əhəmiyyətli bir elmi töhfədir. Böyük türk tədqiqatçısı həm də yeri gəldikcə, dastanın Azərbaycan coğrafiyasına aidliyi məsələsinə də toxunmuşdur. O, dastandakı olayların baş verdiyi coğrafiyanın sözlü xəritəsini çizərkən, Azərbaycanı da əsas ölkələr sırasında göstərmişdir. Əhməd Kabaklıya görə Koroğlunun və onun dəlilərinin “Balkanlardan Türkünə qədər geniş bir alanda” fəaliyyət göstərdikləri ərazilər sırasında Azərbaycan da əsas mübarizə səhnələrindən biri olmuşdur. Bununla belə, “Dədə Qorqud Kitabı”nda olduğu kimi, “Koroğlu” dastanı məsələsində də Əhməd Kabaklı mənsubiyyət məsələsində konkret ölkələrdən deyil, ümumtürk ədəbiyyat abidələri mövqeyindən çıxış etmişdir. Onun ən böyük əsərini “Türk ədəbiyyatı” adlandırması da həmin baxışın ifadəsidir.

Professor Əhməd Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyində Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövrü haqqında ümumi məlumat verilmişdir. O, ümumtürk ədəbiyyatı müstəvisində Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli haqqında ayrıca və geniş oçerkləri “Türk ədəbiyyatı” adlı çoxcildlik kitabına daxil etmişdir. Kitabın yazıldığı XX əsrin altmışıncı illərində nəinki Türkiyədə, hətta vətəni Azərbaycanda da həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatların məhdud olduğu bir dövrdə Əhməd Kabaklı hürufizm cərəyanının yaradıcısı İmadəddin Nəsiminin tərcümeyi-halı haqqında ümumi məlumatlar verməklə kifayətlənməli olmuşdur. Lakin yaradıcılığının ana xətlərinə dair “Türk ədəbiyyatı” kitabında öz əksini tapmış yığcam təhlillər İmadəddin Nəsiminin əqidəsi, mübarizəsi və sənətini aydın şəkildə dərk və şərh etmək üçün yetərlidir. “Türk ədəbiyyatı” dərslərində verilmiş məlumatlar həmin dövrdə bu görkəmli Azərbaycan şairi haqqında Türkiyə elmi-ədəbi mühitində o vaxta qədərki təsəvvürlərin daha da genişləndirilməsini təmin etmək baxımından mühüm elmi xidmətdir. Dilində və üslubundakı aydınlıq və sadəliyə görə İmadəddin Nəsimini “divan şeirinin adətə bir Yunus Əmrəsi” kimi dəyərləndirməsi bir kitabın mövzusu olacaq qədər yeni, fərqli və əhəmiyyətli nəzəri tezisdur. Əhməd Kabaklının İmadəddin Nəsiminin “Əstrabadlı Fəzlullahın hürufi təriqəti görüşlərinə bağlanmış” və “ədəbiyyatımızın ən coşğun qurucularından” biri olması, “qorxusuz şeirlər” söyləməsi haqqındakı fikirləri, habelə “ənəhləq şairinin” faciəli ölümünə aid irəli sürdüyü mülahizələr və misal gətirdiyi faktlar dövrün Türkiyə ədəbiyyatşünaslığını daha da zənginləşdirən əhəmiyyətli əlavələrdir. Nəhayət, tərcümeyi-halı və yaradıcılığı barəsində məlumatların az olmasına, Bağdad və ya Hələbdən olmasına dair məlumatların geniş yayılmasına baxmayaraq, Əhməd Ka-

baklının İmadəddin Nəsimini “dilində Azəri özəllikləri” üstünlük təşkil edən şair olaraq təqdim etməsi dövrünün Nəsimişünaslığını qabağa aparan mühüm elmi mülahizələrdir.

Müşahidələr göstərir ki, professor Əhməd Kabaklı və ümumən Türkiyə ədəbiyyatşünaslıq elmi XX əsrin altmış-yetmişinci illərində İmadəddin Nəsimi ilə müqayisədə Qazi Bühranəddin haqqında daha geniş məlumata malik olmuşdur. “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyinin ikinci cildində yer almış “Kadı Bühranəddin” portret-oçerklərində bu hökmdar-şairin əhatəli obrazı canlandırılmışdır. İmadəddin Nəsimidən və Məhəmməd Füzulidən fərqli olaraq, “Türk ədəbiyyatı” kitabında Qazi Bühranəddinin bir çox dəqiq tərcümeyi-hal məlumatları öz əksini tapmışdır. Qazi Bühranəddinin Türkiyə və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında və ədəbiyyatındakı yeri və xidmətləri professor Əhməd Kabaklı tərəfindən düzgün müəyyən olunmuşdur: “Bilgin şair olduğu qədər də cəsur bir sərdar olan Qazi Bühranəddin İldırım Bəyazid və Teymur kimi böyük hökmdarlarla savaqlar etdi... Şeirlərinin çoxunda kədərli tərənnüm etməsi belə igidlikdir. ...Şeirləri bulunan 600 səhifəlik Divanı ədəbiyyatımızın ən həcmli əsərlərindəndir... Tuluq adlanan türk şeir şəkildən ən çox istifadə edən şairin Bühranəddin olduğu görünməkdədir. Heç bir qəzəlinə isim ... kullanmamaq da bu şairin özəllikləri sırasındadır”.

Həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyəti tam olaraq Türkiyədə keçən, şeirlərini ərəb, fars və türk dillərində yazan Qazi Bühranəddinin dilinin Azərbaycan türkcəsi ilə səsleşməsini görüb-göstərməsi Əhməd Kabaklının dərin şeir, ədəbiyyat duyumu ilə bərabər, həm də ədəbiyyatı dəqiq və aydın şəkildə elmi-nəzəri sintez etmək istedadının nəticəsidir: “Şeir dili Batı türkcəsinin ortaq tərənnüm vasitələrini daşımaqla birlikdə az-çox Azəri şivəsinə qaçmaqda və bilxassə şərqi Anadolu ağızlarından kəlmə, səs və deyişlər etiva etməkdədir”.

Bu elmi qənaətlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində Qazi Bühranəddinin orta əsrlər ədəbiyyatımızı təmsil edən şairlərdən biri kimi qəbul edilməsinə nəzəri cəhətdən dəstək və əsas verir.

Əlbəttə, uzun əsrlərdən biri Türkiyədə də geniş şəkildə öyrənilməkdə davam edən, əsərləri dəfələrlə Anadolu oxucularına təqdim olunmuş “Məhəmməd Füzuli” oçerki Əhməd Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyində xüsusi yer tutur. Oçerkdəki tərcümeyi-hal faktlarından bir çoxu Türkiyə ədəbiyyatşünaslıq elminin XX əsrin altmışıncı illərinin məhdud məlumatlarına istinad edilməklə yazılsa da, Məhəmməd Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqındakı təqdimat Əhməd Kabaklının mühüm elmi nailiyyətlərindən biri sayılmağa layiqdir. Bu, sözün əsl mənasında Əhməd Kabaklıya məxsus fərqli bir Füzulinəmdir. Ədəbiyyat tarixçiliyi ilə ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyinin qovşağında yazılmış Füzuli portret-oçerklərində böyük qəlb şairinin orijinal ədəbi portreti yaradılmışdır: “Onun şeirində ən bəliqli tərəf duyğuları anladarkən göstərdiyi qüdrətdir... Nə var ki, özünü oyunlarla və məntiqlə məhdudlaşdırmayan şair daha çox lirizmi seçmişdir. Bütün nəzm şəkillərini sınaqdan keçirmiş olan Füzuli ən çox qəzəl janrını sevmiş, böyük gücünü orada göstərmişdir.

Füzuli şeirində diqqəti çəkən önəmli bir ünsür də çöl (səhra) atmosferidir. Yaşadığı çevrəni əhatə edən qızğın çölün çətinliyi və tənhalığı onun şeirinə çox dərinlən təsir etmişdir. Ucsuz-bucaqsız, verimsiz, kərpic kimi bişirdiyi insanları qurumuş yarpağa döndərən çöl Füzulini olduğu qədər, heç bir şairimizi təsirləndirməmişdir. Çöl kimsəsizlik, həsrət və hüzn deməkdir... Qəhrəmanları Məcnun və Leyli kimi özü də bir çöl yaratmışdır. Yaşadığı çevrənin sənət üzərindəki təsirlərini çöl və Füzuli münasibətlərini incələməklə çox yaxşı anlama bilirik.

Füzuli şeirinin dili məsələsində professor Əhməd Kabaklının fikri qətidir: “Füzuli İrak bölgəsində işlədilmiş və Anadolu şivəsindən bir az dəyişik olan Azəri ağzıyla yazmışdır. Bu dil o çağda olduğu qədər bu gün də Şərqi Anadolu və Kerküktə danışılan türkcəsinin ən yüksək ədəbi ifadəsidir... Yalnız bu dil çağdaşı olan şairlərimizlə müqayisədə olduqca sadədir... Füzulinin öz vətəndəki xalq danışığı dilinə yaxınlaşdığı söylənə bilər. Bu hal onu xalqa sevdirmiş və mənimsətməmişdir”.

Qısa tezislərini diqqətə çatdırıb şərh etdiyimiz dəlillər Əhməd Kabaklının Məhəmməd Füzulinin taleyini və bənərsiz sənətini yüksək elmi səviyyədə təqdim etdiyini nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, professor Əhməd Kabaklı Azərbaycan ədəbiyyatına dair geniş biliklərə malik olmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin hər mərhələsinin ana xətlərini və tanınmış sənətkarlarının yaradıcılıq özünəməxsusluğunu elmi cəhətdən əsasən düzgün müəyyən etmişdir. Bu baxımdan Əhməd Kabaklı orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının daha dolğun mənzərəsini canlandırmaq üçün

Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli ilə yanaşı, Şah İsmayıl Xətəinin də həyatı və yaradıcılığına həsr edilmiş portret-oçerki “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyinə daxil etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, Əhməd Kabaklı Şah İsmayıl Xətai haqqında müəyyən araşdırmalar aparmış və əsərlərini oxuyub təhlil etmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərindəki sadəlik və aydınlığı Yunus Əmrənin və İmadəddin Nəsiminin şeirləri ilə müqayisə etməsi, onun xalq şeiri ənənəsinə üstünlük verməsini diqqət mərkəzinə çəkməsi, hətta məzhəb təbliğatına həsr edilmiş şeirlərindən söz açması Əhməd Kabaklının bu hökmdar-şairin yaradıcılığına bələd olduğunu nümayiş etdirir. Qısa şəkildə Şah İsmayıl – Yavuz Səlim çəkişmələrinə nəzər salan Əhməd Kabaklı qardaş türk xalqları arasında qarşıdurmaların əleyhinə olduğu üçün məsələnin üzərində xüsusi olaraq dayanmamağı məqsəddəuyğun saymışdır. Şeirlərindən verilmiş seçmələr Şah İsmayıl Xətəinin fərqli bir şair kimi təqdim edilməsinə şərait yaradır.

“Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyinin ikinci cildində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində az məlum olan Mustafa Kadı Darir (Gözsüz) adlı bir şair haqqında da məlumat verilmişdir. Əhməd Kabaklının araşdırmalarından məlum olur ki, XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış Kadı Darir əsasən ərəb dilindən türk dilinə tərcümələrlə məşğul olmuşdur. Əbül Həsən Əhməd Abdillahi Bekiri adlı ərəb şairinin Məhəmməd Peyğəmbərin həyatından bəhs edən məsnəvisinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən ibarət olan geniş həcmə malik “Kitabi-Siyerü Nəbi” əsəri Kadı Dariri istedadlı qələm sahibi kimi tanıtmışdır. Vahidi adlı bir müəllifin 3 cildlik “Fütuhuş Şam” adlı bir əsərini də tərcümə edən Kadı Darir islam tarixi üçün əhəmiyyətli olan “Yüz hədis tərcüməsi”ni də meydana qoymuşdur. Bütün bunlardan başqa, o, Yusif və Züleyxa süjeti əsasında orijinal bir əsər də yazaraq bu ənənəvi mövzunu özünəməxsus motivlərlə zənginləşdirmişdir. Əslən Ərzurumdan olan Mustafa Kadı Daririn tərcümələrində və orijinal əsərlərində yaradıcı şəkildə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dili və üslubuna istinad edilmişdir.

Əhməd Kabaklının əsərlərində XIII əsr Azərbaycan şairi İzəddin Həsənoğludan qısa şəkildə söz açılmış və onun “Apardı könlümü bir xoş canfəza dilbər”... misrası ilə başlayan qəzəlinə bir parça oxuculara çatdırılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının bütün genişliyi ilə təqdim olunmasına xidmət edir. Eyni zamanda, onun tədqiqatlarında orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatından Həbibə haqqında da müəyyən məlumatlar vardır.

Əhməd Kabaklı Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edərkən bütün dövrlərdə ədəbiyyatımızda şifahi xalq ədəbiyyatı ənənəsinin əsas amillərdən biri olduğunu xüsusi olaraq vurğulamışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatından Aşıq Ələsgər, Aşıq Şenlik və Xəstə Qasımın adlarını çəkməsi və yeri gəldikcə onların haqqında qısa məlumatlar verməsi orta əsr folklorunun bir qədər də geniş şəkildə təqdim edilməsinə xidmət edir.

Əhməd Kabaklının XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatından Molla Pənah Vaqif haqqında nisbətən geniş məlumatları çatdırması ədəbiyyatdakı folklor motivlərinin daha canlı şəkildə çatdırılmasına imkan yaradır. “XX yüz ilə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı” icmalında Əhməd Kabaklı Molla Pənah Vaqifin “Azərbaycanda çox sevilən” bir şair kimi qəbul edildiyini vurğulayaraq, onun “xalq şeiri ilə Divan lisanını ustalıqla birləşdirən” novator baxışlara malik şair olduğunu nəzərə çatdırmışdır. Əhməd Kabaklının Molla Pənah Vaqifin ədəbiyyatın inkişafındakı xidmətləri barəsindəki mülahizələri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin bu barədəki qənaətləri ilə səsleşir.

Professor Əhməd Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” kitabında Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri və mühüm xidmətləri olan Mirzə Fətəli Axundzadəyə geniş portret-oçerk ayrılmışdır. Əslində “Mirzə Fətəli Axundzadə” oçerki həm də ümumilikdə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikri haqqında icmaldan ibarətdir. Müəllif istər-istəməz Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbiyyatdakı, maarifçilik hərəkətindəki və ictimai-siyasi həyatdakı yerini və mövqeyini izah etmək üçün XIX əsrin ədəbi-tarixi hadisələrindən danışmalı olmuşdur. O, doğru olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi, feodal bəylərin intiyazlarının əlindən alınması, kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi kimi hadisələrin ictimai-mədəni mühitə təsirinin doğurduğu şərait yeni tipli ədəbiyyatın yaranması prosesini sürətləndirmişdir. Əhməd Kabaklı bu dalğanın işığında meydana çıxmış ilk tanınmış maarifçi ziyalıların: Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşını, professor Mirzə Kazım bəy kimi yazıçıların və elm xadimlərinin formalaşdırdığı yeni ictimai-mədəni

mühitin Mirzə Fətəli Axundzadə kimi böyük bir dühanı meydana çıxarmasını elmi şəkildə şərh etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yollarındakı xidmətləri Əhməd Kabaklı tərəfindən bütün yönləri ilə aşağıdakı kimi şərh olunmuşdur: “Axundzadə həm bir sosial reformçu, həm də ədəbiyyat öncüsüdür... İlk türkcə teatro oyunları (dram əsərləri – İ.H.) yazan kişidir. “Yusif şah” adlı (“Aldanmış kəvakib” povesti nəzərdə tutulur – İ.H.). Qərb üslubunda ilk hekayəni də Fətəli bəy yazmışdır. Dram əsərləri “Təmsilat” adlı altında basılmış altı komediyadan oluşur. ...İran teatrının doğuşuna öncüllük edən bu oyunlar, eyni zamanda, Azərbaycan xalq dili ilə yazılmış gözəl nümunələrdir. Molyeri və Nikolay Qoqolu yaxşı tanıyan Mirzənin bu əsərləri o zamankı türk xalqının həyatından alınmış canlı tiplər və səhnələrlə doludur.

Eyni zamanda,Əlifba devriminin yapılmasını... həyata keçirməyə çalışan Mirzə Fətəli bu sahədə də özündən sonrakı gənclərə... ilham vermişdir”.

Belə obyektiv elmi qənaətlərlə yanaşı, Əhməd Kabaklının Mirzə Fətəli Axundzadənin ölkədə ruslaşma siyasətinə xidmət göstərməsinə dair fikirləri obyektiv deyildir. Mirzə Fətəli Axundzadə Qafqaz Cənubundakı rəsmi vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq çar Rusiyası mundiri geyincə də, o bütün qəlbi və imkanları ilə mənsub olduğu xalqın ictimai-mədəni gerilikdən xilas olmasına və Azərbaycan ədəbiyyatının Qərb modelində inkişaf etməsinə çalışmışdır. Bu cəhətdən Mirzə Fətəli Axundzadənin həyata keçirdiyi ədəbi-mədəni tədbirlər Türkiyədə Tənzimat Hərəkatı nümayəndələrinin fəaliyyətləri ilə üst-üstə düşür. Ona görə də Əhməd Kabaklının Mirzə Fətəli Axundzadənin gerçəkləşdirdiyi yeniliklərə görə, Tənzimat hərəkatının lideri Şinasi ilə müqayisə etməsi tam yerinə düşür. Fikrimizcə, Əhməd Kabaklının, Mirzə Fətəli Axundzadənin milliləşmə və Avropalaşma konsepsiyasını tam olaraq görə bilməməsi, onun bu böyük tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinə kitabın yazıldığı XX əsrin altmış-yetmişinci illərində Türkiyədə cərəyan edən solçuluğa qarşı antisovet siyasətinin təsiri ilə yanaşmasından irəli gəlmişdir. Əlində Mirzə Fətəli Axundzadə, onun dövrü və müasirləri haqqında kifayət qədər materialın olmaması da Əhməd Kabaklının daha ətraflı tədqiqat aparmasına imkan verməmişdir.

Professor Əhməd Kabaklı Azərbaycanda 1905-1920-ci illər arasında yaranmış ədəbiyyatı xarakterinə görə “milli ədəbiyyat” kimi qiymətləndirmişdir. O, doğru olaraq müşahidə etmişdir ki, Azərbaycan ədəbi-maarifçi mühitində XIX əsrdən başlanan gerilik əleyhinə mübarizə XX əsrin əvvəllərində milli-mənəvi oyanış uğrunda hərəkata çevrilmişdir. Milli oyanış dövrünün xarakterizə edilməsində 1905-ci il Rusiya burjuva inqilabının, Türkiyədə və İrandakı Məşrutə inqilablarının, 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının təsirini və əhəmiyyətini düzgün dəyərləndirən Əhməd Kabaklı milli ədəbiyyatın təzahürlərini də obyektiv şəkildə qiymətləndirmişdir. Bundan başqa, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Namik Kamal, Əbdulhaq Həmid, Ziya Paşa, Tofiq Fikrət, Mehmet Akif Ərsoy və başqaları kimi türk şairlərinin yaradıcılığına böyük marağın olması da milli ruhlu ədəbiyyatın əsas qaynaqlarından biri kimi nəzərə çatdırılmışdır. Eyni zamanda, İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinin və onun “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının da xüsusi əhəmiyyətinə işıq salan Əhməd Kabaklı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli mətbuatının böyük sürətlə inkişaf etməsini də “milli ədəbiyyat” dövrünün əsas hərəkatverici qüvvəsi kimi təhlildən keçirmişdir. Azərbaycanın neft milyonçularının, yəni milli burjuazianın ədəbiyyatın, təhsilin və mədəniyyətin inkişafına göstərdiyi maliyyə dəstəyini də Əhməd Kabaklı ümumi ədəbi və ictimai-mədəni tərəqqi üçün vacib faktorlardan biri hesab etmişdir. O, nəticə olaraq milli ədəbiyyatın Azərbaycanı müstəqilliyə aparan əsas cərəyan olduğunu da haqlı olaraq nəzərə çatdırmışdır. Əhməd Kabaklı XX əsrin əvvəllərinin demokratik ictimai-siyasi və milli ədəbi-mədəni hərəkatının yetişdirib meydana çıxardığı yazıçı və şairlərin sırasında Əhməd Cavad, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid və Üzeyir Hacıbəylinin adlarını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Göründüyü kimi, burada XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Cəlil Məmmədquluzadə və digər molla-nəsrəddinçilərin adlarının olmaması da, Əhməd Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” kitabının üzərində çalışdığı illərdə Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına dair məlumat qıtlığının hansı səviyyədə olduğunu təsəvvür etməyə imkan verir.

Bununla belə, Əhməd Kabaklının milli ədəbiyyat dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsindən Mirzə Ələkbər Sabir və Əhməd Cavad haqqında portret-çerklər verməsi mövcud boşluğu müəyyən dərəcədə doldurur. Professor Məcid Doğrunun Mirzə Ələkbər Sabirin 1975-ci ildə Ankarada kitab halında çap etdirdiyi şeirləri, Mir Cəlal və Firudin Hüseynovun “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” ki-

tabı ilə tanış olduğu üçün, Əhməd Kabaklı bu mollaənəsrəddinçi şair haqqında bir qədər geniş məlumat və dəqiq elmi təsəvvürə malik olmuşdur. “Türk ədəbiyyatı” kitabında Sabirin sənət dünyası və hədəfləri aşağıdakı mülahizələrdə çox doğru olaraq ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edilmişdir: “Dövrün gerçək şairi olan Sabir Azərbaycanın və türklüyün o zamankı bütün dərdləri və məsələlərini öz baxımından ələ alaraq, həcvin və karikaturanın aynasına yerləşdirmişdir.”

Əhməd Cavad haqqında da Əhməd Kabaklı obyektiv elmi qənaəti ilə diqqəti cəlb edir. Hətta Əhməd Kabaklı Azərbaycan tədqiqatlarında olmayan Əhməd Cavadın 1912-ci ildə Türkiyəyə gəlib Trakiyada vuruşması, 1915-ci ildə Sarıqamış şəhidlərini anmaq üçün Karsa gələrək ehtiramını ifadə etməsi və sair kimi Anadolu mənbələrindən alıb elmi dövriyyəyə daxil etdiyi digər faktlar Əhməd Cavadşünaslığı zənginləşdirən qiymətli məlumatlardır. Əhməd Kabaklının Əhməd Cavadın “Çırpı-nırdı Qara dəniz” şeirinin “Türkiyədə milli marş kimi söylənən” qiymətli poetik nümunə kimi dəyərləndirməsi bu gün də qardaş ölkədə hər kəs tərəfindən etiraf olunan gerçəkliyin ifadəsidir. Əhməd Kabaklının Azərbaycanın dövlət himninin müəllifi Əhməd Cavadı Türkiyədə istiqlal marşını yaratmış Mehmet Akif Ərsoyla müqayisə etməsi və onu “sanki heca vəznində yazmış bir Mehmet Akifi andıran” şair adlandırması elmi cəhətdən əhəmiyyətli müqayisələrdir.

“Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyinin Anadolu şairlərinə həsr edilmiş dördüncü cildində XX əsr Azərbaycan şairləri haqqında yığcam icmallar və portret-oçerklər özünə yer almışdır. Əhməd Kabaklının sovet dövrü çərçivəsində türk xalqları ədəbiyyatını yalnız Azərbaycan şeiri əsasında təqdim etməsi digər türk xalqları ədəbiyyatlarından material əldə etməyin çətinliklərindən başqa, həm də görkəmli alimin xalqımıza və ədəbiyyatımıza bəslədiyi xüsusi ehtiramın elmi təzahürüdür. Əhməd Kabaklının Azərbaycan sovet ədəbiyyatını ideya-məzmununa görə mərhələlərə ayıraraq, dövrləşdirməsi nəzəri cəhətdən də əhəmiyyətli məsələdir. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının 1920-1955-ci illər dövrünü “kommunist rejimi dövrü ədəbiyyatı” kimi səciyyələndirsə də, həmin tarixi mərhələdə mövcud siyasi sistemin hakim ideologiyası şəraitində yaradılan və mümkün olduqca xalqın milli maraqlarına xidmət edən ədəbiyyatdan bəhs etməsi onun bu dövrün ədəbi prosesinə diqqətlə nüfuz etməsinin göstəricisidir. Buna görədir ki, o, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Mikayıl Rzaquluzadə, Zeynal Xəlil, Osman Sarıvəlli və başqaları kimi şairləri “qaranlıq dövr” adlandırdığı bu mərhələnin işıqlı sənətkarları olaraq təqdim etmişdir. Həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq haqqında ayrıca portret-oçerklər təqdim etməsi və bu şairlərin seçilmiş şeirlərini oxuculara çatdırması Türkiyə ictimaiyyətində sovet dövründə də Azərbaycanda milli ədəbiyyatın yaradıldığına inam yaratmağa xidmət edir. Əhməd Kabaklının Xalq şairi Səməd Vurğunun “Azərbaycan türk xalqına aid dini, milli, tarixi duyğuları çox təmsil etdiyini” önə çəkməsi böyük sənətkarın yaradıcılığının təməl şərtlərinin elmi şəkildə ifadə edilməsi deməkdir. Lakin Səməd Vurğunun əsasən “parti dönəmi şairi”, “kommunist partiyası proqramını, hətta propaqandasını uygulayan şair” kimi qələmə verilməsi, fikrimizcə, ilk növbədə onun yaşadığı dövrün siyasi-ideoloji tələblərini lazımınca nəzərə almadan irəli sürülmüş mülahizələrdir. İkincisi isə bu yanlış qənaət Səməd Vurğun haqqında Türkiyədə çap olunmuş mənbələrdə getmiş fikirlərin olduğu kimi qəbul edilməsindən irəli gəlmişdir. Doğrudur, sovet hakimiyyəti illərində, xüsusən, XX əsrin altmışıncı illərinə qədər Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış digər şairlər kimi, Səməd Vurğun da sosializm quruluşu ideallarını tərənnüm edən şeirlər yazmışdır. Lakin bu, Səməd Vurğun yaradıcılığının müəyyən bir hissəsini təşkil etmişdir. Bu qəbildən olan əsərlər çox hallarda yazıçı və şairlərin və o cümlədən də Səməd Vurğunun siyasi rejimdən özünü qorumaq poetik nümunələridir. Xalq şairi Səməd Vurğun bu gün də zamanəmizin ən böyük vətənpərvər şairlərindən biri kimi təqdir edilir, sevilir və öyrənilir. Əhməd Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” kitabına “Vətən” adı ilə daxil etdiyi “Azərbaycan” şeiri ölkəmiz haqqında son yüz ildə yazılmış ən yaxşı şeir kimi qəbul olunur.

“Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyində Süleyman Rüstəmin yaradıcılığının əsas qayəsi düzgün dəyərləndirilmişdir. Əhməd Kabaklı xalq şairinin kommunist partiyası, sovet hakimiyyəti haqqındakı şeirlərini bir kənara qoyaraq, onun “uca idealların peşində” olan əsərlərindəki vətən sevdasının və məhəbbət motivlərinin aparıcı mövqedə olduğunu göstərmişdir: “Rüstəm yalnız milli insani mövzularda və uca eşq məsələlərindən yazmaqla qalmır, eyni zamanda, şeirin... dünyəvi sözlərə ehtiyacı olmadı-

ğını, həqiqətin açıq yazılması gərəkliyini irəli sürür.... Süleyman Rüstəm beləliklə, mərd bir dastan səsi ilə yanaşı, eşq, sevdə, məmləkət şeirləri də söyləmişdir.”

Professor Əhməd Kabaklının araşdırmalarında Mikayıl Müşfiqin yaradıcılıq idealları da onun tərcümeyi-halından və şeirlərinin təhlilindən çıxarılmış yekun qənaətlər kimi müəyyən olunur. “Sovet – Stalin zalım rejiminin 31 yaşında şəhid etdiyi Mikayıl Müşfiq Azərbaycanın kommunist dönməndəki üstün dəyərdə “gənclik və gözəllik şairi” sayılmaqdadır.... Müşfiq on ilə sığan şair ömrü ilə müqayisədə inanılmayacaq qədər çox əsərlər yazmış və tərcümələr etmişdir. Onu anlayanlar romantik hisslərə... Hüseyn Cavidə və onun ustası Tofiq Fikrətə bağlılığını dilə gətirirlər... Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı” şeiri əslində poema olub, Azərbaycan folklor və türkülərindən ilham alınaraq yazılmışdır”. Kitabda verilmiş “Yenə o bağ olaydı” şeiri Mikayıl-Müşfiq portret-çerkinə tamamlayır. Bu obyektiv elmi yanaşma XX əsrin ortalarında Türkiyədə sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsasən sovet ideologiyasına xidmət göstərən ədəbiyyat kimi inkar olunması dalğasına ayıq-sayıq, gerçək münasibət bəsləməyin konkret əyani təzahürüdür.

XX əsrin ikinci yarısında, daha konkret desək, 1955–1990-cı illərdə yaranan ədəbiyyatı Əhməd Kabaklı “çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə təhlil edib qiymətləndirmişdir. Şübhəsiz ki, bu məqamda o, haqlı olaraq qeyd edilən mərhələnin başlanğıcını sovet dövlətinin başçısı İosif Stalinin vəfatından, xüsusən, 1956-cı ildə şəxsiyyətə pərəstişin aradan qaldırılmasına həsr edilmiş kommunist partiyasının XX qurultayından sonrakı dövrlə əlaqələndirmişdir. Həmin tarixi mərhələnin 1990-cı il ilə, yəni Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin qurulmasına qədər davam etməsinin müəyyən edilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin dövrləşmə prinsipləri ilə səsleşir. Bu tarixi mərhələnin özünəməxsusluqları haqqında Əhməd Kabaklının aşağıdakı müşahidələri və elmi mülahizələri təkcə Türkiyə cəmiyyəti üçün deyil, Azərbaycan elmi-ədəbi mühiti üçün də əhəmiyyətlidir: “Bütün Azərbaycan ədəbiyyatında bəlkə də haqqında ən çox yazılan, söylənilən tema Vətən, yurd, torpaq sevgisidir. Bunu ana dilinə olan eşq dərəcəsidəki ıftixar və bağlılıq təqib edir. Azəri şair və yazıçıları ana dilinə sayqılı və mühafizəkar (qoruyucu) davranmışlar... Yəni azərilərin dillərinə ehtiramı fransız, ingilis, alman və sair kimi mədəni ölkələrin ziyalıların öz dillərinə baxışları kimidir. Bu üzdən kommunist rejiminə rəğmən Azəri türkcəsi əsla yoxsullaşmamış, gözəlliyini, ifadə zənginliyini mühafizə etmişdir... Bu sayədə Azərbaycan dili, şeiri və kulturu kommunizm kimi qorxunc bir əsarət və kultür düşmanlığının təqiblərindən ən az zərərlə qurtara bilmişdir”.

“Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyində çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsini təmsil edən Balas Azəroğlu, Qasım Qasımlı, İslam Səfərli, Əli Tudə, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Mədinə Gülgün, Söhrab Tahir, Qabil, Hökumə Billuri, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, Əli Kərim, Cabir Novruz, Hüseyn Razi, Tofiq Bayram, Kəmalə, Məmməd İsmayıl, Sabir Rüstəmxanlı və başqaları kimi şairlərin adlarının qeyd edilməsi Əhməd Kabaklının ədəbiyyatımıza dair məlumatlarının miqyasını təsəvvür etməyə imkan verir. O, milli istiqlal uğrunda mübarizə və müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatından Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Hüseyn Arif və Məmməd Aslanın həyatı və yaradıcılığını portret-çerək səviyyəsində təqdim etmişdir. Nəbi Xəzrinin “Azərbaycan şeirinin əsas temaları içində... yurduna gözəlləmələr yazan, ...Xəzər dənizini ən çox sevən şairlərdən olan, ...eşq, təbiət, hüzn şeirləri yazmağa üstünlük verən şair” kimi tanındılması sənətkarın yaradıcılığının əsas qayəsini ifadə edir. Hüseyn Arifin “xalq şeiri ənənəsi üstündə qurulmuş şeirlərində təbiətə yeni sevdə baxışları gətirən usta bir şair” hesab edilməsi də onun əsərlərinin özünəməxsusluğu ilə üstə-üstə düşür.

Müşahidələr göstərir ki, professor Əhməd Kabaklı çağdaş Azərbaycan poeziyasından Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin şəxsiyyətinə və sənətinə xüsusi rəğbət bəsləmişdir. O, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarla birlikdə “yalnız Azərbaycanın deyil, türk dünyasının da üstün şairlərindən biri” kimi yüksək qiymət vermişdir. Bəxtiyar Vahabzadə ilə Əhməd Kabaklının şəxsi münasibətləri və dostluğu Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilərək möhkəmləndirilməsinə xidmət edən əhəmiyyətli ədəbi-ictimai hadisədir. Əhməd Kabaklı – Əhməd Şemidə və Bəxtiyar Vahabzadə məslək dostluğu isə, məqaləmizin əvvəlində dediyimiz kimi, həm də sovet hakimiyyətinin ən zor dövrlərində Azərbaycan ədəbiyyatının Anadolu türklərinə və Almaniya türk icmasına çatdırılmasına və təbliğinə, eyni zamanda, Türkiyə yazıçı və şairlərinin əsərlərinin

Azərbaycana gətirilib yayılmasına şərait yaratmışdır. Ədəbiyyatımızın böyük dostu Əhməd Şemeidin Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və mücadiləsi haqqında yazdığı məqalələrin Türkiyədə professor Əhməd Kabaklının redaktoru olduğu “Türk ədəbiyyatı” jurnalında çap olunması və həmin dərginin Anadolu elləri ilə yanaşı, türk dünyasında və Henrix Heynenin vətəninə yayılması Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən də Azərbaycanın vətəndaş şairinin əsərlərinin SSRİ-nin dəmir pərdəsini aşılıb, dünyada tanınmasına yol açmışdır. Əhməd Kabaklının “çağımızın Namiq Kamalı” hesab etdiyi Bəxtiyar Vahabzadənin milli mücadiləsi və vətəndaşlıq poeziyası haqqındakı aşağıdakı fikirləri Azərbaycan şairinin yaradıcılığının şah damarlarını diqqət mərkəzinə çəkir: “Vahabzadə şeirlə düşüncə söyləməyə, qüdrətli söz deməyə, kəskin tənqid yazmağa və şeirlə mücadilə etməyə meylilidir. Çağımızın şərtləri içində onu bir Namiq Kamal anlayış və heybətində görə bilirik.

Hürriyyətinə əl qoyularaq əzilmiş, igid ziyalıları qətlə uğramış, ...həm də bolşeviklərin əsərəti altında inləmiş Azərbaycan diyarının oğlu olan Vahabzadə böyük və həyəcanlı misraları ilə Azadlıq arayanların, hürriyyət aşıqlarının, sərbəstlik həsrəti çəkənlərin başında gəlməkdədir. ...Bu qızgın həsrəti yaşayan Bəxtiyar Vahabzadə ... şeirlərində azadlıq ideyasını bir mücadilə üslubu halına qoymuşdur”.

“Türk ədəbiyyatı” kitabında Əhməd Kabaklı Bəxtiyar Vahabzadənin “Muğam” poemasının geniş elmi təhlilini vermiş, əsərdən bir parçanı “Azadlıq uğrunda”, “Vətən torpağı”, “Mənim anam” və sair şeirləri ilə birlikdə oxuculara təqdim etmişdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatından Məmməd Aslanın həyatı və yaradıcılığını da portret-oçerk vasitəsilə türk oxucusuna çatdıran Əhməd Kabaklı onun xalq ədəbiyyatı üstündə köklənmiş yaradıcılıq özünəməxsusluğunu göstərmək üçün “əli sazlı bir xalq şairi olmayıb, Türkiyədəki Əbdürrahim Koç, Qul Ozan və Atilla kimi aşiq şeiri tərzində yazan ziyalı şairlər arasında yer alan” sənətkar kimi səciyyələndirmişdir. “Türk ədəbiyyatı” kitabının dördüncü cildində Məmməd Aslanın Azərbaycanın milli azadlıq mücadiləsində xüsusi möhürü olan qanlı sovet ordusunun Bakıda qətlə törətdiyi gecənin sabahı günü yazdığı “Ağla qərənfil, ağla” şeirinin tam mətni çap olunmuşdur. Bundan başqa, Türkidə yaşayıb-yaratmış Qul Ozanın Məmməd Aslana ithaf etdiyi “Durnalar” şeirinin və Məmməd Aslanın da şair həmkarına həsr etdiyi “Bir dolu badə kimi” şeirinin oxuculara çatdırılması ədəbiyyatlarımızın qardaşlığının əhəmiyyətli bir nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, Əhməd Kabaklı orta əsrlərdən başlayaraq, XXI əsrin hədudlarına qədər həmişə Azərbaycan ədəbiyyatını Güney ədəbiyyatı ilə birlikdə tədqiqatə cəlb etmiş, zamana və məkana görə fərqli xüsusiyyətlərini göstərsə də, eyni xalqın ədəbiyyatı olduğu üçün vəhdətdə təqdim etməyi zəruri saymışdır. O, Güney Azərbaycan ədəbiyyatından Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığına heyranlıqla yanaşmış və “Türk ədəbiyyatı” kitabında ən geniş həcmə malik portret-oçerklərdən birini ustad sənətkara həsr etmişdir. Təxminən 30 səhifədən ibarət olan həmin portret yazısında Əhməd Kabaklı böyük Azərbaycan şairinin mükəmməl bir həyat hekayəsini və sənət taleyini əks etdirmişdir. O, “Zəmanəsinin Hafizi” kimi şöhrət qazanmış, Şəhriyarı türk dünyası ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcıları olan Füzuli, Əlişir Nəvai, Tofiq Fikrət, Mehmet Akif Ərsoy və Mirzə Ələkbər Sabirlə müqayisə ediləcək böyük sənətkarların cərgəsində görmüşdür. Əhməd Kabaklı bu fikirdə idi ki, türk dilini “anaların oxuduğu laylay dili kimi qəbul edən Şəhriyar, “Heydərbabaya salam” poeması ilə XX əsrin ikinci yarısının mürəkkəb ictimai-siyasi mühitində “özünü və türkcəni xilas etmişdir”. Onun “Heydərbabaya salam” poemasını “türk dilinin şahəsər dastanı” adlandırması obrazlı olduğu qədər nəzəri baxımdan da yeni və əhəmiyyətlidir. Əhməd Kabaklının “Heydərbabaya salam” poemasını dövrünün ədəbi hadisəsi hesab etməsi də elmi cəhətdən əsaslandırılmış obyektiv qənaətdir. “Türk ədəbiyyatı” kitabında “Heydərbabaya salam”ın elmi təhlili, bu poemadan verilmiş parçalar və açıqlamalar Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın türk dünyası ədəbiyyatındakı yerini, rolunu və mövqeyini aydın şəkildə ifadə edir.

Güneydən Bulud Qaraçohurlu Səhəndin həyatı və yaradıcılığı haqqında da “Türk ədəbiyyatı” dərsliyi səviyyəsində ilk dəfə Əhməd Kabaklı yazmışdır. Beləliklə, Əhməd Kabaklı ən qədim dövrlərdən XXI əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl bir elmi salnaməsini yaratmışdır. Türkiyədə müxtəlif dərsliklərdə, tədqiqat əsərlərində və antologiyalarda Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərindən və ya bir çox görkəmli yazıçı və şairlərdən bəhs edilsə də, ilk dəfə olaraq

professor Əhməd Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyində Azərbaycan ədəbiyyatının bütün əsas dövrlərindən və həmin dövrləri təmsil edən tanınmış sənətkarlarından ardıcıl və sistemli şəkildə söz açılmışdır. Buna görə də professor Əhməd Kabaklının tədqiqatları çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında əsasən tam və ümumiləşdirilmiş elmi təsəvvür yarada bilər. “Türk ədəbiyyatı” çoxcildlik nəşrində verilmiş digər icmallar və portret-oçerklər kimi, Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuş tədqiqatların da yüksək professional səviyyədə yazılması qardaş ölkədə ədəbiyyatımızla sadəcə tanışlıq üçün yox, həm də obyektiv təsəvvür əldə etmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Ona görə də tərcümeyi-hal göstəricilərindəki bəzi faktların və rəqəmlərin bir daha redaktə şəklində dəqiqləşdirilməsinə, ayrı-ayrı sənətkarların həyatı və yaradıcılığına ideoloji cəhətdən yanaşmaların səbəblərinin aydınlaşdırılmasına ehtiyac olsa da, “Türk ədəbiyyatı” çoxcildliyindəki Azərbaycan ədəbiyyatı araşdırmaları qardaş Türkiyədə ədəbiyyatımızı xronoloji ardıcılıqla və əsas yaradıcı simaları ilə birlikdə tanımaq və təbliğ etmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də hesab edirik ki, professor Əhməd Kabaklının Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatlarının Türkiyədə ayrıca kitab halında nəşr edilməsi bu sahədə mövcud olan boşluğu doldura bilər. Görkəmli bir türk ədəbiyyatşünasının Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna, ayrı-ayrı tanınmış ədəbi simalarının yaradıcılığına dair baxışlarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olduğuna görə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Əhməd Kabaklının Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş məqalələrini ayrıca kitab halında nəşr etməyi nəzərdə tutur.

Professor Əhməd Kabaklı XX əsrin doxsanıncı illərində iki dəfə Azərbaycanda olmuş, ölkəmizin ziyalıları ilə görüşmüş və radio üçün müsahibə vermişdir. O, hələ 1983-cü ildə Xalq yazıçısı Anarın senarisi əsasında çəkilmiş “Dədə Qorqud” filminə baxmış və xoş təəssüratlarını aşağıdakı kimi Türkiyə ictimaiyyətinə çatdırmışdır: “Televiziya “Dədə Qorqud”u Azərbaycanda yaradılmış film kimi seyr etdik. Hər şeydən öncə, bu filmi yaradan azəri qardaşlarımıza təşəkkürümüz var. Nədən? Ən azı bizim görəcəyimiz işi gördükləri üçün və bizə “Dədə Qorqud” kimi bir dastanımızın var olduğunu xatırlatdıqları üçün, soyumuzun fəzilətlərini, igidliklərini, mərasimlərini, Allaha və dövlətə hörmətlərini, yalana nifrətlərini, cihadlarını, təmiz eşqlərini bir müqəddəs əfsanə mühiti içində bizə anlatdıqları üçün.”

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 13 dekabr 2021-ci il tarixdə “Türk ədəbiyyatı” Vəqfi və Azərbaycan” mövzusunda keçirilmiş elmi konfrans professor Əhməd Kabaklının çətin şəraitdə Azərbaycanla qurduğu əlaqələrin yaşadılmasına və davam etdirilməsinə xidmət edir.

Nəticə / Conclusion

“Türk ədəbiyyatı” kitabında Azərbaycan əsilli Türkiyə şairi Yavuz Bülənd Bakilərin “Azərbaycan ürəyimdə şah damardır” və “Qarabağ həsrəti” şeirlərinin tam mətninin oxuculara çatdırılması bu çoxcildlikdəki Azərbaycan mövzusunun tamamlayır. “Türk ədəbiyyatı” kitabında verilmiş “Azərbaycan ürəyimdə şah damardır” şeiri Türkiyədə ölkəmiz haqqında yazılmış ən yaxşı şeirlərdən biri və onun müəllifi olan Yavuz Bülənd Bakilərin Azərbaycan sevdasının kamil poetik ifadəsi olmaqdan başqa, həm də Əhməd Kabaklının xalqımıza bəslədiyi yüksək ehtiramın da əyani təzahürüdür. Ölkəmizdə müstəqil dövlətçilik dövrünün başlanğıc illərinin məsuliyyətli və həyəcanlı anlarında yazılmış, Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə ithaf olunmuş “Azərbaycan ürəyimdə şah damardır” şeiri professor Əhməd Kabaklının çoxcildlik “Türk ədəbiyyatı” kitabındakı Azərbaycan tədqiqatlarının ritmi və qayəsinin görkəmli türk aliminin müstəqilliyimizin sabahına bəslədiyi ümidləri və inamının ümumiləşdirilmiş yekunu kimi səslənir:

*Azərbaycan: Dədəm Qorqud saflığı...
Mübarək dilimi süd kimi sağar.
Bəzən rüzgar olur iliklərimdə,
Bəzən yağmur kimi üstümə yağar.*

*Götür məni Araz! Al məni Xəzər,
Türkü Türkdən başqa indi kim anlar?
Yaram dərin, mərhəmətim yox, vaxtım dar...
Bir dastan yazan kimi yaz məni Anar!*

*- Duy məni Bəxtiyar! Duy məni Şahmar! –
İndi Azərbaycanda mövsüm bahardır!
Amma türküləri yenə başdan-başa əfkardır.
Sınəmə yağan qardır, boynu bükük bir diyardır,
Vardır...
Ağzı köpürən atlar üstünə inamım vardır,
Azərbaycan – ürəyimdə bir şahdamardır.*

Ümumiyyətlə, “Əhməd Kabaklı və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusu sanballı bir elmi tədqiqatın mövzusu ola bilər.

Азербайджанская литература в исследованиях Ахмеда Кабаклы

Иса Габиббейли

Академик, вице-президент НАНА

Главный Директор Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Резюме. В статье даются подробные сведения о тщательном исследовании известным турецким литературоведом XX века Ахмедом Кабаклы полученных им с трудностями материалов об азербайджанской литературе, и представленных после их скрупулёзного анализа и оценки турецкой научной общественности. Отмечается, что в 4-х томах 5-томной «Турецкой литературы» широкое место отведено материалам об азербайджанской литературе.

Из статьи становится известно, что в передаче Ахмеду Кабаклы материалов об азербайджанской литературе неоценимая роль принадлежит живущему в Германии турку по происхождению Ахмеду Шмиде. А именно, посланные ему почтой из Баку в Германию известным учёным, патриотом Аббасом Замановым и народным поэтом Бахтияром Вагабзаде материалы он в свою очередь переслал в Турцию Ахмеду Кабаклы. Таким образом Ахмед Кабаклы явился самоотверженным учёным исследователем и популяризатором азербайджанской литературы в Турции в XX веке.

В данной статье особо подчеркивается, что представленные читателям полностью стихотворения турецкого поэта Явуза Бюлента, азербайджанца по происхождению, «Главная артерия моего сердца Азербайджан» и «Тоска по Карабаху» завершают тему Азербайджана в много-томнике «Турецкая литература».

Ключевые слова: Ахмед Кабаклы, Турция, Азербайджан, многотомник “Турецкая литература”, Аббас Заманов, Бахтияр Вагабзаде

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

Özbək və Azərbaycan şeirində poetik fikrin yenilənməsi
(60–80-ci illərin bədii-estetik təcrübəsi əsasında)

Yaşar Qasımbəyli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə XX yüzilin məşhur ədəbi nəsillərindən biri – altmışıncıların poetik genezisindən və yüksəlişindən bəhs olunur. Sabiq İttifaq ədəbi mühitində öz yaradıcılıqları ilə geniş əks-səda yaratmış Azərbaycan və Özbəkistan altmışıncılarının poetik bioqrafiyaları və uğurları müqayisəli-tipoloji müstəvidə nəzərdən keçirilir. Ə.Kərim, M.Araz, X.R.Ulutürk, F.Qoca, F.Sadiq, H.Kürdoğlu, N.Həsənzadə, Ə.Salahzadə, V.Səmədoğlu kimi Azərbaycan, E.Vahidov, A.Aripov, R.Pərifi, Ç.Erqaş, A.Mətcən, M.Cəlil, M.Əli, C.Kamal, H.Xudayberdiyeva, G.Nurullayeva və b. kimi Özbəkistan altmışıncılarının yaradıcılığının əsas inkişaf mərhələləri və ideya-estetik xüsusiyyətləri ümumittifaq ədəbi kontekstində araşdırılır. Bu poetik nəslin milli bədii təfəkkürü tarixindəki xidmətləri və mövqeyi də əvvəlki ədəbi nəsillərlə elmi-nəzəri və müqayisəli təhlillər fonunda səciyyələndirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan altmışıncıları, özbək altmışıncıları, Ə.Kərim, M.Araz, X.R.Ulutürk, V.Səmədoğlu, F.Qoca, F.Sadiq, E.Vahidov, A.Aripov, R.Pərifi, C.Kamal, A.Mətcən, H.Xudayberdiyeva

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.05.2022; qəbul edilib – 13.06.2022

Renaissance of poetic thought in Uzbek and Azerbaijani poetry
(on the basis of artistic and aesthetic experience of the 60s–80s)

Yashar Gasimbeyli

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Abstract. In the article is dealt with the poetic genesis and growth of the sixties, one of the prominent literary generation of 20th century. The poetic biography and successes of Azerbaijani and Uzbek sixties who were famous for their creativity in the literary environment of former union is reviewed on a comparative typological level. The main stages of development and idea-aesthetic features of Azerbaijani sixties, such as A.Karim, M.Araz, Kh.R.Uluturk, F.Goja, F.Sadig, H.Kurdoghlu, N.Hasanzade, A.Salahzade, V.Samadoghlu and others; and Uzbek sixties – E.Vahidov, A.Aripov, R.Parfi, Ch. Ergash, A.Metjan, M.Jalil, M.Ali, J.Kamal, H.Khudayberdiyeva, G.Nurullayeva and others are studied in the all-Union literary context. The services and positions of this generation in the history of national artistic thought are characterized in the background of scientific-theoretical and comparative analysis with literary generations.

Keywords: Azerbaijani sixties, Uzbek sixties, A.Karim, M.Araz, Kh.R.Uluturk, V.Samadoghlu, F.Goja, F.Sadig, E.Vahidov, A.Aripov, R.Parfi, J.Kamal, A.Metjan, H.Khudayberdiyeva

Article history: received – 18.05.2022; accepted – 13.06.2022

Giriş / Introduction

Söz sənətindəki hər bir yenilik ilk öncə onun qəhrəmanı mahiyyətindəki və xarakterindəki dəyişikliklərdən başlanır. Yeni qəhrəman isə bədii təfəkkürün inkişafında növbəti mərhələ deməkdir. Daha da dəqiq söyləsək, yeni qəhrəman bədii gedışatdakı keyfiyyət dəyişmələrinin ilk göstəricisidir. Söz sənətində orijinal yaradıcılıq prinsipləri və yeni estetik normalar həmişə yeni qəhrəman xarakterinin tələbi ilə formalaşır. Bu mənada “yeni ədəbiyyat yeni insandan başlayır” (İ.Bexer), – fikri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki bədii qəhrəman ədəbiyyatın həyat həqiqətlərinə, zaman və məkan cəhətindən konkret real gerçəkliyə münasibətini ifadə edən əsas ictimai-estetik meyardır. Başqa sözlə, ədəbiyyatın dünyagörüşünü və mahiyyətini onun baş qəhrəmanı səciyyələndirir.

Akademik İ.Həbibbəyli 60-cı illər poetik prosesinin liderlərindən biri – Xalq şairi Məmməd Araz haqqında yazır: “Heç bir tərəddüd etmədən demək olar ki, 80-ci illərin sonlarından başlanan milli azadlıq hərəkatını illərdən bəri hazırlayan, yetişdirən şairlərin cərgəsində M.Araz ön sırada durur. Millilik və müstəqillik, azadlıq düşüncəsinin, ayıq, fəal vətəndaşlıq mövqeyinin şeirlə bənzərsiz ifadəsi M.Araz sənətinin mayasını, cövhərini təşkil edir. O, sözün həqiqi mənasında böyük İstiqlal şairidir” [5, s.16]. Görkəmli ədəbiyyatşünasın bu mülahizələrini Azərbaycan və Özbəkistan altmışıncılarının əksər nümayəndələrinə aid etmək olar. Həqiqətən də o dövrün qızgın ədəbi-fəlsəfi və mədəni-estetik mübarizələri kontekstində yaxın gələcəyin milli-siyasi konturları formalaşmışdı. Ümumən, XX yüzilin ikinci yarısında milli istiqlal təfəkkürlərinin doğuluşu və yetkinləşməsində 60-cı illər əvəz edilməz və misilsiz bir mərhələdir.

Fransız poeziyasının klassiki Giyom Apolliner “Yeni düşüncə və şairlər” adlanan, mühüm məna və mətləblərdən bəhs edən məqaləsində bədii təfəkkürdə baş verən yenilənmənin mahiyyətinə nüfuz edərək yazırdı: “Əxlaq və bədii təxəyyül sahəsində araşdırmalar və həqiqət axtarışları yeni bədii düşüncənin əsas əlamətləridir” [3, s.53]. Bədii düşüncənin mahiyyətindəki yeniliyi şərtləndirən ikinci mühüm əlamət kimi dahi fransız şairi heyratə vurğu verir: “Hər şey heyratdən başlanır. Yeni düşüncənin kökündə heyrat dayanır. Bu, onun tərkibindəki ən canlı və həyatı elementdir. Təəccüb - son dərəcə qüdrətli yeni güc deməkdir. Məhz bətnindəki heyratın gücünə güvənərək yeni düşüncə özündən əvvəlki bədii və ədəbi mərhələlərdən, axınlardan fərqlənir” [3, s.58]. Böyük novator şairin bədii düşüncənin yeniliyi ilə bağlı irəli sürdüyü üçüncü mühüm tezis də elmi dəqiqliyi və düstur dürüstlüyü ilə diqqəti çəkir: “Poeziya və yaradıcılıq son dərəcə yaxın və bənzər şeylərdir: O adam şair adlanır ki, o kəşf etməyi, yaratmağı bacarır, ümumən, insan yaratmağa meyilli varlıqdır. Şair – o kəsdir ki, hətta əzablara qalib gələrək yeni sevinclər tapa və kəşf edə bilər” [3, s.59]. Giyom Apolliner bu müşahidəsində və hökmündə çox ısrarlı görünür və təkid edir ki, “yeni sevinc” axtarışlarını çox vaxt şairlərə aid edirlər, çünki yeni poeziya daha çox “yeni sevinc” deməkdir. Dahi sənətkarın özünün iştirakçısı olduğu XX yüzilin ilk çərçivədəki yeni bədii düşüncə epoxasının yuxarıda qeyd olunmuş əlamətlərini heç bir çətinlik çəkmədən əsrin ikinci yarısındakı təzə bədii mərhələyə də - altmışıncıların başlatdığı yeni bədii hərəkata da aid etmək olar.

AMEA-nın müxbir üzvü Y.Qarayevin “İstiqlal və suverenlik ideali”nin “həmişə əvvəlcə ədəbi-fəlsəfi fikirdə formalaşması” [7, s.284] və bir qədər sonra “dövlət təfəkkürü, sosial-inzibati qurum və siyasi rejim gerçəkliyi” [7, s.284] kəsb etməsi ilə bağlı fikirləri elmi həqiqəti obyektiv şəkildə ümumiləşdirir və 60-80-ci illərin poetik prosesini, bədii təfəkkürün o dövrdəki ədəbi-estetik axtarışlarının yönünü və mahiyyətini dolğun, hərtərəfli dərk və təsəvvür etməyə imkan verir.

Əsas hissə / Main Part

Poeziyada 60-cı illərin əvvəllərindən başlanan yüksəlişin o dövrün özündə də nəzəri-estetik fikrin və ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etməsi problemin aktuallığını vurğulayır. Böyük özbək nasiri və hekayə-nəvisi Abdulla Qəhhar o illərdə ədəbi gəncliyin ilkin uğurlarını nəzərdə tutaraq uzaqgörənliklə söyləmişdi: “Özbək ədəbiyyatı gələcəkdə böyük ədəbiyyat olacaq”. Bədii təfəkkürdə baş verən köklü dəyişikliklərin, möhtəşəm yenilənmənin mahiyyət və miqyaslarını ustad sənətkar aydın surətdə təsəv-

vür etmişdi. Çox keçmədən boy göstərən və milyonların qəlbini fəth edən milli oyanış ruhlu və intibah nəfəsli ədəbiyyat həmin öncəgörmənin təsdiqi idi.

Görkəmli özbək ədəbiyyatşünası və tənqidçisi, professor A.Şərəfəddinov isə “60-cı illər ədəbiyyatımız tarixinə, ümumən, bədii yaradıcılıq və xüsusən, poeziyanın çiçəklənməsi dövrü kimi daxil olacaq” [11, s.3], – deyərək söylədiyi fikirləri də o dövrdəki bədii prosesin cəmi bir neçə illik təcrübəsinə, yeni nəsil nümayəndələrinin ilkin ədəbi əsərlərinə güvənərək bildirmişdi. Ədəbi həyatdakı sonrakı ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri, ədəbiyyatda baş verən sanballı və əsaslı yeniliklər böyük tənqidçinin real həyatdan qaynaqlanan mülahizələrini doğrultdu.

Görkəmli tənqidçi və şərişünas alim İ.Qafurovun aşağıdakı fikirlərinin də 60-cı illərdə söyləndiyini nəzərə alsaq, nə qədər mühüm estetik dəyər daşdığını təsəvvür etmək mümkündür: “Mən hazırkı gənclər şeiriyyətinin ədəbiyyatə üz tutmasından qürur duyuram. Bu poeziyanın mahiyyətində heç zaman sönməyəcək bir işığın və hərarətin gələcəyinə böyük ümidlərlə baxıram. Bu istedad alovu və hərarəti Erkin Vahidov, Abdulla Aripov, Camal Kamal, Rauf Pərvi, Gülçöhrə Nurullayeva, Məhəmməd Əli, Aman Mətcən, Çolpan Erqas, Həlimə Xudayberdiyeva və başqa gənc şairlərin və şairələrin şeirlərində görünür. Onların ilk topluları poeziya aləminə həqiqi poetik duyğu və yeni şairənə obraz sahibləri gəlmələrindən xəbər verir” [4, s.19].

Özbək və Azərbaycan altmışıncıları 50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərində poeziya səmasında dan ulduzu kimi parlaq oldular. Bu pleyada ötən yüz ilin ən məşhur və mübariz ədəbi nəsillərindən biridir. Onları uzaq və yaxın ədəbi nəsillər içində yalnız otuzuncularla müqayisə etmək olar. Amma bu müqayisə də mükəmməl deyil. Məsələn bundadır ki, ədəbiyyatşünaslıqda “otuzuncular” termini qəti şəkildə formalaşmadı və sabiq sovet ədəbi məkanında geniş yayılmağa imkan tapmadı. Ona görə də işlək, funksional estetik istilaha çevrilmədi. “Altmışıncılar” termini isə artıq çoxdan elmi ədəbiyyatlarda geniş yayılıb, nəzəri təcrübədə qəbul edilib. Bu iki poetik mərhələ arasında tipoloji təmas nöqtələri də, əks cəhətlər də xeylidir. Onları yaxınlaşdırən baş tipoloji əlamət – hər iki nəslin bədii təfəkkür aləminə onu dəyişdirmək və yeniləşdirmək əzmi ilə gəlməsidir. Bu missiyanı necə yerinə yetirmək məsələsində isə onlar bir-birindən kəskin surətdə ayrılırdılar. Daha doğrusu, bu iki nəslin estetik məqsədləri tamamilə bir-birinin əksi idi. İkinci tərəfdən isə qarşılarına qoyduqları möhtəşəm və ümummilli mədəni-mədəni yenidənqurma hansı ictimai-siyasi şəraitdə və mühitdə həyata keçirmək nöqtəyi nəzərindən də onları kökündən fərqləndirən xüsusiyyətlər meydana çıxırdı. Otuzuncular və altmışıncıları ən çox yaxınlaşdırən onlardakı inkarçı və üsyankar bir əhvali-ruhiyyə idi. Birincilər özlərindən əvvəlki min illik klassik mədəni təcrübəni, ikincilər isə son 40-50 ildə sovet sisteminin təsiri və təhriki ilə yaranmış ədəbiyyatı inkar edirdilər. Otuzuncular klassik mədəniyyəti qəbul etmir, tam yeni bir bədii sistem yaratmaq məqsədini qarşıya qoymuşdular. Altmışıncılar isə klassik ədəbi irsə qayıtmaq, milli ədəbi ənənəni diriltmək və dirçəltmək istəyirdilər. Amma bu ideya-estetik məqsəd altmışıncıları özünəməxsus və yenilikçi bir poetik nəsil kimi səciyyələndirməyə qətiyyətli maneəçilik törətmir. Professor A.Şərəfəddinov məsələnin bu cəhətinə nəzər diqqəti yönəldərək, 70-ci illərdə A.Aripov lirikasını misal gətirərək yazırdı: “Onun istedadının özünəməxsusluğu nədədir? Onun poeziyası hansı keyfiyyətlərinə görə oxucunun diqqət və məhəbbətini qazanıb?”, – kimi köklü sualları qoyur və onlara cavab axtarırdı. “Qəlb hərarəti” adlı məqaləsində alim şair yaradıcılığının mühüm xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdi: “Öncə bunu qeyd etməliyəm ki, A.Aripov özbək şeirində kəskin çevriliş yaratmayıb. O şeir düzülüşünü islah etməyib, əksinə, onun bütün şeirləri ənənəvi vəznərdə doğulub. O poetik təfəkkürün yeni qanunauyğunluqlarını da kəşf etməyib. O da başqa onlarla, yüzlərlə şairlər yazdığı nəsnələr haqqında – Vətən, məhəbbət, əmək, qurub yaratmaq və insan haqqında yazmaqdadır. Lakin buna baxmayaraq, onun lirikası hazırkı özbək poeziyasında yeni bir səhifəni təşkil edir, çünki o öz mahiyyətinə görə novator lirikadır. Burada heç bir ziddiyyət yoxdur, zira ədəbiyyatdakı həqiqi novatorluq heç vaxt özündən əvvəlki ədəbi təcrübəni yerli-dibli inkar etməyi şərt kimi qarşıya qoymur. Bunun kimi, əsl novatorluq heç də mahir qafiyəbazlıqdan və ya poetik ritmikadakı, şeir quruluşundakı yenilikbazlıqdan və modabazlıqdan da ibarət olmur” [12, s.23]. Görkəmli alimin irəli sürdüyü məsələlər və qoyduğu suallar üzərində düşüncəyə, altmışıncıların ən böyük yenilikçiliyinin – özlərindən əvvəlki, yəni 20-50-ci illərin ideoloji şeir təcrübəsini inkar etməkdən ibarət olduğu aydınlaşır. 60-80-ci illər ədəbi prosesindən bəhs edən prof. Ş.Alişanlı da bu epoxanın mürəkkəb və təzadlarla zəngin poetik mənzərəsini elmi cəhətdən obyektiv

ümumiləşdirir: “50-60-cı illərdə isə poetik fikir həyat həqiqətinə doğru yaradıcılıq axtarışlarında konservativ düşüncə tərzilə mübarizə aparmalı oldu. Poeziyanın tarixən sərt həqiqətlərini, şəxsiyyətin bugünkü taleyini sənətin əsas predmetinə çevirmək yolunda mübarizəsi ədəbiyyata həyatın isti, tərəvətli nəfəsini gətirdi” [1, s.129]. Altmışıncıların yaradıcılığında formalaşmaqda olan yeni estetik məzmunla bədii forma arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və onların dialektik məntiqini dərk etmək nöqteyi-nəzərindən alimin aşağıdakı elmi müşahidələri də diqqətə layiqdir: “Həyat həqiqəti, müasir düşüncənin bədii təsdiqi ətrafındakı mübahisələr bəzən də formanın, vəznin köhnəliyi və yaşarılığı səmtində bir-birini inkar edən fikir cəbhələrinə bölündü. Bu mübahisələr poeziyanın müasirlik, həyatilik, reallıq keyfiyyətlərini irəli apardı” [1, s.129].

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən, yəni qarşılarına qoyduqları estetik məqsədlərin və seçdikləri, üstünlük verdikləri bədii inikas və ifadə vasitələrinin fərqliliyinə görə bu iki poetik nəslin milli bədii təfəkkür tarixindəki mövqeyini modernizm və anti-modernizm müstəvisində səciyyələndirmək mümkündür. Belə ki, otuzuncular – modernist, altmışıncılar isə anti-modernist idilər. Amma bu iki nəslin təkcə qarşılarına qoyduğu məqsədləri deyil, eyni zamanda, fəaliyyət göstərdikləri mühitlər də bir-birinə bənzəmirdi. Otuzuncular sovet sosialist sisteminin – yeni yaranmış proletar diktaturasının təhriki və dəstəyi ilə fəaliyyət meydanına atılmışdılar. Altmışıncılar isə, təbii ki, belə bir qayğı və dəstəkdən məhrum idilər. Çünki onların bədii idealının cövhərini və nüvəsini sovet sisteminin inkarı və nəyin bahasına olursa, milli istiqlalı yaxınlaşdırmaq təşkil edirdi.

Özbək və Azərbaycan altmışıncılarını bütöv poetik pleyada kimi formalaşdıran və səciyyələndirən bir sıra amillərə, estetik əlamətlərə toxunmağı vacib sayırıq. Nəslin yalnız sırf poetik zərurət və gedişatdan deyil, öz təbii tarixi-bioqrafik həyat yolundan doğan özünəməxsus xüsusiyyətləri onların ilk əsərlərindən və bədii toplularından başlayaraq diqqəti çəkirdi. Həqiqətən, yeni poetik nəslin spesifik bədii aləmini şərtləndirən və ilk baxışda adi görünən, amma mahiyyətə təsir göstərən xüsusiyyətləri diqqətdən yayındırmaq olmaz; poetik təfəkkürdə 60-cı illərdə yaranmış böyük yüksəlişin doğuluşu və taleyi bilavasitə həmin dövrdə şeir aləminə gəlmiş gənc qələm sahiblərinin başlanğıc yaradıcılıq addımları, ilk ədəbi topluları ilə qırılmaz surətdə bağlı idi. Əli Kərim, Məmməd Araz, Xəlil Rza, Fikrət Qoca, Vəqif Səmədoğlu, Hüseyn Kürdoğlu, Fikrət Sadıq, Ələkbər Salahzadə, Nəriman Həsənzadə və Erkin Vahidov, Abdulla Aripov, Rauf Pərvi, Çolpan Erqas, Aman Mətcən, Məhəmməd Əli, Camal Kamal, Maarif Cəlil və başqa istedadlı şairlərin mənsub olduğu nəsil şeiriyyət aləminə yalnız gəncliyə xas olan bir şiddət, yeni poetik baxış və yeni nəfəs ilə daxil oldular. Nəslin öz sözünə və taleyinə ürəkdən inamı onların birinci poetik toplularının adında da maraqlı bir tərzdə öz əksini tapmışdı; Məmməd Arazın “Sevgi nəğməsi” (1959), “Üç oğul anası” (1961), “Araz axır” (1964), “Anamdan yadigar nəğmələr” (1965), “Ömür karvanı” (1967), Xəlil Rzanın “Bahar gəlir” (1957), “Sevən gözlər” (1959), “Məhəbbət dastanı” (1961), “Mənim günəşim” (1963), “Qollarını geniş aç” (1965), “Yeni zirvələr” (1970), Fikrət Qocanın “Qağayı” (1963), “Hamıya borcluyam” (1965), “Dənizdə ay çiməndə” (1967), “Yatmadığım gecələrdə” (1970), “Gül ömrü” (1971) toplularını və özbək ədəbi gəncliyinin həmin dövrdə ədəbi ictimaiyyətin yaddaşında dərin izlər salmış məşhur kitablarının adlarını qeyd etmək kifayətdir; Erkin Vahidovun “Dan nəfəsi” (1959), “Gənclik divanı” (1966), Abdulla Aripovun “Balaca ulduz” (1965), “Gözlərim yolunda” (1967), Rauf Pərfinin “Karvan yolu” (1968), “Əks səda” (1970), “Təsvir” (1973), “Xatirə” (1975), “Gözlər” (1978), Çolpan Erqasın “Dan ulduzu” (1965), Aman Mətcənin “Açıq pəncərələr” (1967) ... kitabları ədəbi ictimaiyyətin nəzər-diqqətini təsadüfən özünə cəlb etməmişdi. O dövrün yaddaşlarda qalmış məşhur şeir kitablarının tam olmayan siyahısına və mənalı, vədədici sərlövhələrinə fikir verərkən, onlarda gənc şairlərin coşğun poetik əhvali-ruhiyyəsi və özlərinə olan güclü inamı, aydın estetik niyyət və məqsədləri qabarıq tərzdə əks etdiyini müşahidə edirik.

Özbək və Azərbaycan altmışıncılarının ədəbi fəaliyyətə və mübarizəyə başlama tarixləri, hər iki ölkədə bu ədəbi hərəkətin şəkillənmə və yüksəliş dinamikası həmahəng idi. Öncə söyləməliyik ki, bütün İttifaq respublikalarındakı altmışıncıların poetik bioqrafiyaları və vətəndaş tərcümeyi-halları, başqa bədii-bioqrafik parametrləri, demək olar ki, üst-üstə düşürdü; onların hamısı, pleyadanın əksər liderləri və fəalları 30-cu illərdə dünyaya göz açmışdılar. Qətlam və dəhşətli repressiyalar bu uşaqların zehninə və şüuruna öz yazısını yazmışdı. Dünyaya göz açandan taleyin fəvqəladə sınaqlarına tuş gələn bu uşaqları cahanın ən böyük savaşı da sınağa çəkmişdi. Belə çıxır ki, altmışıncılar öz ata-analarını və uşaqlıq səadətlərini

çox erkən itirmişdilər. Onlar ya 30-cu illərdə qətl edilmişlərin, ya da ki, İkinci Dünya savaşında övladlarına yalnız və yalnız bir parça qara kağız yadigar qoyub getmiş insanların övladları idi. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, dünyaya göz açdığı gündən qan-qadaların və qanlı müharibələrin şahidi olan bu uşaqların özünəxas dünya duyumunun və özgələ bənzəməyən, hamıdan fərqlənən dünyagörüşünün şəkillənməsi təbii idi. Bu azyaşlı insanlar yaşlılara, hətta özlərindən beş-altı yaş böyüklərə nisbətən də həyata daha həssas yanaşırdılar. Onların bakir və təmiz uşaq yaddaşlarında böyüklərin adət etdiyi həyat tərzini silinməz izlərini qoymuşdu. Böyüklərin alışdığı və “barışdığı” həyatla isə uşaqlar heç vaxt barışmaq istəmirlər. Bu özünəməxsus doğuluş və başlanğıc da nəslin özünəməxsusluğunu təyin etmişdi.

Bənzərsiz ictimai-siyasi epoxa və təkrarsız keçid dövrü yeni nəslin lirikasında özünəməxsus obrazlar şəklində əbədiləşirdi. Dəyişən ictimai gerçəkliklə təmas və ünsiyyət yeni şairlərə tamamilə təzə estetik münasibət və inikas formalarını şəkilləndirmək imkanı verirdi. Cəmiyyət həyatını və ümumən, ictimai varlıqda baş verən təbəddülatları o dövrdə geniş yayılmış və hökmran mövqe tutmuş “optimist inikas üsulu”ndan imtina edərək, tam yeni inikas formasına – gerçəkliyi “tragik-dramatik inikas vasitələri” [9, s.335] ilə (Eduardas Mejelaytis) əks etdirməyə keçilməsi də məhz yeni ədəbi qüvvələrə məxsus tarixi bir xidmət idi. Altmışıncıların yaradıcılığında ilk dəfə meydana çıxan möhtəşəm estetik yeniliklərin – yeni lirik konflikt və təzadlar, orijinal estetik effekt yaradan tragik lirizm, təzə və tərəvətli poetik təsvir vasitələri, yeni obraz və obrazlar sisteminin, bənzərsiz deyimlər və ifadələr, semantik-leksik kombinasiyalar və söz birləşmələrinin, bir çox başqa poetik kəşf və tapıntıların əsasında məhz bu – gənc yazarların köhnə estetik inikas sistemini dağıdaraq yeni estetik inikas tərzinə keçidləri dururdu. İkinci dünya savaşından sonra Avropa poeziyasında və prozasında kök atmağa başlayan “insana inam faciəsi” və “tragik optimizm” [6, s.170] (Alber Kamyu) kimi əsrin poetik dəst-xəttini müəyyənləşdirən fəlsəfi-psixoloji-estetik tendensiyalar İttifaq ədəbiyyatlarına məhz altmışıncıların ədəbi cəsarəti sayəsində gəlib çatmışdı. Gerçəkliyi faciəvi surətlərlə, tragik tərzdə əks etdirmək meyilləri və təcrübəsinin inkar olunduğu mühitdə həyatın əks üzünü təsvir edib göstərmək ehtirası gənc qələm sahiblərində qarşısıalınmaz bir mənəvi ehtiyaca çevrilmişdi.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Y.Qarayev hələ 70-80-ci illərdə özü də mənsub olduğu ədəbi nəslin estetik yenilik və uğurlarını ümumiləşdirməyə çalışırdı: “Sıqlətli ideya ilə, fikir vüsəti və miqyası ilə yanaşı, bu şeirlər bədii forma mədəniyyətinin yüksəkliyi və zənginliyi ilə seçilir. Bizim müasir şeirimizdə yeni poetik lüğət, bədii sintaksis, vəzn və ritm mürəkkəbliyi, sənətkarlıqda poetik novatorluğun əlamətləri öz yaxşı ifadəsini bir də məhz bu şeirlərdə tapıb. Müasir əlvan polifonik vəzn, müxtəlif ritmik vahidlər və formalar, söz materialının məharətlə seçilməsi, orijinal qafiyə, bənzətmə və ifadə sistemi – bütün bunlar Əlinin üslubunda sözün enerjisini, onun bədii zərbə qüvvəsini, təsir və sirayət gücünü artırır, kəskinləşdirir. Burada “vəznəzsiz şeir” bəlkə də var, lakin vəznəzsiz, musiqisiz misra yoxdur. Yüksək dərəcədə yığcamlıq, təbiilik və səmimiyyət, poetik nitqin canlılığı, vüsəti və çevik, dinamik bir düşüncə tərzinin sərbəst şeir ədasını fərqləndirir” [8, s.106]. Özbək və Azərbaycan altmışıncılarına məxsus olan poetik ifadə və deyimlər, leksik-semantik vahidlər dövrün və nəslin bədii üslubu haqqında, estetik düşüncə tərzinin fərdiliyi barəsində bitkin təsəvvür vermək gücündədir: “Necə şaddır gözümdəki yaş”, “Məyus sevinc”, “Arzu ləpədəyəni”, “Arzu qızmarı”, “Sevgi alatoranı”, “Sözün yamacı”, “Çovğunlar rəqsində itmiş bir adam”, “Bir axşam taksidən düşüb payıza”, “Əsrlərin üzərilə ehtiyatla yeriyirik”, “Dinib-danışmır ki, gözəllik hürkər, külək də, yarpaq da, çaşar sözünü”, “Bir azdan ay batdı, gecə də yatdı”, “Kədərimi bir daş kimi Qoymuşam ayağımın altına qalmışam boylana-boylana”, “Faraş ölümlərlə qarşılaşmaq”, “Nakam sevgilərin uçan evini”, “Arabir batmağa da yelkənim səni istər”, “Qayğılar qəlbminin poçtalyonudur”, “Gəlin, bir də öpüm sizi, Həyatımın əvvəllindən Sonunacan səpim sizi”, “Sanıram çiyimimdən ömürlük mənim, Əzab mələkləri düşməyəcəklər”, “Poeziya, poeziya! Ürəyin yarpaq dilisən”, “İti bazarında atından baha, Mən belə dünyanın nəyindən kəsüm?!” “Şairlər Vətənin ən çox ərköyün, Ən çox da döyülən övladlarıdır...”

Özbək və Azərbaycan altmışıncılarının pleyada birliyini və ümumiliyini təmin edən mühüm bir tarixi faktora da toxunmaq vacibdir. Bu mühüm təbii və həyatı amilə dünya bədii fikri tarixində bəlkə də ilk dəfə rast gəlinirdi. Qeyd etdiyimiz bədii yüksəlişin vaxtı və miqyasları son dərəcə heyvətamiz idi. Belə ki, çoxölkəli, çoxmillətli və çoxcəhətli böyük bir imperiyada eyni zaman kəsiyində oxşar amalla ən azı on beş-iyirmi böyük ədəbiyyatda eyni estetik məqsədli ədəbi qüvvələr ehtirasla fəaliyyət meydanına atılmış-

dılar. Nəzərə alsaq ki, bu oyanış təkcə ədəbiyyat aləmində deyildi. Bədii təfəkkürün və sənətin, elmin və mədəniyyətin bütün sahələrində başqa nəsilrlə bir sırada altmışıncılar öncüllüyü ilə seçildilər. Məhz bunu nəzərə alaraq, görkəmli altmışıncılar Andrey Voznesenski və Vaqif Səmədoğlu 60-cı illərin möhtəşəm və çoxşaxəli mədəni yüksəlişini “mikrorenessans” adlandırmışdı. Həqiqətən də, o dövrdə ittifaqdaş ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə baş verənləri sözün əsl mənasında milli intibah kimi dəyərləndirmək olardı.

Altmışıncıları bir nəsil kimi birləşdirən və mərkəzləşdirən mühüm amillərdən biri də onların qələbə və məğlubiyyətlərinin, sevinc və ələmlərinin eyniliyi, eyni maneə və zərbələrlə üzləşmələri idi. Bunlar da nəslin birliyini və özünəməxsusluğunu dərinləşdirirdi. Maraqlıdır ki, Moskvada Yevg.Yevtuşenko, A.Voznesenski, R.Rojdestvenski, B.Akudcava, B.Axmadulina da, Bakıda Ə.Kərim, M.Araz, X.Rza Ulutürk, F.Qoca, V.Səmədoğlu da eyni sıxıntıları yaşayırdı. Daşkənddə E.Vahidov, A.Aripov, R.Pərfi, A.Mətcən, C.Kamal, Ç.Erqaş və başqaları da eyni təzyiqlər altında qələm çalır, eyni zərbələrə tuş gəlirdilər. Rus altmışıncıları bədii ideal rəmzi kimi A.Bloku, S.Yesenini, M.Svetayevanı, A.Axmatovanı, B.Pasternakı vəsf edirdilər. Andrey Voznesenski “Ne prodayotsya Axmatova, Ne prodayotsya Pasternak” deyə mənəvi sələfləri üçün qürur duyurdu. Özbək altmışıncıları Abdulla Qədri, Əbdürauf Fitrat, Əbdülhəmid Çolpan, Osman Nasir, Mirtemir, Maqsud Şeyxzadə, Aybek və digərləri kimi repressiya qurbanlarının, əzabkeşlərinin ruhuna və şərəfinə mərsiyələr yazırdılar. Azərbaycan altmışıncıları M.Hadi, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, M.Müşfiq və başqalarını milli azadlıq ideali kimi göylərə qaldırırdılar. Azərbaycan poeziyasının parlaq ulduzlarını söndürənləri ittiham edirdilər. Xəlil Rza Ulutürkün dili ilə altmışıncılar “Mən bəlkə sevməzdim Azərbaycanı, Sənin tək oğullar yetirməsəydi!” (1962) deyə gənc və nakam ustadları Mikayıl Müşfiqə xitab edirdilər.

Özbək və Azərbaycan altmışıncılarının pleyada kimi bütövlüyünü və birliyini şərtləndirən ilk növbədə onların öz yaradıcılığı və poetik bioqrafiyaları idi. Bu özünəməxsus taleyə malik gəncliyin ədəbi arzu və idealları, doğma dərd və problemləri, sıx-sıx müraciət etdikləri sevimli mövzu və obrazları, həll etməyə can atdıqları aktual lirik konfliktlər, bədii sözə və ümumən, sənətə münasibətləri, ilkin estetik qənaət və xülasələri bir-biri ilə yaxından səsleşir, həmahənglik təşkil edirdi. Eyni zamanda, onların poetik yollarında və bioqrafiyalarındakı bənzərliklər də, oxşar eniş-yoxuşlar, imkan və imkansızlıqlar, maneə və mübarizələrin təbiəti, anatomiyası sanki əkilər kimi bir-birinə bənzəyir, bir-birini tamamlayırdı. Bütün altmışıncılar milli və beynəlmiləl klassik irsə dərin hörmətlə yanaşırdılar. Onların ilk lirikasında Dədə Qorqud, Nizami, Nəvai, Füzuli, Şekspir, Höte, Bayron, Puşkin, Lermontov, Şevçenko və başqa ümumbəşəri şöhrət qazanmış dahilərə ithaf olunmuş əsərlər xüsusi cazibədarlığı ilə seçilir. Şərq və Qərb klassiklərinin ən gözəl əsərlərini ilhamla öz ana dillərinə çevirirdilər. Dahi rus şairi Puşkin gənc altmışıncıların sevimli ədəbi ünvanlarından və obrazlarından biri idi. Onların Puşkindən tərcümələri mühüm bədii-estetik əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də bütün zamanların əbədi gənc dahisi ilə sənət yarışması təsiri bağışlayırdı. Yalnız rus və ümumən, slavyandilli şeiriyyətdə deyil, Azərbaycan və özbək poeziyasında da Puşkinin tələyinə, əsərlərinə və qəhrəmanlarına onlarla şeirlər həsr olunmuşdu, “Puşkin”, “Puşkinə”, “Puşkinin heykəli önündə”, “Puşkini düşünərkən”, “Puşkinə xitab” və s. kimi onlarla şeirlər yazılmışdı. Puşkin bütün altmışıncılar üçün ideal obraz idi.

Məlumdur ki, 50-ci illərin axırları – 60-cı illərin əvvəllərində qaynar Moskva ədəbi mühitində B.Pasternak, A.Axmatova, A.Tvardovski kimi ötən yüzilin qüdrətli sənətkarları gənc nəslin əsl mənada hamiləri kimi tanınmışdılar. Təsədüfi deyil ki, onları yalnız rus ədəbi gəncliyinin yox, bütün İttifaq altmışıncılarının mənəvi dayaqları sayırdılar. A.Tvardovskinin baş redaktoru olduğu “Noviy mir” jurnalı möhtəşəm imperiya məkanındakı yeni və demokratik bədii cəbhənin ədəbi tribunasına çevrilmişdi. O dövrün ən üsyankar və döyüşkən yazarı A.Soljenitsinin məşhur əsərləri də bircə “Noviy mir” səhifələrində işıq üzünü görə bilirdi. Düzdür, əylətlərdə A.Tvardovskinin geniş miqyaslı fəaliyyətindən və cəsarətindən söz gedə bilməzdi. Amma respublikaların da öz Tvardovskiləri vardı. Özbəkistan ədəbi mühitində bu missiyanı Abdulla Qəhhar, Mirtemir və Maqsud Şeyxzadə kimi bütün yaradıcılığı boyu sovet ideologiyasının buxovlarına və təzyiqlərinə qarşı mübarizə aparan sənətkarlar yerinə yetirirdi. O illərdəki Azərbaycan ədəbi mühitinin B.Pasternakı da, A.Tvardovskisi də – ustad Rəsul Rza idi.

Altmışıncıların həyata bu cür duyğularla atılması yalnız ədəbiyyatı deyil, elə həyatın özünü də kökündən dəyişdirəcək bir qüvvənin doğulmasından xəbər verirdi. Yeni lirik qəhrəman zamanın ədəbi-este-

tik zövqünü də, ümumilikdə ictimai-mənəvi münasibətlər sistemini də təzələşdirəcək bir enerjinin daşıyıcısı idi. Ümumi nəticə isə ondan ibarətdir ki, bədii zövq və dəbləri dəyişmək arzusu ilə ədəbiyyat meydana qədəm qoyan gənclər çox keçmədən mənsub olduqları cəmiyyətin bağışlanmaz qüsurlarını kəşf etdilər. Onların ədəbiyyatı yenidən qurmaq və yaratmaq işi cəmiyyəti kökündən dəyişmək işinə çevrildi. Altmışıncıların estetik intibah mücahidlərindən və inqilabçılarından cəmiyyəti yeniləşdirən gücə – ictimai inqilab fədailərinə çevrilməsi də məhz yaradıcılıq prosesində baş verdi. Bu, pleyadanı şəkilləndirən və onun ümumi atributuna çevrilən bir keyfiyyət idi. Ədəbiyyat tarixində dövlət və hakimiyyəti hədəfə alan, onun sonunu yaxınlaşdırmaq üçün bütün imkanlarını səfərbər edən ədəbi epoxalar, bədii sistemlər o qədər də çox olmayıb. Altmışıncılar pleyadası məhz belə nadir ədəbi mərhələlərdən birinin iştirakçıları kimi çoxminillik söz sənəti tarixində şərəfli yer tutmuşlar. Humanist arzularla coşub-daşan və demokratik təmayüllü böyük rus poeziyasından təsirlənən Özbəkistan və Azərbaycanın o vaxtkı poetik gəncliyi də öz xalqlarının milli istiqlal mənəviyyatının formalaşmasında əsas və həlledici rol oynadılar.

Amma 70-ci illərdən etibarən bədii yaradıcılıq qarşısına qoyulan müxtəlif şərtlər və bəhanələr, ciddi maneələr onun estetik təbiətinə təsirsiz ötüşmədi. Poeziyada sətirlərin mənaya, çoxqatlı istiarələrə, mürəkkəb və mənadar rəmzlərə müraciət intensivləşdi. Altmışıncıların yaradıcılığında özünəməxsus rəmzi obrazların, ümumən, poetik rəmzi təfəkkürün aparıcı mövqeyə çıxması mövcud ictimai-siyasi təzyiq və təsirlərin bədii fikir aləmindəki əks-sədası idi. Əsl sənətkar sərt və amansız ictimai gerçəkliklə barışa bilmir. O öz daxilində və ruhi aləmində yalnız söz adamlarına xas olan incə bir həssaslıqla ətrafdakı aləmin namütənəsbibliyini, dünyanın nizamsız və intizamsız düzümünü göstərməyə ehtiyac hiss edir. Həqiqi poeziya bu əsas vəzifəsini müxtəlif yollar və üsullar vasitəsilə, o cümlədən, öz qayə və idealının daşıyıcısı – rəmzi olan obrazlar, yəni ideal-obrazlar və ya rəmz-obrazların həyat tərzini, taleyi və qismətini bədii şəkildə canlandırmaqla yerinə yetirir. Gənc şairlər gerçəklikdən aldıkları və seçdikləri konkret, təsirli ziddiyyətləri ümumiləşmiş poetik təzadlara çevirir, bununla həyatın təbii və mürəkkəb obrazını yaratmağa nail olurdular. Bu tipli şeirlərdə bir-birinə əks olan tərəflərin – müsbət və mənfi qütblərin daxili münasibətinə xüsusi vurğu verilirdi. Yeni poeziya həyatı ziddiyyətləri ümumiləşdirilmiş adlarla adlandırmaq və rəmzləşdirmək vasitəsilə poetik mənə və ifadə dairəsini genişləndirməyə nail olurdu. Abdulla Aripovun 60-cı illərin lap əvvəllərində işıq üzü görmüş “Yosun”, “Bulaq”, “Bulud”, “İşıldayır balaca ulduz”, “Qartal”, “Kəndirbaz”, “Dəmir adam”, “Naməlum adam”, “Cənnət” və s. kimi bir sıra rəmzi mündəricəyə malik şeirləri və həmin addakı məşhur rəmzi obrazları məhz bu tərzdə meydana gəlmişdi. Azərbaycan altmışıncılarından, xüsusən, Ə.Kərimin “Tənək”, “Maska”, “Göydəmir at”, “Metronun yaylı qapıları”, “Azad adam”, “Günəbaxan” və başqa şeirlərində də simvolik inikas tərzinin təzahürləri ilə qarşılaşıq. Özbək və Azərbaycan altmışıncılarının simvolik lirikasındakı surətləri və ümumən, obrazıyaratma tərzini, rəmzi-bədii inikas üsulunu konkret və qısa şəkildə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Klassik rəmzlər; Məkani rəmzlər; Zamani rəmzlər.

Yeni özbək lirikasında Erkin Vahidov və Abdulla Aripov klassik rəmzlərin mahir ustası idi. Azərbaycan altmışıncılarından isə Ə.Kərim, F.Sadiq, F.Qoca, M.Araz, X.Ulutürk və başqaları klassik rəmzi obrazları məharətlə yaratmışlar. Elə buradaca xalq şairi F.Qocanın “Quzu”, “Xəncər kəsmir qını”, “Baltası”, “Ərkək”, “Kəndirbazlar”, “Qoca fil”, “Pələng arzusu”, “Tənha ağac”, “Gizlənpaç”, “Küçük” və s. rəmzi mənalarla zəngin məşhur şeirlərini xatırlatmaq kifayətdir. Məkani obrazların parlaq və yadda qalan nümunələrinə isə M.Arazın və X.R.Ulutürkün, Ç.Erqaş və R.Pərfinin lirikasında daha çox rast gəlinir. Altmışıncıların qədim tarix və tarixi şəxsiyyətlər, milli keçmiş haqqındakı şeirləri isə zamani rəmzlər və simvolik işarələrlə, sətirlərin mənalarla zəngindir. Azərbaycan altmışıncılarının Babək, Koroğlu, Dədə Qorqud, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Mirzə Cəlil, Sabir, Hadi, Cavid və başqa millət rəmzinə çevrilmiş ulu insanlara ithaf olunmuş şeirlərində zamani rəmz və obrazların özünəməxsus bir silsiləsi yaranıb. Özbək altmışıncıları da Mahmud Kaşqarlıdan və Yusif Balasaqunludan tutmuş Əbu Əli İbn Sina, Əl Biruni, Əl Xarəzmi, Əl Fərgani, Mərginani, Əhməd Yasəvi, Atayi, Lütifi, Nəvai, Babur, Çolpan, Fitrat, A.Qədiri, O.Nasir, M.Şeyxzadə, Aybek və başqa milli dəyər dərəcəsinə yüksəlmiş misilsiz insanlara həsr etdikləri poeziya nümunələrində simvolik ifadə və işarə imkanlarından istifadə etməyə çalışmışlar.

Həqiqi sənətkarlar heç vaxt zalım zamanın əməllərinə qahmar çıxmır, belə səltənətin həyasız yalanlarına şahidlik etmirlər. XX yüzilin əzabkeş həqiqət müdafiəçisi Aleksandr Soljenitsin söylədiyi kimi, yalana şahidlik etməmək özü də bir cəsarətdir. Dahi rus yazıçısı söz sənətinin həqiqətə və yalana münasibə-

tini son dərəcə həssaslıqla təyin edib: “Yazıçılar və rəssamlar isə daha böyük iş görə bilirlər: onlar yalana qalib gəlməlidirlər! Yalanla mübarizədə isə sənət həmişə qalib gəlir, həmişə də qalib gələcək! Bu, hamı üçün gün kimi aydındır! Yalan bu yer üzündə çox şeylərə qarşı dura bilər, ancaq sənətə qarşı dura bilməz. Odur ki, yalan üzə çıxan kimi zorakılıq lüt-üryan qalır və taqəti üzülmüş zorakılıq yıxılmalıdır” [10, s.96]. Bədii yaradıcılığın təbiətini və mahiyyətini dərinlən açan bu mülahizələr altmışıncıların ürəyindən xəbər verirdi.

Akademik Y.Borev altmışıncıların XX yüzilin bədii təfəkkür tarixindəki ədəbi xidmətlərini və mövqeyini səciyyələndirərək: “Mənim nəslim XX yüzilin ən böyük nəsillərindəndir, bəlkə də bütün çatışmazlıqları və yüksək cəhətləri ilə birlikdə Sovet sivilizasiyası və mədəniyyəti adlanan böyük təcrübənin ən yaxşı bəhrələrindən və nəticələrindən biridir” [12, s.227], deyəndə haqlı idi. Müasir ədəbiyyatımızın klassiki Anar da altmışıncıların ədəbi-tarixi missiyasını və rolunu yüksək qiymətləndirir: “Kim nə deyir-desin, 60-cı illərdə cəmiyyətin ovqatını, ab-havasını dəyişməkdə, insanların şüurlarının durulaşmasında, onları daha azad düşünməyə sövq etməkdə, beləliklə də, zamanəni xeyli qabaqlamaqda “altmışıncılar” ədəbi nəslinin müstəsna rolu danılmazdır” [2].

Anar altmışıncılar haqqındakı sonuncu və ən yaxşı məqalələrindən birində ötən yüzilin bu böyük ədəbi hərəkatı ilə bağlı düşüncə və duyğularını ümumiləşdirərək, öz nəslə və nəsildəşləri ilə bağlı dərin insani-emosional kədərini obrazlı şəkildə ifadə edib: “Bulat Akudcava, Vladimir Sokolov, Andrey Voznesenski, Bella Axmadulina, Rimma Kazakova, Robert Rojdestvenski, Vasilij Aksyonov, Vladimir Vısotski, İosif Brodski – altmışıncıları şöhrətləndirən sənətkarlar... Zamanın amansız hökmü hamısını bir-bir dənələdi, ruzgar bir-birinin ardınca hamısını apardı... Bu dəstədən qalan son mögikan Yevgeni Yevtuşenkodur. Altmışıncılar nəslinə qarşı çağdaş nankorluğun hələ ki, diri qalmış son şahidi də odur. Bir vaxtlar onu evdən çıxanda görmək üçün növbəyə düzülən insanların yerini tutmuş yeni nəslin, onu bəlkə heç tanımamasını duyub görən də Yevgeni Yevtuşenkodur, sönmüş ocağın külüylə oynayan da odur. Amansız zamanın daha bir qurbanı. Bütün yaşdaşlarını, dostlarını, həmkarlarını, vaxtilə aşiq olduğu, ən incə şeirlərini həsr etdiyi şairə qadını axirət dünyasına yola salan, ölkə qürbətində deyil, zaman qürbətində düşmüş Yevgeni Yevtuşenko...” [2].

60-cı illərdə hər bir çıxışının və şeirinin imperiyanın ucqarlarında belə əks-səda verdiyi məşhur sənətkarlar sakit və hay-küysüz ölümə öz milli ölkələrində əbədiyyətə qovuşdular. Milli istiqlal üçün olmanın əzabları görmüş, saysız izzətlər çəkmiş mərd və cəsarətli, zamanın ən məşhur şəxsiyyətləri sayılan şairlər tarixin adı bir günündə adi bəndələr kimi öz mühitlərini tərk etdilər. Bu da çox qəribədir; altmışıncıların hər bir əsərindən coşan, onların poetik nəzərlərindən lərzəyə gələn sabiq imperiya sərhədlərinə o üsyanın gəncliyin ölüm xəbərləri yetişmədi. Bu qeyri-adi şairlərin ədəbiyyata fəvqəladə gəlişləri və son dərəcə adi gedişləri də zamanın, dünyanın daha bir təzadı olmaqla bərabər, həm də ötən yüzilin ən böyük poetik nəsillərindən birinin ümumi, müştərək xüsusiyyətidir.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, milli mədəniyyətin zənginləşməsində və ictimai-estetik dünyagörüşünün daha da dərinləşməsində altmışıncıların xidmətləri əvəzsizdir. Akademik İ.Həbibbəyli altmışıncıların, xüsusən, M.Arazın xalqımızın milli müstəqillik uğrunda mübarizə tarixində və taleyindəki missiyasını, şair bədii idealının çoxdan milli ideala çevrildiyini vurğulayaraq yazırdı: “M.Araz ideallarını ayrılıqda bir şair deyil və ya ümumiyyətlə, qələm əhli yox, sözün geniş mənasında bütöv Vətən əhli çəkib daşıyır. Bu isə öz növbəsində Xalq şairi M.Arazın mədəni zənginliyə, daxili saflığa, millilik və vətəndaşlığa, habelə müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsinə aparan böyük, magistrat yolun əsas, güclü poetik lokomotivi olması deməkdir. Milli yüklü həmin şeir-sənət, ədəbiyyat qatırı tək-cə öz müəllifini deyil, bütövlükdə xalqımızı XXI əsrə aparır” [5, s.35-36]. Ustad ədəbiyyatşünas alimin bu elmi-ədəbi qənaətini müasir nəzəri-estetik fikrin ifadəsi və nəticəsi kimi dəyərləndirmək məqsədə müvafiqdir.

Ədəbiyyat / References

1. Alışanlı Ş. Sözün estetik yaddaşı. Bakı: Elm, 1994.
2. Anar. Zamanın amansızlığı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 21 iyul 2012.
3. Apolliner G. “Novoe soznanie i poeti”. Bax: Pisateli Fransii o literature. Moskva: Proqress, 1978.
4. Ğafurov İ. Coziba. Toşkent: Ğ.Ğulom nomidaqi Adabiyot va sanat nəşriyoti, 1970.
5. Həbibbəyli İ. Xalq şairi Məmməd Araz. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1999.
6. Kamyu A. Tvorçestvo i svoboda. Stati, Esse, Zapiskiye knijki. M.: Raduqa, 1990.
7. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002.
8. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979.
9. Mejelaytis E. Kontrapunktı. M., 1971.
10. Soljenitsin A. Nobelevskaya leksiya. “Noviy mir” jurnalı, 1989, № 7.
11. Şarafiddinov O. Zamon, Kalb, Poeziya. Toşkent: Davlat badiiy adabiyot nəşriyoti, 1962.
12. Sharafiddinov O. Kalb yolchini. “Gulistan” jurnalı, 1978, № 7.

Обновление поэтической мысли в узбекском и азербайджанском стихосложении

(на основе художественно-эстетического опыта 60–80-х годов)

Яшар Гасымбейли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: yashargasimov@mail.ru

Резюме. В статье говорится о поэтическом генезисе и подъёме одного из известных литературных поколений XX столетия – шестидесятников. В сопоставительно-типологическом аспекте внимание отводится поэтическим биографиям и успехам азербайджанских и узбекских шестидесятников, вызвавших своим творчеством широкий резонанс в литературной среде бывшего Союза. В общесоюзном литературном контексте исследованы основные этапы творческого развития и идейно-эстетические особенности таких шестидесятников Азербайджана, как А.Керим, М.Араз, Х.Р.Улутурк, Ф.Годжа, Ф.Садыг, Г.Кюрдоглу, Н.Гасанзаде, А.Салахзаде, В.Самедоглу и др. и Узбекистана – Э.Вахидов, А.Арипов, Р.Парфи, Ч.Эргаш, А.Метджан, М.Джалил, М.Али, Дж.Камал, Г.Худайбердыева, Г.Нуруллаева и др. Охарактеризованы заслуги и позиции этого поэтического поколения в истории национально-художественной мысли на фоне научно-теоретических и сопоставительных исследований с предыдущими литературными поколениями.

Ключевые слова: азербайджанские шестидесятники, узбекские шестидесятники, А.Керим, М.Араз, Х.Р.Улутурк, В.Самедоглу, Ф.Годжа, Ф.Садыг, Э.Вахидов, А.Арипов, Р.Парфи, Дж.Камал, А.Метджан, Г.Худайбердыева

Tecelli Sercan Sirmanın “İyi ve kötüyü bilme ağacı” romanının problematikasi, janr xüsusiyyətləri, kompozisiyası və bədii obrazları

Salidə Şərifova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: salidasharifova@yahoo.com

Annotasiya. Azərbaycan oxucularının yaradıcılığına dərinləndirən bələd olmadıqları müasir türk yazarlarından biri də Tecelli Sercan Sirmadır. Bədii yaradıcılığa “Zavallı Kadir” hekayəsi ilə qədəm qoymuş Tecelli Sercan Sırma “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” (“İyi və Kötüyü Bilmək Ağacı”) romanında müharibənin insan həyatını necə dəyişdirməsi prosesini göz önündə canlandırmağa nail olmuşdur. Müəllif romanda müharibənin törədilməsinin əsas səbəblərinə toxunaraq, dünyada baş verən müharibələrin ümumiləşdirilmiş qiymətini verə bilmişdir.

Ermənilərin türk xalqlarına hücum etmələri qısa epizodlarda romanda əksini tapa bilməsi tarixi yaddaşın unudulmamasını əks etdirir. Müəllif ermənilərin türk xalqlarına qarşı törətdikləri soyqırımı cəmiyyətin faciəsi kimi təqdim edir. Tecelli Sercan Sirmanın “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanında tarixi yaddaş amili ilə yanaşı, müxtəlif dinlərə münasibətdə roman boyu özünü büruzə verməkdədir.

Açar sözlər: türk ədəbiyyatı, roman janrı, müharibə, tarixi faktlar, simvol, tarixi yaddaş, janr xüsusiyyətləri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 23.02.2022; qəbul edilib – 16.03.2022

Problems, genre features, composition and artistic images of Tejelli Serjan Sirman's novel “The tree of knowing good and evil”

Salida Sharifova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: salidasharifova@yahoo.com

Abstract. Tejelli Serjan Sırma is one of the modern Turkish writers that the Azerbaijani readers are not deeply acquainted. Tejelli Serjan Sırma, who started his artistic career with the story “Poor Kadir”, manages to visualize the process of how war changes human life in his novel “The tree of knowing good and evil”. The author was able to touch on the main reasons for the war in the novel and to give a generalized assessment of the wars in the world.

The fact that the Armenians attacked the Turkic peoples, reflected in the novel in with short episodes, reflects the fact that the historical memory has not been forgotten. The author managed to present the genocide committed by the Armenians against the Turkic peoples as a tragedy of society. Serkan Sirman's novel “The Tree of the Knowledge of Good and Evil”, along with the factor of historical memory, reflects attitudes towards different religions throughout the novel.

Keywords: Turkish literature, novel genre, war, historical facts, character, historical memory, genre features

Article history: received – 23.02.2022; accepted – 16.03.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan oxucularının yaradıcılığına dərinləndirən bələd olmadıqları müasir Türk yazarlarından biri də Tecelli Sercan Sirmadır. Tecelli Sercan Sirma bədii yaradıcılığa “Zavallı Kadir” hekayəsi ilə qədəm qoymuşdur. “Kara Çadır” hekayəsinə görə isə Əskişəhərə (Eskişehir) sürgün edilməsi onun yaradıcılığında tənqidi realizmin güclü olmasını əks etdirir. Tecelli Sercan Sirmanın müəllifi olduğu hekayə və romanlar kinomatoqrafiyanın diqqətini cəlb etməkdədir. “Berfin”, “Botan”, “Ferman”, “Kasaplar Deresi”, “Nurhak”, “Toplu Öyküleri”, “Wansa İrak Öyküleri” və s. kitabların müəllifi olan Tecelli Sercan Sirmanın “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” əsəri yaradıcılığında diqqəti cəlb edən əsərlərdən biridir.

Əsas hissə / Main Part

“Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanının problematikası

Tecelli Sercan Sirma “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanında müharibənin insan həyatını necə dəyişdirməsi prosesini göz önündə canlandırır. Bununla yanaşı, müharibə dəhşətlərinin romanda qısa epizodlarda təsvir edilməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif müharibənin törətdiyi faciəni, fəlakəti qısa epizodlarda izah edir.

Müharibənin törədilməsinin əsas səbəblərinə toxunan müəllif dünyada baş verən müharibələrin ümumiləşdirilmiş qiymətini verir. Zamanından, məkanından, hansı dövlətə aid olmasından, dini mənasubbiyyətindən asılı olmayaraq, müharibələrin törədilməsinin ümumi qiymətinin verilməsi maraq doğurur. Müharibədə həyatlarını itirmiş əsgərlərin artıq düşmən hesab edilməməsi faktı fəlsəfi məqam daşımaqla, oxucusunu bu haqqda düşünməyə vadar edir. İngilis əsgəri Arturun “Türk Mezarlığı”na baş çəkməsinin həmkarı tərəfindən anlaşılmaması insanlar arasında bu məsələyə olan ikili münasibəti əks etdirir.

Müharibədən sonra əsgərlərin vətənlərinə dönə bilməmələrinin, insan taleyini dəyişdirməsi ilə yanaşı, elindən-obasından qopma faciəsinin göz önündə canlandırılması oxucunu düşünməyə vadar edir. Doğma yerlərdən, doğma insanlardan uzaq düşmənin acısı, itirilmişlərin yerini heç nə doldura bilməməsinin nisgilinə romanda əksini tapması maraq kəsb edir: “...Türkəm. Müharibədən sonra getmədim. Qismət oldu, mən burda ailə qurdum” [4, s.115].

Romanın problematikasını əhatə edən problemlərin fəlsəfi fikir və düşüncələrlə izah edilməsi maraq doğurur. Müəllif romanda təbliğ etdiyi düşüncələrini qələmə aldığı surətlərin dili ilə verir. Arturun Hindistanda rastlaşdığı “Edinburghlu bir İskoç” olan Andersonla dialoqunda fəlsəfi fikirlərlə üzləşirik. Əsərin problematikasında əksini tapmış problemlərə aydınlıq gətirilməsi “Adem Baba” başlıqlı bölümündə insanı düşünməyə vadar edən fikirlərlə izah edilir. Müəllif sivilizasiyaların yaranmasını, təşəkkül etməsini və məhv olmasını bir-birilə bağlı bir halqaya bənzədir: “Şəhərlər və dövlətlər insanlar kimidir. Onlar doğulur, böyüyür və ölürlər” [4, s.88].

Tecelli Sercan Sirmanın “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanında tarixi yaddaş amili ilə yanaşı, müxtəlif dinlərə münasibətdə roman boyu özünü büruzə verməkdədir. Məsələn, Arturun Şeyx Abdulgaffarla söhbətində gəldiyi nəticə milli tarixi yaddaşa malik olmayan xalqın din haqqında məlumatlı olmaması, dinə dərinləndirən bələd olmadan heç bir şeyə qadir ola bilməyəcəyi vurğulanır: “Demək, tarixi bilik olmadan dini biliklər də natamamdır” [4, s.129]. Romanda xristian insanın islamı qəbul etməsi amili müəllif tərəfindən incəliklə təqdim edilir. Müəllif Arturun islam dinini, Şeyh Abdulgaffarın məsləhəti ilə “Abdullah” adını qəbul etməsi amillərinə toxunmaqla yanaşı, Arturun İslamı könüllü, heç kimin təsiri altına düşmədən qəbul etməsi faktı maraqlı təqdimatla oxucuya nəql edir. Müəllif dinin dəyişdirilməsinin vacib olmamasını, dinin, inam və amanın insanın daxilində olması amilini Şeyx Abdulgaffarın fikirlərilə çatdırır. Müəllif romanda Arturun, yəni islamı qəbul edib Abdullah olmuş bir insanın dinini dəyişməsinin yetkinlik prosesi kimi göstərə bilir. Abdullahın İslam dinini dəyərləndirərək dediyi “...əsl müsəlmançılığı seçirəm”, – [4, s.232] fikirləri isə İslami dəyərlərin yüksək olmasını vurğulayır.

Tecelli Sercan Sirmanın “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanının problematikasında həyat və ölüm, yaxşılıq və pislik, müharibə və sülh və s. kimi bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən amillərin mübarizəsi əksini tapır. Müəllif yaxşılıq və pislik məfhumlarını əsərin adına çıxarmaqla, oxucunu bu amilə diqqət yetirməyə vadar edir. Tecelli Sercan Sirman bununla romanda yaxşılıq və pislik arasında daim mübarizə getdiyini açıqlayır və təəssüf hissi ilə vurğulayır ki, təsvir etdiyi bu ziddiyyətlərdə pislik qələbə qazana bilər. Müəllif bunu həyatın yazılmamış bir qanunu kimi təqdim etməyə nail olur. Pisliyin qələbə qazanması özünü qızı İslay dünyaya gətirərkən dünyasını dəyişən Kristinin uşaqlarının yetim qalmasında, Arturun son ümidini bağladığı Slavın yıxılıb ölməsində, toy günündə öldürülən Tavğanın və Köse Hoca tərəfindən boğularaq qətlə yetirilmiş Şeyh Abdulgaffarın ölümlərində və s. göstərir.

“Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanının janr xüsusiyyətləri

Tecelli Sercan Sirmanın bədii əsərdə mühüm əhəmiyyətə malik olan süjetə riayət etməsi, müəllifin yazıçı kimi peşəkarlığına dəlalət edir. Müəllif romanda qələmə aldığı hadisələri müəyyən xətt üzrə inkişaf etdirilməsinə nail olur. Tecelli Sercan Sirmanın məntiqi təfəkkürünün məhsulu olan hadisələrin ardıcılıqla nəql edilməsi oxucunu yormur. Müəllifin təsvir etdiyi hadisələrin başlanğıc və sonu arasındakı məsafədə baş verən hadisələr süjetin mərhələləri üzrə təqdim edilir. Bu hadisələr yüksələn, enən xəttlə inkişaf edir ki, bu da süjetin ekspozisiya, zavyazka, kulminasiya, razvyazka, final kimi mərhələlərinə riayət edilərək baş vermişdir. Bütün bədii əsərlərdə olduğu kimi, bu romanda da süjetin mərhələləri sabit olaraq qalır.

Tecelli Sercan Sirma romanda qədim ənənələrə malik olan, çoxvariantlı xalq ədəbiyyatına müraciət etməsi ilə də diqqəti cəlb edir. O, müəllifi bəlli olmayan, anonim ədəbiyyat nümunələrinə müraciət edərək təbliğ etmək istədiyi ideyalara əlvanlıq qatmaqla yanaşı, onlar zənginləşdirməyə də nail olur. Romanda müəllifin şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən qədim janrlarından olan əfsanələrə, rəvayətlərə müraciət etməsi maraq doğurur. Müəllifin əfsanələrə müraciət etməsi maraqlı bədii priyom kimi diqqəti cəlb edir. Romanın “Baba Gurgur” başlıqlı bölümündə alov bağçası ilə bağlı məkan haqqında məlumat verərkən, müəllif xalq yaddaşına hopmuş nümunəni nəql edərkən yaddaş amilinin vacibliyini qabardır. Adem Babanın dili ilə əfsanənin nəql edilməsi də maraq doğurur: “...Rəvayətə görə, daşqın burada hardasa baş verib. Sonra göllər bataqlıq əraziləri birləşərək dənizə çevrilir” [4, s.101]. Müəllif romanda xalq inanclarına da geniş yer ayırır.

Romanda xalq yaddaşına hopmuş simvollar, o cümlədən xaça aydınlıq gətirilməsi də maraq doğurur. Belə ki, xaç işarəsinin yaranması və təkamülü haqqında məlumatlar müasir dövrümüzdə də mübahisə doğuran məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif fikirlərin irəli sürülməsinə baxmayaraq, xaçın türkdilli xalqlara aid olmasının birmənalı qəbul edilməməsi təəssüf doğurur. Müasir zamanda protestantların rəmzinə çevrilmiş xaç qədim dövrlərdə, məsələn qədim Misirdə həyat simvolu olmuşdur: “Türklər Avropaya xaçı və ikonaları gətirdilər. Xaç qədim türklərin dünya haqqında təsəvvürlərindən yaranmış model, günəşin müqəddəs simvolu idi” [2, s.11]. Xaç işarəsinin türk xalqına aid olmasına aydınlıq gətirilməsinə baxmayaraq, elmi dairələrdə mübahisələr hələ də davam etməkdədir.

Müəllifin romanda təsvir etdiyi hadisələrlə bağlı hər hansı bir fikrini simvollarla üstüörtülü şəkildə təqdim edə bilməsi də nəzərdən qaçmır. Romanın “Kürdistan’da Aşk” başlıqlı bölümündə Arturun aşiq olduğu Tavğanın ondan “Tərs Lalə” istəməsi, Arturun Halgurt Dağı’ndan “Tərs Lalə” gətirməsi simvolik mənə daşıyır. Qeyd etməliyik ki, xristianlıqda “Tərs Lalə” Hz. Məryəmi təmsil edir. Xristianların Ağlayan Gəlin olaraq xatırladıqları “Tərs Lalə” müsəlmanlar tərəfindən də hüznün simvolu kimi qəbul edilməkdədir. Müəllif bu gülü, yəni “Tərs Lalə”ni təsvir etməklə, bir-birilərini sevən gənclərin aqibətlərini əvvəlcədən dəyərləndirməyi bacarır. O, irlandiyalı, xristian Arturla Kürd qızı Tavğanın qovuşmasının mümkün ola bilməyəcəyini müəyyən işarələrlə bildirir.

“Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanında maraqlı məqamlardan biri də əsərdə pastiş və kollaj prinsipləri əsasında “Ninova” başlıqlı bölümün qələmə alınmasıdır. Əsərin yalnız bir bölümünün pastiş, kollaj prinsipi əsasında formalaşması sual doğurur: romanın bir bölümü niyə bu prinsip əsasında qələmə alınmışdır? Əsərin “Ninova” adlı bölümündə Yunus, Nahum və Sefaniya kimi sure-ayətlərinin yer alması diqqəti cəlb edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, pastiş də, kollaj da postmodern yazarlar tərəfindən geniş vüsət tapmışdır. 1979-cu ildə Jak Rivenin “A xanımları” adlı roman-sitatu işıq üzə

gördü. Romanda 480 müəllifin 750 sitatından ibarət olan əsər pastiş nümunəsi kimi maraq doğurur. Pastiche – müxtəlif əsərlərin elementlərinin kombinə edilməsi kimi qəbul edilir. Umberto Ekonun “Öncəki günün adası” (1994) romanı da pastiş nümunəsi kimi qəbul edilir. Romanda XVII əsr müəlliflərinin (Covan Batist Marino, Con Don, Qaliley, Kalderon, Dekart, Mazarini və digərlərinin sitatları, Roxasın “selestina”sı, Bosyunun replikaları) əsərləri montaj edilərək oxuculara çatdırılmışdır [3, s.34]. Kollaj, fərqli parçaları bir yerə yığaraq birləşdirir, calaq etməklə bədii əsərin təhkiyəsi içində atılan parçalar mətnini ənənəvi təhkiyədən uzaqlaşdırır [3, s.33].

“Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanının bədii mətnində zaman-məkan birliyinin gözlənilməsi diqqəti cəlb edir. Müəllif əsərdə real zaman, həmçinin məkan anlayışlarını bədii şəkildə əks etdirilməsini məhz zaman və məkan vəhdətində, yəni xronotop vasitəsilə təqdim edə bilir. Müəllif Hindistanın İngiltərə əsarəti altında olması məqamına tarixi faktlarla aydınlıq gətirməyə cəhd etmişdir. Tarixi məqamın xatırlanması isə özünü romanın bir çox bölümlərində göstərmişdir. “Birinci Dünya Savaşı” başlıqlı bölümə iki alyansda birləşmiş, dünyanın ən böyük güc mərkəzlərinin qoşulduğu, 28 iyul 1914 – 11 noyabr 1918-ci il tarixlərində baş vermiş Birinci Dünya müharibəsi haqqında məlumatlar tarixi faktlar əsasında əksini tapmışdır.

Tecelli Sercan Sirmanın “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanında tarixi faktların romanın bölümlərinin adına çıxarılması diqqətdən yayınmır: “İskoçya-Glasgow, 1897”, “Birinci Dünya Savaşı”, “Fişhabur-Musul, 1915”, “Kut’ül Amare Felaketi”, “Fişhabur, 1924”, “Glasgow, 1968”. Romanın “Kut’ül Amare Felaketi” başlıqlı bölümündə də tarixi fakt konkret göstərilmişdir. 1915-ci ilin aprel ayı. Müəllif konkret tarixi faktları, həmçinin həmin tarixi məqamların baş verdiyi məkanları da dəqiqliyi ilə göstərməyə nail ola bilmişdir. Müəllifin romanda xronotop amilinə diqqətlə riayət etməsi nəzərdən qaçmır. Romanın “Fişhabur, 1924” başlıqlı bölümündə də xronotop elə bölümün adında özünü göstərmişdir: məkan Fişhabur, zaman isə 1924-cü il.

Müəllif romanda həyat və ölümü, olum və qalım mübarizəsini üzləşdirə bilir. Bir insanın eyni məkanda təsvir edilməsi, əsərin əvvəlinin və sonunun eyni məkanda, eyni bir fəsildə, yəni qış fəslində təsvir edilməsi maraqlı müəllif priyomu kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif hadisələri eyni məkanda təsvir etməklə, həyatın daim inkişafda olduğunu göstərdiyi kimi, bir-birilə halqavari bir çevrəyə malik olmasını göstərir. Dünyanın öz oxu ətrafında fırlanması sanki Arturun həyatda qalma mübarizəsi və ölümü ilə oxşarlıq təşkil edir.

“Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanının kompozisiyası

Tecelli Sercan Sirman bu romanda həyat hadisələrini müəyyən bir sistemdə tərtib etmişdir. Müəllif kompozisiyanın epigraf, peyzaj kimi ünsürlərindən istifadə etməsinə baxmayaraq, proloq, epiloq, lirik haşiyə kimi kompozisiya ünsürlərinə müraciət etməmişdir.

Tecelli Sercan Sirmanın romanda əsərin süjet xəttinə daxil olmayan, ancaq romanın mövzusu ilə səsleşən hikmətli nümunə vermişdir. Müəllifin Şotlandiya atalar sözlərinə müraciət etməsi romanın başlanğıcında özünü göstərmişdir. Oxucu türk yazarının Şotlandiya atalar sözünə müraciət etməsini birmənalı qəbul etmir. Romanı mütaliə edərkən, Birinci Dünya müharibəsindən sonra Ərbildə qalmaqı qərarlaşdırmış ingilis əsgərinin taleyi ilə yaxından tanış olur. Tanışlıqdan sonra oxucuya aydın olur ki, əsərin qəhrəmanı Artur Şotlandiyadan olan ingilis əsgəridir. Tecelli Sercan Sirmanın romanda

– *Klayd çayı Qlazqonu,*

Qlazqo da Klayd çayını yaratdı, – kimi Şotlandiya atalar sözünü işlədir. Qeyd edək ki, Böyük Britaniyanın şimal-qərbində, Klayd çayının qərb sahilləri boyu yerləşən Qlazqo Şotlandiyanın ən böyük şəhəridir. İngilis əsgərinin Şotlandiyadan olması da atalar sözü ilə aydınlaşır.

Romanda istifadə edilən epigraf əsərin “Clyde Nehri” adlı ikinci bölümündə verilmişdir.

“Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanının süjet xətti hadisələrin təsvirinin süjet mərhələləri əsasında qələmə alınmışdır. Müəllifin “İskoçya-Glasgow, 1897” başlıqlı bölümə hadisələrin ekspozisiyasını Northwood Side Road küçəsinin arxa küçələrinin birində hərəkətsiz dayanmış uşağın təsviri ilə başlaması romanda təsvir edilən hadisələrin başlanğıcı kimi diqqəti cəlb edir. Tecelli Sercan Sirman əsərdə təsvir etdiyi hadisənin başvermə şəraitini, mühitini canlandırmaq üçün məlumat verir. Ekspo-

zisiyada təsvir edilən hadisələr romanda təsvir edilən hadisələrin yaranması və inkişafı üçün hazırlıq etapi kimi çıxış edir.

“Hindistan” başlıqlı bölmədə “hərbi gəmi ilə Liverpola, sonra isə Sauthempton limanından qatarla Hindistana doğru yola” [4, s.35] çıxan Arturun bu səyahəti romanın zavyazkasını təşkil edir. Zavyazka romanın süjet xəttinin çox hissəsini tutaraq, özündə daha çox bölümləri əxz etdirir. Biz burada Arturun əsgəri xidmətini, Birinci Dünya müharibəsində iştirakını, Fişhabur-Musula gəlməsini, Kütu Amarə fəlakətinin şahidi olmasını, Tavgaya aşiq olması və s. romanın zavyazka mərhələsinin tərkib hissəsidir. Zavyazkada əsgəri xidmətin necə çətin olması əksini tapmışdır. “Askeri Eğitim” bölümündə əsgəri xidmətin məsuliyyətli və ağır bir iş olması da təbliğ edilir. Riçardla əsgəri xidmətə yazılmış Arturun çətinliklərlə üzləşməsi, çətinliklərə tab gətirməsi təsvir edilmişdir. Bervik-Tveddə (Berwick-Tweed’e) ilk təlimə başlayan Arturun sonrakı təlimi qısa izah edilir.

Müəllif romanda Arturun xristian dinindən imtina edib İslam dinini qəbul etməsini, Tavga ilə evliliyə can atmasını və s. hadisə və münəqişələrin daha yüksək inkişaf mərhələsi kimi əks etdirir. Hadisələrin kulminasiyada pik nöqtəyə çatmasından sonra hadisələrin, hadisələrdəki intriqaların zəifləməsi prosesi özünü göstərir. Kürd qızının adət-ənənələrə qarşı çıxaraq, xristian, irlandiyalı Arturla ailə qurmasına razılıq verilməsi romanda təsvir edilən münəqişələrin, ziddiyyətlərin zəifləməsini göstərir.

Final, adından göründüyü kimi, əsərdə təsvir edilən hadisələrin tamamilə açılması, yəni hər hansı bir sonluqla başa çatmasıdır. Artur Ərbili tərk edib doğma vətəni Qlazqoya qayıdır, əsərin zavyazkasında xilas olunduğu məkanda donaraq dünyasını dəyişir. Kimsəsiz, doğma yurdunda bir qərib kimi...

“Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanının bədii obrazları

Tecelli Sercan Sirman “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanında zəngin obrazlar qalereyası yaratmaqla bərabər, müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələrinin obrazları vasitəsilə təsvir etdiyi hadisələri öz oxucusuna çatdırmağı bacarmışdır. Müəllif ideyalarının və bədii təfəkkürünün təzahür formalarından biri olan obraz anlayışı müasir dövrdə birmənalı qarşılanmır. Bu istiqamətdə bir çox elm sahələrində (sənətsünaslıq, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, estetika, psixologiya və s.) müxtəlif tədqiqatlar aparılmış və fikirlər irəli sürülmüşdür. Obraz anlayışı müstəqil həyat və məzmunu malik olur: insan obrazı, təbiət obrazı, əşya obrazı, obraz-təfərrüat və s. Tecelli Sercan Sirmanın bir yazıçı kimi ideyalarının, bədii təfəkkürünün təzahür forması olan təsvir edilmiş obrazlar əsərə diqqəti yönəltməyə nail ola bilir. Müəllif insan həyatının real lövhələrinin bədii təsvirini əks etdirən obrazları həm məhdud, həm də geniş mənada təqdim edə bilmişdir. Yazıcının məhdud mənada təqdim etdiyi obrazın – Arturun, daha sonra Abdullaha çevrilmiş şəxsin timsalında göstərə bilmişdir.

Tecelli Sercan Sirmanın “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanında əsərin adı əşya obrazı ilə adlandırılmış və onu obraz səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir. Müəllif məhz ağac obrazı vasitəsilə təsvir etdiyi əsas və epizodik surətləri, əsasən də baş qəhrəmanının xarakterini əsərin ideyası ilə əlaqələndirə bilmişdir. Ağac obrazı xalqımızın, həmçinin dünya xalqlarının inanc-etiqad sistemində özünəməxsus yer tutmuş, onların dini-fəlsəfi, bədii düşüncələrində inanc sistemi kimi sabitləşmişdir. Canlılıq, bərəkət rəmzi olan ağac xalqın mifoloji düşüncəsində xüsusi yer tutmuş və bədii əsərlərdə əks etdirilmişdir. Türkdilli xalqların inancında tut, qoz, dağdağan, əncir, zoğal, çinar və s. ağaclar müqəddəsləşdirilərək, müqəddəslik funksiyası daşımış, hətta onların məhv edilməsi günah hesab edilmişdir. Xalqın inanclarında özünəməxsus yer tutmuş bu müqəddəs ağacların kəsilməsi, hətta budaqlarının sındırılması günah hesab edilmiş, insanların Tanrı tərəfindən lənətlənə bilməsi qorxusu da aşılancmışdır. Ağac xalqın inancında atılmış və kimsəsiz körpələrin qoruyucusu kimi də iz buraxmışdır.

İnsanın yaradılışına həsr olunan hekayətlərdə də “yaxşı və pisi bilmək ağacı”, yəni “Yaxşını və pisi bilmək ağacı”nın təsviri ilə əlaqəli hekayə ilə rastlaşırıq. Məsələn, yəhudi qanunu və ya bütün Əhdi-Ətiqi nəzərdə tutan Tövratda da “Yaxşını və pisi bilmək ağacı”nın təsvirinə rast gəlinir: “...Allah bağın ortasına “həyat ağacı” və “yaxşılığı və pisi bilmək ağacı”nı qoyur. Allah yaratdığı insanı bağçaya baxması üçün yerləşdirir və ona bağdakı “yaxşını və pisi bilmək ağacı” istisna olmaqla, bütün ağacları yeyə biləcəyini, lakin pozduğu təqdirdə öləcəyini bildirir” [5, s.31]. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ensiklopediyasında “yaxşı və pisi bilmək ağacı”nın, yəni “iyyəi və kötüyü bilmək ağacı”nın

meyvəsindən dadmaq üçün həyat ağacının meyvəsindən dadmaq, yəni həyatı bilmək lazımdır. Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən isə hər iki ağac, yəni “yaxşı və pisi bilmə ağacı” və “həyat ağacı”nın eyni ağac olmasının iddia edilməsi ilə də üzləşilir: “Bilik ağacı (yaxşı və pisi bilmə ağacı) Tövrata görə həyat ağacı ilə birlikdə (Yaradılış (Tekvîn), 2/9) və ya tək (Yaradılış (Tekvîn), 3/3) cənnətin ortasında yerləşir və Allah Adəmə onun bəhrəsini qadağan etmişdir” [6].

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bütün dinlərə hörmət və etiqadla yanaşmanı roman boyu təbliğ edir. Məsələn, “Şeyh Abdulgaffar” başlıqlı bölümü Şeyx Abdulgaffarın dedikləri cümlələr müəllifin təbliğ etdiyi fikirləri əks etdirir: “İnsanların milliyyəti və dini Allahın ixtiyarındadır. Elm insanların ümumi mülkiyyətidir” [4, s.127].

Romanda qadın obrazları olsa da, onlar epizodik xarakter daşımaqları ilə diqqəti çəkir. Romanda həyat uğrunda mübarizə aparmağa qadir olan Tavğa surəti romanda yeganə mübariz, öz istəkləri, arzuları uğrunda mübarizə aparmağa qadir olan qadın obrazı kimi diqqəti cəlb edir. O, “Dilinə və dininə yad olan” olan Arturla evlənməyin çətinliyini anlayır.

Romanda təsvir olunan qadınlar həyatın sərt üzünü görmüş, ağrı-acılarını yaşamış, həyat eşqi ilə yaşayan qadınlardır. İstər ərinə sözünü deməyə çətinlik çəkən Bayan Rose, istər 16 yaşında olarkən atası tərəfindən İrlandalıya satılmış, barlarda garson kimi çalışan hindli qızı Gori, istərsə də müsbət keyfiyyətləri ilə əks etdirməyə çalışdığı Tavğa həyatı olduğu kimi qəbul edən, olaylara baş əyən qadınlar kimi təqdim edilir.

Əsərdəki epizodik surətlər romanın mərkəzi xətti ilə birbaşa əlaqələri olmasalar da, yaddaqalan surətlərə çevrilə bilmişdir. Bu surətlər içərisində Arturu donmaqdan xilas edən odun satıcısı, Arturun anası öləndən sonra onun qayğısına qalmış xalası Rose, Arturun dostu olmuş Riçard, Adəm Baba, Artura ərəb dilini öyrənməsinə yardımçı olan Yusuf, Arturun barda tanış olduğu, garson kimi çalışan hindli qızı Gori, Bağdad şəhəri ilə tanış olmaq üçün yardım edən Harun, Şeyh Abdulgaffar, Bünyamin, Abraham, Şeyh Abdulqaffarı öldürən Köse Hoca və digərləri vardır.

Romanda müəllif konkret tarixi şəxsiyyətləri əsərinin qəhrəmanına çevirməyə də, tarixi şəxsiyyətlərin anılması romanda maraq kəsb edən amillərdən biridir. Romanın “Fişabur-Musul, 1915” başlıqlı bölümündə Osmanlı Ordusunun komandanı Ənvər Paşanın əmisi Xəlil Paşanın xatırlanması deyilənləri təsdiq edir. Müəllif Xəlil Paşanın şücaətini, hərbdə qazandığı nailiyyətləri də xatırladır.

Nəticə / Conclusion

Tecelli Sercan Sirmanın “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanı ilə Azərbaycan oxucularının yaxından tanış olmaları üçün müəyyən addımlar atılmalıdır. “Ədəbiyyat” qəzetinin avqust, 2018-ci il tarixindəki sayında Tecelli Sercan Sirmanın əsərinin birinci bölümü Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” adı altında oxuculara təqdim edilmişdir. Bu təşəbbüs Azərbaycan oxucularına Tecelli Sercan Sirman yaradıcılığı ilə tanış olmaq imkanı verir. Təqdirəlayiq əməl olan bu təşəbbüs, əfsuslar olsun ki, davam etdirilmir. Romanın tam şəkildə Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılıb oxuculara təqdim edilməməsi təəssüf doğurur. Ümid edirik ki, Tecelli Sercan Sirmanın yalnız “Yaxşını və pisi bilmək ağacı” romanı deyil, qələmə almış olduğu digər əsərləri də ən yaxın gələcəkdə Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılıb oxucuların ixtiyarına veriləcəkdir.

Ədəbiyyat / References

1. Cengiz Batuk. Âdem ve Havva'nın Kitabı: Eski Ahit Apokrifasında Âdem ve Havva'nın Hayatı. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006/2, c. V, sayı: 10.
2. Nizaməddin Şəmsizadə. Türkçülük və epos mədəniyyəti // “Ədəbiyyat qəzeti”, 2018, 17 mart // <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2018/mart/583520.htm>
3. Salidə Şərifova. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
4. Tecelli Sercan Sirman. İyi ve Kötüyü Bilme Ağacı. İletişim Yayıncılık A.Ş. (1. Basım). İstanbul, 2018.

5. Tekvin: 2/5- 25; McCurdy, “Adam”; Gürkan, “Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsanın Yaratılışı...”; Bolay, 8 // Bax: Dinlerin insana verdiyi deęer (yahudilik, hıristiyanlık ve islam örneęi), Ankara, 2013.
6. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, ‘Adem’ maddesi // <https://islamansiklopedisi.org.tr/adem-peygamber>

Проблематика, жанровая характеристика, композиция и художественные образы романа Теджелли Серджана Сирмана «Дерево познания добра и зла»

Салида Шарифова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: salidasharifova@yahoo.com

Резюме. Теджелли Серджан Сирма современный турецкий писатель, с творчеством которого азербайджанский читатель мало знаком. Художественное творчество Теджелли Серджан Сирма начал с рассказа «Бедный Кадир». В романе «Дерево познания добра и зла» автор смог художественного отобразить проблемы, связанные с воздействием, которое война оказывает на жизнь людей. В романе автор затрагивает не только проблемы источника войны, но и в целом дает войне обобщенную художественную оценку.

Художественное отображение нападения армян на тюркские народы, проживающие в регионе, отсылает нас к исторической памяти наших народов. В романе раскрываются трагические страницы геноцида, совершенного армянами в отношении тюркских народов. Кроме того, Серджан Сирман затрагивает проблемы межконфессионального взаимодействия, а также художественно раскрывает свое отношение к различным религиям.

Ключевые слова: турецкая литература, жанр романа, война, исторические факты, символ, историческая память, жанровая характеристика

Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” romanında xaosmos

Mehman Həsənli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: mehman.hesen@gmail.com

Annotasiya. Ceyms Coysun uğurlu kəşfi olan Xaosmos anlayışı, xaosun tərkibində nizamın mövcudluğunu, eyni zamanda kosmosda xaotikliyə meyilliliyin olmasını və onlar arasında qarşılıqlı keçidin mümkünlüyü fikrini irəli sürür. Bu kontekst Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” romanının mahiyyətini açmağa, onun məğzində duran məqamları aydınlaşdırmağa imkan verir. Başdan-ayağa bəşəriyyətə çağırış, xəbərdarlıq missiyasını icra edən “Kassandra damğası” romanında xaosla kosmos, Xeyirlə Şər mübarizədə təsvir edilir. Məqalədə “Kassandra damğası” romanındakı Kassandra ilə bağlı mifoloji mətnin illuziya kimi XX əsrdə baş verən proseslərə paralel təsiri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, “Kassandra damğası”, illuziya, xaos, kosmos

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 26.05.2022; qəbul edilib – 03.06.2022

The conception of Khaosmos in the novel “Cassandra's Brand” by Chingiz Aitmatov

Mehman Hasanli

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: mehman.hesen@gmail.com

Abstract. James Joys with his successful discover – the conception of Khaosmos puts forward ideas about the existence of regulation in chaos, at the same time tendency to chaotic in space and possibility of interaction among them. This context reveals the essence of the novel “Cassandra's Brand” by Chingiz Aitmatov and clarifies the main points on its basis. In the novel “Cassandra's Brand” realizing the mission of the call and alert mission chaos and space and Good and Evil are described in the struggle. In the article parallel influence of mythological text related to Cassandra as an allusion to the processes happened in the XX century is involved in the study.

Keywords: Chingiz Aitmatov, Cassandra's Brand, allusion, chaos, space

Article history: received – 26.05.2022; accepted – 03.06.2022

Giriş / Introduction

XX əsr bəşər üçün böyük elmi-texniki inqilablarla yanaşı, onların doğurduğu kataklizmlərlə yadda qaldı. Humanitar fikir baş verən paroksizmlərin qarşısında aciz qalmamaq üçün çıxış yollarını axtarırdı. İnsan zəkası məhz bu əsrdə yaşadığımız planetin sərhədlərini aşıb sonsuz qalaktikaya daxil oldu. Lakin əldə olunan nəticələrdən supergüc dövlətlər, bir-birinə qarşı istifadə edirdilər. Bu isə humanitar böhrana, insanı və insanlığı çıxılmaz bir dalana sürükləməkdəydi. Belə bir situasiyada ədəbiyyat, tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, mühüm bir missiyanı öhdəsinə götürməliydi. XX əsrin ədəbi-fəlsəfi, bədii-estetik inkişaf dinamikası bizə bu barədə çox söz deməyə imkan verir. Bu baxımdan Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” romanı ümumbəşəri çağırış, hətta xəbərdarlıq missiya-

sını icra edən maraqlı roman nümunələrindən biridir. Qlobal problemlərdən bəhs edən fantastika ilə mifin vəhdətindən yaranan “Kassandra damğası” romanı 1994-cü ildə “ЗНАМЯ” jurnalında çap olunub.

Akademik İsa Həbibbəyli Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən ilk dəfə Azərbaycan dilində çap olunmuş “Kassandra damğası” romanının (tərcümə edən: fil.f.d., dos. Nərgiz Cabbarlı) Ön sözündə yazır: “Kassandra damğası” anlayışı qüdrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun bəşəriyyətə ünvanladığı xəbərdarlıqdır, yazıçı-vətəndaş narahatlığının ifadəsi olan çağırışdır. Çingiz Aytmatovun yazdığı “Kassandra damğası” romanı mövzu və ideyasına görə bəşəriyyətin xilaskarlıq romanıdır” [3, s.12].

Roman Çingiz Aytmatovun yaradıcı taleyində xüsusi bir fərqləndirici xüsusiyyətə malikdir. Yazıçı “Fuji Yama” pyesindən sonra növbəti dəfə türk mifologiyasındankənar mətnlərə müraciət etmiş, bəşəri problemləri özündə ehtiva edən qlobal bir əsər yazmışdır.

Əsas hissə / Main Part

Yunan mifologiyasına görə, Kassandra onun sevgisini rədd etdiyinə görə, Appolon tərəfindən lənətlənmişdir. Mif mətnində Kassandraya Appolon tərəfindən gələcəyi görmə bacarığı verilmişdir. Lakin lənətləndiyi üçün ona kimsə inanmamışdır. Hətta Troya Atının gətirəcəyi fəlakət barəsində əvvəlcədən xəbərdarlıq etsə də, ona inanan olmamışdır. Rahibə olmaq istəyən Kassandra nəticədə bir qadın olaraq aşağılanmış, təhqiredici bir həyata sövq edilərək öldürülmüşdür. Kassandra mövzusu alman romançısı və esseisti Krista Volfun “Kassandra” (1983) romanında [5] feminist yanaşma ilə işlənmişdir. Volf 80-ci illərdə Üçüncü Dünya müharibəsi təhlükəsinin yarandığını və supergüclərin sürətlə silahlanmasına qarşı çıxmışdır. Volfun Kassandraya müraciəti dünyanın xilasının qadınlarla mümkünlüyü, bütün bəlalərin, müharibələrin kişi tərəfindən aparıldığı qənaətinə ortaya qoyan yanaşmadır. Volf əsərində mifdə qəhrəman kimi təqdim olunan Hektor, Aqemennon kimi obrazları qorxaq, zəif, qadınlar tərəfindən idarə edilən xarakterlər kimi təqdim etmişdir.

Kassandranın taleyi Çingiz Aytmatovun romanında bir illuziya kimi çıxış edir. Yazıçı onun üslubuna xas olan tərzdə mif mətnindən yararlanmış, paralel taleləri təsvir etmişdir. Rahib Filofey taleyi və funksiyası etibarilə Kassandradır. Eyni zamanda onun aşkarladığı və embrion Kassandra adlandırdığı kəşfi də mifdəki məzmunla paralellik təşkil etməkdədir. Tale paralelliyi bir-birinin müasiri olan iki alim, bioloq Filofey və futuroloq Rober Bork arasında: “...həmin vaxt orbitdə, kosmik tənhalıqda yaşayan, Borkun varlığından xəbəri belə olmayan Filofeyin taleyi ilə bağlı olduğunu da düşünürdü... Hər necə olursa-olsun, baş verməli olacaq o hadisə baş vermişdi. Talelər arasında yaranmış bağ, artıq heç cür qopası deyildi. O aylı gecədə bütün bunlar haqqında hələ heç kəs heç nə bilmirdi. Bir-biri ilə bağlananlardan heç biri...” [1, s.91-92]

“Kassandra damğası”nı ritorik suallar romanı adlandırmaq olar. Əsərdə əsas mətləblər məhz bu suallar vasitəsilə təqdim edilir. Filofeyin Roma papasına ünvanladığı, Robert Borkun Oliver Ordokla, Entoni Yungərlə, eləcə də təklildə qaldıqda özünə və sonda əsərin epiloqundakı Filofeyin vəsiyyətinə verilən cavabsız suallar əsərin ideyasındakı məğzi, yazıçının çatdırmaq istədiyi mətləbləri ifadə edir. Bu suallar bəşəriyyət və onun gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Professor Qorxmaz Quliyev “Xaosmos ədəbiyyatda” məqaləsində Xaosmos termini haqqında yazır: “Neologizm üçtərkiiblikdir – “xaos”, “kosmos” və “osmos” sözlərinin bir-birinə nüfuz edib çulğalaşmasından təşkil olunmuşdur. “Xaos” dağınıqlıq və nizamsızlıq, “kosmos” nizamın bərpa olunması, “osmos” isə bu iki durum arasında keçidə imkan yaradan arakəsmədir” [4, s.159].

Ceyms Coysun uğurlu kəşfi olan Xaosmos anlayışı xaosun tərkibində nizamın mövcudluğunu, eyni zamanda kosmosda xaotikliyə meyilliliyin olmasını və onlar arasında qarşılıqlı keçidin mümkünlüyü fikrini irəli sürür. Bu kontekst Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” romanının mahiyyətini açmağa, onun məğzində duran məqamları aydınlaşdırmağa imkan verir. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı, xüsusən də romanları çağırış mahiyyətli konseptuallığa malikdir. “Gün var əsrə bərabər”də manqurtlaşma probleminin fərddən qlobal miqyasa qədər çoxqatlı təsviri, “Qiyamət” ro-

manında dünyanın sonunun labüdlüyü və nəhayət, “Kassandra damğası”ndakı Filofeyin xəbərdarlığı kaos-kosmos qarşıdurmasının bütün aspektləri ilə aydın təsvir olunmuşdur.

Çingiz Aytmatov XX əsrin sonlarına doğru dünyada baş verən ziddiyyətli prosesləri romanda suallar şəklində ifadə etmişdir. Romanda bütün elementlər sivilizasiyadakı qütblərarası münasibətlərin ifadəsinə yönəlmişdir. “XX əsrdə özgələşmənin antoqonist xarakter kəsb etməsi cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin həyatında mərkəzdənqaçma tendensiyalarının sürətlənməsinə səbəb oldu. Bu, paradoksal şəkildə həm təbiət elmlərində, həm də humanitar fikirdə gerçəkliyin müxtəlif sahələrində müşahidə olunan parçalanmanı, bölünməni dəf etmək cəhdlərinə, bütövləşmə meyillərinə – onların bir araya gəlməsinə meydan açdı. Lakin bu bütövləşmə meyilləri parçalanmanın aradan qaldırılmasına yox, əksinə, onun mövcudluğunun və labüdlüyünün vurğulanmasına əsaslandı” [4, s.159].

Əsərdə orbital stansiyada özünü kosmik rahib adlandıran Filofeyin – Andrey Krıltsovun “Tribyun” qəzetində çap olunan Roma papasına müraciəti yer kürəsini lərzəyə gətirir, dünyanın ən müxtəlif ölkələrində etirazlar baş qaldırır. Filofeyin məktubunda hələ döllənmənin ilk həftəsində embrionun öz gələcək həyatına, taleyinə qarşı çıxması kimi fantastik kəşfdən danışılır: “Mənim iradəmdən asılı olsaydı, doğulmamağı üstün tutardım. Sizin sualınıza cavab olaraq signal ötürürəm. Bunu siz alın yazımı, məni, deməli, həm də ailəmi gözləyən bədbəxtlikləri hiss etməyim kimi başa düşə bilərsiniz. Əgər bu signalları anlayırsınızsa, bilin ki, mən kassandra-embrionam... Dünyaya gəlmədən, heç kimə əzab-əziyyət vermədən yox olmağı seçirəm. Siz soruşursunuz – mən cavab verirəm: yaşamaq istəmirəm. Amma istəyimə baxmadan, məni dünyaya gəlməyə məcbur qoyacaqlarsa, taleyi qismətimə necə düşübsə, eləcə də qəbul edəcəyəm. Bütün insanlar bütün zamanlarda etdikləri kimi... Nə etməli? Özü-nüz qərar verin! Hər kəsdən də əvvəl məni dünyaya gətirəcək ana söyləsin bunu! Amma əvvəlcə məni eşitməyə və anlamağa çalışın. Mən – Kassandra-em-brionam. Hələ ki məndən xilas olmaq üçün gec deyil və mən buna hazıram. Mən – Kassandra-embrion! Bir neçə müddət sizə özümdən xəbər verəcəyəm! Mən – Kassandra embrion sizə öz signallarımı göndərəcəyəm. Mən – Kassandra-embrion, dünyaya gəlmək istəmirəm, istəmirəm, istəmirəm!... Mən – Kassandra-embrion!” [1, s.29].

Müxtəlif şifahi və yazılı mətnlərdə doğuşa etirazın lokal, hər hansı bir fərdin timsalında ifadəsinə nə rast gəlinmişdir. Kral Edip dastanında, eləcə də Sofoklun faciəsində Edipin gələcək uğursuz taleyi falçı, öncəgörənlər tərəfindən bildirilir. Uşağı meşəyə atmaqla uğursuz taledən qaçmaq istəsələr də, olan olur.

Çingiz Aytmatov isə məsələyə qlobal miqyasda yanaşır. Burada söhbət hər hansı fərddən getmir, kassandra embrionu bütün insanlığın arzuolunmayan faciəsidir.

Elmin sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə Çingiz Aytmatov insanın və onun ali dəyərlərinin, hisslərinin məhv edilməsini qəbul edə bilmir. “Gün var əsrə bərabər” romanında Sabitcanın insanların biotiklər vasitəsilə idarə olunacağı ilə bağlı fərziyyəsini Yediqey aqlasıqmaz qəddarlıq kimi rədd edir. Bu romanında ziddiyyət məhz bu məqamın üzərindədir. İnsan zəkası durmadan inkişaf edir, hətta İlahi qüdrəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparır. Bütün planeti orbital stansiyadan ovucun içi kimi nəzarətdə saxlamaq, əsli-nəsləli olmayan inkub insanın yaradılması, axı, həm də Tanrıya qarşı çıxmaq, onun bacarıqlarını mənimsəmək demək idi. Çingiz Aytmatovun yazdığı kimi “..gələcək obrazının mövcud olmadığı həyat qısırdır” [1, s.25]. Amma insanın genetik strukturunu metomorfozaya məruz qoyaraq gələcəyin yaradılması kimə və nəyə lazım idi? Çünki hər bir balaca rüşeymdə, hər bir yenidoğulmuş “bərpa edilən” variantda əbədi hərəkətin təkrarolunmayan şifrəsi qorunur. Dünyaya gələn hər bir varlıq zamanın axınında özünə bənzəyən növbəti birini yenidən dünyaya gətirmək üçün şifrələnib və bütün bunlar lap elə başlanğıcdan dünya quruluşuna Yaradıcı güc tərəfindən tətbiq edilib” [1, s.37].

Əsərdə özünü kosmik rahib adlandıran Filofey özü də ailəsi tərəfindən atılmış, bir növ kəşf etdiyi “iks nəslin ilkin formasıdır. Buna görə də Filofey “bəşəri cinayət” hesab edilən inkub insanın yaradılmasını adi bir şey hesab edirdi.

Çingiz Aytmatov çıxış yolunu həm də dinlərin bir-biri ilə qarşılıqlı dialoqunda görür. “Mənim təsəvvürümdə istənilən bir din – öz müstəsnalığından aldığı həzzin içərisində ətalət vəziyyətində qalmayıbsa – bir çox səslər üçün rezonator rolunu oynaya bilər. Səma müxtəlif quşların uçuşu üçün geniş vüsət təklif etdiyi kimi...” [1, s.36].

Embrionun doğuşdan imtinası və bu imtinanın xal piqmenti şəklində özünüifadəsi bəşəriyyətə

ünvanlanmış xəbərdarlığın maksimalist formasıdır. Filofeyin durmadan Papaya ünvanlandığı suallar gözlənilən təhlükənin miqyasından xəbər verir. “Məgər nəsilin davam etdirilməsinin mənası varmı? Hətta ola bilsin ki, dünyəvi möhnətlərin belə heç bir anlamı yoxdur... Bundan sonra necə olsun bəs? Adəm və Həvvadan miras qalmış həyatın sarsılmaz quruluşunun itirilməsini nə ilə kompensasiya edə bilərik? Yaxşı olmazdımı ki, biz də kassandra-embriyonun bu periskopundan həyatımıza, yaşamımıza baxa bilək? Məgər bizi darmadağın edən fırtınaların səbəbi özümüz deyilikmi? Düşünməyə belə qorxuram: kassandra embrion bizim yer üzündəki alın yazımızdan üz döndərməyimizin təzahürü deyilmi? Axı biz – ideyaca tanrıya bənzəyən insanlar bu səviyyəyə necə düşə bildik? İnsanlar hansı işlərdə və fikirlərdə “özlərini ötüb keçməli idilər ki”, təkamülü hələ rüşeym mərhələsində olan dölü belə bir apokaliptik səviyyəyə yetirsinlər?” [1, s.41]

Əsərdə yazıçı kassandra embrionunu kütlələrin lənətlədiyi, faciəvi formada qəbul etdiyindən fərqli, mənəvi cəhətdən kamilləşmək üçün xəbərdarlıq signalı kimi dərkinə, izahına çalışır. Həm Filofeyin, həm də onun yerdə müdafiəçisi futuroloq Robert Borkun bu cəhətdən fikirləri ortaqdır. İnsan əməyinin nəticəsi olaraq meydana çıxan QİÇS və digər bu kimi xəstəliklər, müharibələr, iqtisadi böhranlar, aclıq, cinayətkarlıq, narkomaniya, irqçilik, nüvə sınaqları, qara dəliklər və s. onun yer üzündə gələcək mövcudluğu üçün ciddi təhlükələrdir.

Nəticə / Conclusion

Əsərdə Robert Bork ABŞ-da yaşayan futuroloq alimdir. Onun tədqiqatları ilə Filofeyin fikirləri arasında müəyyən qədər oxşarlıq, paralelliklər mövcuddur. Borkun taleyində yuxu ilə gerçəklik iç-içədir. O, hər gecə yuxusunda balinaların kütləvi şəkildə harasa üzməsinə görə və özü də sanki onlarla birlikdə üzür. Borku alim olaraq narahat edən məsələlərdən biri də balinaların kütləvi şəkildə sahilə yaxınlaşaraq intihar etməsidir. Canlının yaşama uğrunda mübarizə və özünümüdafiə hadisəsinə zidd olan bu total intiharın səbəbi alimi düşündürür. Əsərdə kütlənin bəzən siyasi alət kimi yanlış yönləndirilməsinin xaosa səbəb olması nümayiş etdirilir. Alim Robert Bork həqiqətləri söyləsə də, Ordokun siyasi kompaniyasına uyğun gəlmədiyi üçün “Kassandra” taleyi yaşayır, lənətlənərək öldürülür.

“Kassandra damğası” romanı Çingiz Aytmatovun əvvəl yazmış olduğu əsərlərində bəşəriyyətin sağlam gələcəyi naminə narahatlığının global miqyasda ifadəsidir.

Ədəbiyyat / References

1. Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
2. İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
3. İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatovdan bəşəriyyətə xəbərdarlıq: “Kassandra damğası”. Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
4. Qorxmaz Quliyev. Xaosmos ədəbiyyatda. Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, 2019.
5. Christa Wolf. Kassandra. Türkiyə İş Bankası Yayınları, 2020.

Хаосмос в романе Чингиза Айтматова «Тавро Кассандры»

Мехман Гасанли

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: mehman.hesen@gmail.com

Резюме. Понятие хаосмос, удачно придуманное Джеймсом Джойсом, означает мысль о том, что, как в хаосе присутствует порядок, так и космос тяготеет к хаосу, и между ними может существовать взаимный переход. Это даёт возможность познать достоинства сущностные моменты в контексте романа «Тавро Кассандры».

Роман «Тавро Кассандры», от начала и до конца изображающий борьбу космоса и хаоса, Добра со злом, выполняет миссию обращения с призывом к человечеству.

В статье к исследованию привлечена использованная в романе «Тавро Кассандры» аллюзия параллели влияния мифологического сюжета о Кассандре на процессы, происходящие в XX веке.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, «Тавро Кассандры», аллюзия, хаосмос

“Molla Nəsrəddin” və “Tərcüman” nəşrləri ədəbi-mədəni əlaqələr kontekstində

Gülbeniz Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının Şərq xalqlarının, o cümlədən tatar xalqının həyatındakı müstəsna rolundan söhbət açılır. “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasını irəli sürən “Tərcüman” qəzetinin eyni soykökə, tarixə, dilə, mədəniyyətə, adət-ənənələrə malik olan insanlar arasında mənəvi körpü rolunu oynaması və qarşılıqlı əlaqəsi kimi önəmli məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi hərəkatının başçısı Cəlil Məmmədquluzadə ilə türk dünyasının görkəmli ictimai-siyasi xadimi, “Tərcüman” qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralının səmimi dostluq münasibətləri, eyni məqsəd və əqidə uğrunda birgə fəaliyyətləri, elm, maarif, dil, mədəniyyət, qadın azadlığı və bütövlükdə bəşəri ideyaları həyata keçirmək yolunda ardıcıl və fəal mübarizələri məqalənin əsas leytmotivini təşkil edir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Tərcüman”ın 25 illiyi münasibətilə bir sıra məqalələr dərc etmiş və qəzetin müsəlman xalqlarının həyatındakı misilsiz rolundan bəhs etmiş, qarşılıqlı olaraq, “Tərcüman”ın əlavəsi şəklində nəşr edilən “Xa-xa-xa” da isə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc edilən yazılara iqtibaslar olunmuş, karikaturalar isə bəzən olduğu kimi, bəzən də cüzi dəyişikliklərlə çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, məqalədə “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı ilə “Tərcüman” qəzetinin qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin geniş panoramı verilmişdir.

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Tərcüman” qəzeti, “Xa-xa-xa”, Cəlil Məmmədquluzadə, İsmayıl bəy Qaspiralı, tatar xalqı, satirik mətbuat

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 24.02.2022; qəbul edilib – 18.03.2022

“Molla Nasreddin” and “Tarjuman” publications in the context of literary and cultural relations

Gulbaniz Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Abstract. The article discusses an exceptional role of the satirical magazine “Molla Nasreddin”, edited by Jalil Mammadguluzadeh, in the life of Eastern peoples, including the Tatar people. The main issues such as the role and interaction of the newspaper “Tarjuman”, which promotes the idea of “unity in language, thinking, working”, play a role as a spiritual bridge among people with the same ancestry, history, literature, art, language, culture, traditions. Sincere friendly relations between Jalil Mammadguluzadeh – a leader of the “Molla Nasreddin” literary movement and prominent socio-political figure of the Turkic world and Ismail bey Gaspirali – an editor of the newspaper “Tarjuman”, their joint activities for the same purpose and belief, literature, art, science, education, culture, mothertongue, a consistent and active struggle for women’s freedom and the realization of universal ideas are the main leitmotif of the article. “Molla Nasreddin” magazine published a number of articles on the occasion of the 25th anniversary of “Tarjuman” and spoke about unparalleled role of the newspaper in the life of Muslim peoples. In “Ha-ha-ha” published as an adjunct of “Tarjuman” it was cited to the articles in the magazine “Molla Nasreddin” and caricatures were published as are

or with some changes. In general, the article provides an extensive description of the literary relations between the satirical magazine “Molla Nasraddin” and the newspaper “Tarjuman”.

Keywords: “Molla Nasraddin” magazine, “Tarjuman” newspaper, “Ha-ha-ha”, Jalil Mammadguluzade, Ismail bey Gaspirali, Tatar people, satirical press

Article history: received – 24.02.2022; accepted – 18.03.2022

Giriş / Introduction

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri Şərq dünyasında milli-azadlıq hərəkatına təkan vermiş, xalqların müstəqillik və demokratiya uğrunda mübarizəsini müdafiə etmiş və onların haqq səsinə bütün dünyaya çatdırmışdır. İmperialist qüvvələrin müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxan “Molla Nəsrəddin” jurnalı İran, Türkiyə, İraq, Əfqanıstan, Hindistan kimi ölkələrlə yanaşı, tatar xalqının həyatında baş verən milli-azadlıq hərəkatına xüsusi diqqət yetirmiş, elmin, maarif və mədəniyyətin inkişafına öz mənəvi dəstəyini əsirgəməmişdir. Jurnalın “Teleqraf xəbərləri”, “Kırım məktubları”, “Kazan məktubları”, “Orenburq xəbərləri”, “Mətbuat xəbərləri” və başqa rubrikalarında tatar xalqının ictimai-siyasi, ədəbi- mədəni həyatında və mətbuatında baş verən yeniliklər geniş şəkildə əksini tapmışdır. Eyni zamanda tatar mətbuatı da “Molla Nəsrəddin” jurnalının yayılması, təbliği və Şərq xalqlarının həyatına təsirindən bəhs edən yazılarla dövrü qəzet və jurnallarda çıxış etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının tatar xalqı ilə ədəbi-mədəni əlaqələrin qurulmasında müstəsna xidməti vardır. Kırım türklərinin (tatarların) görkəmli ictimai-siyasi xadimi, böyük maarif islahatçısı, nəşir, milli mətbuatın banisi İsmayıl bəy Qasıralı yazırdı: “Bir insana nitq və dil nə qədər gərəkdirsə, çox insanlara, yəni bir millətə, bir qövmə mətbuat və nəşriyyat o dərəcədə gərəkdir. Çünki mətbuat xalqın, millətin dilidir. Mətbuat millətin bir dilidir ki, səsi dünyanın bir tərəfindən o biri tərəfinə qədər gedər. Bir dildir ki, sədası min il sonra da eşidilər. Mətbuat bir qüvvədir ki, dənizlərin, çöllərin bir tərəfindən o biri tərəfinə keçər, zamanları bir-birinə qovuşdurur. Dövrümüzdə bu nəhəng qüvvəyə malik olan kiçik və böyük millətlər olduğu halda, bizdə mətbuat əsərinin yox deyiləcək dərəcədə olması neçə vaxtlardan bəri könlümüzə bir qayğı, bir ağrı verməkdə idi” [7].

Əsas hissə / Main Part

Rusiyada yaşayan türk-müsəlman əhalisinin mədəni birliyi ideyasını irəli sürən İsmayıl Qasıralı bu ideyanın gerçəkləşməsinə milli mətbuatın və məktəbin yaradılmasında görür və bu istiqamətdə böyük işlər həyata keçirirdi. Onun həm jurnalist, həm yazıçı kimi fəaliyyət göstərərək bir neçə mətbuat orqanını nəşr etməsi, həm də dərslik kitabları yazaraq, orta məktəblərdə dogma ana dilinin və ədəbiyyatın öyrənilməsi istiqamətində mühüm işlər görməsi xalqının gələcək taleyini düşünən bir ziyalının böyük vətənpərvərliyindən xəbər verir. Məhz bu milli təəssübkeşlik hissinin nəticəsi idi ki, İ.Qasıralı xeyli mücadilədən sonra 1883-cü il aprelin 10-da, türkcə-rusca nəşrə başlayacaq “Tərcüman” qəzetinin buraxılmasına icazə alır. Qəzet “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə fəaliyyətə başlayır və bu ideyanı bütün türk xalqları arasında təbliğ edir. İlk dövrlərdə cəmi 320 tirajla buraxılan “Tərcüman” qəzeti sonralar daha sürətlə yayılaraq maraqla qarşılınır və tirajı 20 minə qədər yüksəlir. İsmayıl bəy Qasıralı “Tərcüman” qəzetinin əlavəsi olaraq əvvəlcə “Aləmi-nisvan” (“Qadınlar aləmi”), “Aləmi səbyan” (“Uşaqlar aləmi”) və “Məktəb” adlı vaxtaşırı çıxan mətbuat orqanlarını çap etdirmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Tiflisdə nəşrə başlamasından bir neçə gün öncə isə Bağçasaray şəhərində tatar dilində satirik bir orqan yaratmaq fikrinə düşmüşdür. O, 1906-cı il aprel ayının 1-dən “Tərcüman” qəzetinə əlavə şəklində “Xa-xa-xa” adlı satirik qəzetin nəşrinə başlayır. Qəzetin sərlöv-həsində “Lətaif, gül-gü, həcviyyat və tənqid ...rəsmli həftəlik qəzetə” qeydi verilmişdir. Qəzetin sonuncu, yəni 5-ci sayı 1906-cı il mayın 5-də çapdan çıxmışdır. Ümumiyyətlə, qəzet bir ay beş gün davam etmişdir. Qəzetin səhifələrində karikaturalar, satirik yazılar, felyetonlar, mükəllimələr yer alsada, o, uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Bu satirik mətbuat orqanında Şərq xalqlarının, xü-

susilə də “Molla Nəsrəddin”in lətifələrindən geniş istifadə olunurdu. “Xa-xa-xa”da əksini tapan “Bizim qəzetlər” adlı karikaturada müsəlman aləmində nəşr olunan qəzetlərin bir-bir bağlanması və boyunlarına kəfən salaraq qəbiristanlığa getməsi təsvir edilir. Qəzetlərin də insanlar kimi ömrünü başa vurub dəfn olunması satirik bir tərzdə tənqid obyektinə çevrilir. Bütün bunlar müsəlman Şərqində elmə, mədəniyyətə, maarifə biganə münasibətin təzahürü kimi mənalandırılır. “Əhvali ələmi islam” adlanan digər bir karikaturada isə şahla sultan kreslodə kürək-kürəyə söykənib mürgüləməkdədir. Başqa bir tərəfdə müsəlman dünyası sükunət və ətalət içərisində boğulmaqdadır. Şəkildə arxa fonda müsəlman aləminin Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Krım, Kazan, Həştərxan, Misir kimi ölkə və şəhərləri təsvir olunmuşdur. Karikaturadan belə bir ideya hasil olur ki, bu məmləkətlər uyğuya dalan şah və sultanlardan heç bir kömək gözləməməlidir [5]. Karikatura mövzu və süjet baxımından “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayının üz qabığında Oskar Şmerlinqin çəkdiyi “Yatmış müsəlmanların təsviri” rəsmi ilə ekvivalentlik yaradır. “Xa-xa-xa”da zülm, istibdad əleyhinə yönəlmiş karikaturalara da yer verildi. Qəzetin həmin sayında dərc olunmuş digər bir karikaturada şiri-xurşid yatmış, yırtıcı qartallar isə onun başı üzərində dövrə vurmaqdadırlar. Şəkildə şiri-xurşid İranın, qartallar isə imperialist dövlətlərin simvolu şəklində xarakterizə edilərək simvollaşdırılmışdır. Rəsmi alt yazısında belə bir fikir əks olunmuşdur: “Ay arslanım, arslanım, banklar açarız, dəmir yollar yaparız; maarif, hünər saçarız və axırısı gözünü açarız, ya ki aç gözünü” [5]. “Xa-xa-xa”nın karikaturalarında kəndli-mülkədar münasibətlərindəki qeyri-tənasüblük, mülkədarların torpağı kəndliyə çox ağır şərtlərlə icarəyə verməsi, məhsulun onda altı hissəsini mənimsəməsi faktları tənqid obyektinə çevrilir. Qəzetin səhifələrində bu cür karikatura və məlumatlar yer alsada, bəzən kəskin satirik yazılara ehtiyac duymuş və bu haqda qəzetin 5-ci sayında belə bir elan dərc etmişdir. “Ötkün, gülünc nəzm və lətifə yazanlara yaxşı mükafat veriləcəkdir”. Lakin qəzetin redaksiyasına belə əsərlər daxil olmamış, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayları İsmayıl bəy Qasıralıya çatarkən o, qəzetin nəşrini dayandırmışdır. Çünki “Molla Nəsrəddin” in proqram səciyyəli “Sizi deyib gəlmişəm” adlı məqaləsi, satirik felyeton, teleqraf xəbərləri, dərin məzmunlu satirik şeirləri və yüksək peşəkarlıqla çəkilmiş karikaturaları “Xa-xa-xa” qəzeti ilə müqayisədə çox yüksək səviyyədə olduğundan, İsmayıl bəy Qasıralı bu qənaətə gəlmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başlayarkən onu dəstəkləyən və təqdir edənlərdən biri də “Tərcüman” qəzeti idi. “Tərcüman” qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayının işıq üzə görməsi haqqında çoxsaylı oxucularına məlumat verərək yazırdı: “Tiflisdə Cəlil əfəndi Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” namında nəşr etməyə başladığı gülüncü tənqid və lətifə məcmuəsinin birinci nüsxəsi idarəmizə gəldi. İş bu nüsxə səkkiz səhifəyi həvi olub, dörd səhifəsi Qafqaziya əhvalını tənqiddən və həcviyə təsvir edən bir kaç boyalı gözəl rəsmlər ilə təzyin edilmişdir” [13]. “Tərcüman” la “Molla Nəsrəddin” jurnalını əqidə və məslək birliyi ilə yanaşı, həm də mövzu və problematika oxşarlığı da yaxınlaşdırırdı. Buna görə də hər iki mətbuat orqanı ardıcıl olaraq bir-birini izləyir, öz səhifələrində dərc etdikləri məsələlərə münasibət bildirirdilər. “Tərcüman” Rusiyada nəşr olunan müsəlman mətbuatına dair məqaləsində yazırdı: “Həcviyyəyə dair dörd məcmuəmiz arasında “Molla Nəsrəddin” birincilikdə davam edir. Hər nüsxəsi kəməli-ləzzətlə oxunub, rəsmlərindən bir çox ibrət alınmaqdadır. Bu kimi nəşriyyat və rəsmlərin ağır görülməyi təbiidir. Lakin daha çox zaman keçməz, “Molla Nəsrəddin”in qədrü-qiyməti məlum olar. Düşmənin gülüşü ağırdır. “Molla Nəsrəddin” düşmənin deyil, milli dost və müəllimdir, bunun gülüşünə dözmək lazımdır. Çünki şər üçün deyil, xeyir üçün gülməkdədir” [14]. Qəzetin “Molla Nəsrəddin”i “xeyir üçün gülən” bir məcmuə kimi səciyyələndirməsi jurnalın əsl məramı və məqsədini açıqlayan obyektiv qiymətdir. “Tərcüman” öz səhifələrində dərc etdiyi mətbuat xülasələrində də “Molla Nəsrəddin”ə xüsusi diqqət yetirir, jurnalın əməkdaşlarına, xüsusilə redaktorun gördüyü işlərə böyük dəyər verirdi. “Molla Nəsrəddin” adlı məqalədə jurnalın aydın tendensiyasını, obyektiv mövqeyini düzgün şərh edərək yazırdı: “Adından da anlaşıldığı üzrə “Molla Nəsrəddin” zarafat edər, lakin zarafatın arxasında acı bir həqiqət gizlədər...çibani dəlib içindəki cərahəti axıdan təbib nəşteri nə isə, gülgü jurnalının həcvləri də tamamilə odur. Bir məhəli bir az incidər, lakin bu daha ziyadə ağrıya səbəbiyyət verəcək olan ağrı və zəhərdən o yeri təmizlər. Ələmi-ədəbiyyata məlumdur ki, yerli-yerində edilən bir zarafat, lətifə, uzun bir vəz və nəsihətdən daha təsirli olur...” [15]. “Molla Nəsrəddin”jurnalı da qarşılıqlı olaraq, öz səhifələrində “Tərcüman”la bağlı yazılara xüsusi yer verirdi. Jurnalda əksini tapan “Tərcüman” [16, s.7], “Milli bayram” [10, s.2], “Təzə xəbər” [21, s.3] və

başqa sərlövhəli yazılarda, "Mətbuat xəbərləri" rubrikasında qəzetin Şərq xalqlarının taleyindəki rolu və əhəmiyyətindən söhbət açılmış və onun 25 illik yubileyi ilə bağlı yazılar dərc olunmuşdur. "Molla Nəsrəddin" jurnalı "Milli bayram" adlı məqaləsində "Tərcüman"ın uğurlu fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərək yazır: "Bir müsəlman qəzetinin faydalı və səmərəli bir yolda 25 il davam etməyi nəinki Rusiyada, bəlkə bütün dünyada əvvəlinci dəfə görülməli bəxtiyarlıqdandır. Mətbuat aləmində 25 il qələm çalan böyük yoldaşımız İsmayıl bəy Qasıralı, həqiqətən, bəxtiyardır... İsmayıl bəy həziq həkim kimi millətimizin dirilməyini məhz məktəbdə, maarifin nəşrində gördü; qüvvətinin ən çoxunu bu yolda sərf elədi. Üsuli-cədidəsini, üsuli-cədidə kitablarını Baxçasaraydan Çinə, Kazandan İrana qədər nəşr elədi. Mülayimənə, lakin təsirli məqalələrlə uyuşmuş beyinlərdə "mühakimə" qüvvəsini oyandırdı; köhnə üsulu, büt-pərəst adətlərimizi silməyə çalışdı... demək olar ki, indiyə qədər millətin ehtiyacını, gələcəyini haqqı ilə nəzərə alıb ciddi və səmərəli yolda çalışan, türk millətinin içində birinci dəfə İsmayıl bəy çıxdı... İsmayıl bəy öz milli və insani borcunu nə cür yerinə yetirdisə, ümid ki, millətimiz də onun xidmətini təqdir edib qədirşünaslıq borcunu yerinə yetirər və bu günün yadigarlığı üçün əldən gələn fədakarlığı əsirgəməz. Hərçənd İsmayıl bəyin böyüklüyünü, xidmətini tarix və gələcək bizdən daha yaxşı təqdir edəcək və adını qızıl xətlə yazacaq, bəzisi də o, uca mərtəbəsinə çatacaq" [10, s.2]. Jurnal İsmayıl bəy Qasıralının türk dünyası üçün əvəzolunmaz bir şəxsiyyət olduğunu, bütün ömrünü müsəlman xalqlarının milli dirçəlişinə, elm, maarif və mədəniyyətin inkişafına sərf etdiyini, bu istiqamətdə görülməli işlərdə "türk millətinin içində birinci" olduğunu dərin hörmət və ehtiramla qeyd edir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı "Tərcüman"ın 25 illiyi münasibəti ilə görülməli tədbirlərdən bəhs edərək bildirir ki, "Orenburq, Ufa, Türkiyə, Kırım müsəlmanları bu günün mübarək bəxşliyi üçün böyük nişanələr, əsərlər qoymağa hazırlanırlar. Rusiyanın bir çox yerlərində bu günün yadigarlığına "İsmailiyyə" adı ilə dərs müəllimləri, nəşri-maarif cəmiyyətləri, ibtidai oğlan və qız məktəbləri açmaq, mühərririn naminə məktəblərə müsəlman şagirdləri üçün stipendiya vermək" və başqa işlər həyata keçirəcəklər.

Abid Tahirli "Tərcüman" qəzetinin tarixi əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: "İsmayıl bəy Qasıralı öz qəzetinə "Tərcüman" adını verməklə səpələnmiş, parçalanmış, hüquqları əlindən alınmış türkdilli xalqları birləşdirmək, onların istəyini, iradəsini ifadə etmək kimi tarixi missiyanı öz üzərinə götürmüş oldu və fəaliyyəti ilə türkdilli xalqların gələcək taleyinin müəyyənələnməsinə, özünüdərkə və özünüdərkə təkan verdi, onların həyat və təfəkkür tərzinin dəyişməsində, tərəqqisində misilsiz rol oynadı. "Tərcüman" türkdilli xalqların tərcümanı İsmayıl Qasıralının tribunasına çevrildi [1, s.7]. İsmayıl bəy Qasıralı yaxşı dərk edirdi ki, velikorus millətçiliyi türk dünyası üçün ciddi təhlükədir. Bu problemin türk-müsəlman xalqlarını bir-birindən ayıraraq parçalayacağından ehtiyatlanan böyük ziyalı müsəlmanlar arasında milli şüurun formalaşmasına, mənəvi birliyə böyük önəm verirdi. Təsəvvüfi deyil ki, o zaman Firidun bəy Köçərli deyirdi: "İsmayıl Qasıralı "Tərcüman"ı ilə bizi ayıltı" [12].

Professor Xeyrulla Məmmədov "Tərcüman" qəzetinin tarixi əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: "Tərcüman" (1883-1918) XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlində Rusiya müsəlmanları mühitində nəşr edilən qəzet və jurnalların ən uzunömürlüsü, geniş miqyasda yayılanı və ən çox oxunanı olmuşdur" [6].

"Tərcüman" qəzeti özünün mətbuat xülasələrində "Molla Nəsrəddin" jurnalına ardıcıl olaraq yer verir və jurnalın səhifələrində əksini tapan maraqlı məlumatlara münasibət bildirirdi. Bu baxımdan "Tərcüman" qəzetində "Bizim mətbuat" başlıqlı icmal xarakterli yazı olduqca maraqlı görünür. İsmayıl bəy Qasıralının "Molla Nəsrəddin" jurnalında diqqətini cəlb edən əsas məsələ jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin və onun əməkdaşlarının yüksək peşəkarlığı, yazıçılıq istedadı və mühərrirlik bacarığı idi. Qasıralının fikrincə, məcmuənin bu qədər oxunaqlı, cəlbedici və əhəmiyyətli təsir bağışlamasının başlıca səbəbi "Molla Nəsrəddin"nin real gerçəklikləri, acı həqiqətləri, sosialistik, köhnə adət-ənənələri tənqid edən satirik və yumoristik yazılara geniş yer verməsi, böyük ustalılıqla, sənətkarlıqla, məharətlə çəkilmiş, özündə milli koloriti əks etdirən maraqlı karikaturaların çap olunmasıdır. Qasıralının diqqətini cəlb edən həm də jurnalın sadə, aydın, təsirli, lakonik və iynəli dili, dərin mənalı, ibrətli gülüşü, böyük mətləbləri, mürəkkəb ictimai-siyasi problemləri, felyeton, atalar sözü, zərb-məsəllər şəklində yığcam bir formada təqdim edib geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq

bacarığı idi. Böyük mühərrir bütün bu müsbət məziyyətlərinə görə türk dünyasını “Molla Nəsrəddin” jurnalını oxumağa və ondan lazımınca bəhrələnməyə səsləyərək yazırdı: “Məcmuələrimizin dördüncüsü boyalı rəsmləri ilə təzyin olunub, həcviyyatdan, lətəyifdən, tənqid və müvaxizədən bəhs edən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsidir. Bu məcmuə həftədə bir kərə Tiflisdə çıxmaqdadır. Mühərriri Cəlil bəy Məmmədquluzadədir. Şimdiyə qədər müntəzəmə 23 nüsxəsi nəşr olundu. Rəsmləri və mündəricatı qayət gözəl və millidir. Lisanı ötkün və təsirlidir. Masalları gülgülü və ibrətlidir. Şöylə ki, acı, ağrı həqiqətləri ballı, şəkərli oxumaq, üsul və köhnə adətlər və körənəklər lətifə ilə mat edildiyini görmək istəyənlər bu jurnalı alsınlar, oxusunlar” [7].

“Tərcüman” dövrün aktual problemlərinə həssaslıqla yanaşmış, xüsusilə əsrlərcə davam edən erməni-müsəlman məsələlərinə, daşnakların 1897-ci ildə Anadoluda, 1905-1906-cı illərdə Qafqazda, Azərbaycanda törətdikləri qanlı cinayətləri hiddət və qəzəblə pisləmiş və erməni vandallarını bu mənfur niyyətlərinə son qoymağa səsləmişdir. Erməni soyqırımlarına qarşı öz etiraz səsinə ucaldan “Tərcüman” qəzeti bu önəmli məsələləri qabartmaqla “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə həmfikir olduğunu da bəyan edirdi. Çünki Azərbaycanın ilk satirik mətbuat orqanı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı da bu tələyüklü məsələyə öz səhifələrində geniş yer verir, müxtəlif janrlı yazılarda-felyetonlarda, məqalələrdə, şeirlərdə, teleqraf xəbərlərində və digər publisistik əsərlərdə erməni daşnaklarını və onların havadarları olan rus imperiyasının ikiüzlü, şovinist siyasətini kəskin şəkildə tənqidə məruz qoyurdu. Hər iki mətbuat üçün ortaq olan, onların səhifələrində əksini tapan bu köklü problemlər çağdaş dövrümüzə qədər davam edən münaqişə və müharibələrin real faktlar əsasında yaradılmış tarixi salnaməsi təsirini bağışlayır.

İsmayıl bəy Qasıralı XX əsrin əvvəllərində “İslamı əsri bir surətdə anlamaq”, “dildə, fikirdə, işdə birlik” tendensiyası ilə yanaşı, həm də öz həmməsləklərinə “...hər nə yazacaq isən, qələmi üç qəpiklik mürəkkəbə batırma, ürəyinə batırıb qanı ilə yaz” [9] fikriylə də bir səsləniş etmiş və bu ideyanı dil, ədəbiyyat, ictimaiyyət və siyasət sahələrinə tətbiq etməyin vacibliyini gündəmə gətirmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başladığı dövrdən “Tərcüman” qəzetinin diqqət mərkəzində olmuş, İsmayıl bəy Qasıralı müxtəlif səpkili publisistik yazılarda jurnalın fəaliyyətindən bəhs etmiş və Rusiyada, Krım, Volqaboyu və Sibir tatarları arasında təbliğ olunmasında mühüm rol oynamışdır. Qasıralının mülahizələri “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilərin tarixi xidmətlərini təsdiq edən vəsiqə idi. Çünki bunlar ardıcıl surətdə “müsəlman qardaşlar, gedin dərse, gedin sənətə, məşğul olun ticarətlə, çalışın, vuruşun və özünüzdə mədəni millətlərin cərgəsinə daxil edin”- deyən [20] böyüklüyü və əzəməti bütün müsəlman, türk dünyası tərəfindən etiraf olunan maarif, mətbuat və ədəbiyyat mürşidinin dilindən deyilmişdir” [16].

Əziz Mirəhmədov yazır: “Onun 1883-cü ildən başlayaraq nə az, nə çox 31 il Şərq və Rusiyanın məşhur mətbuat orqanlarından sayılan “Tərcüman” qəzetini nəşr etmək üçün göstərdiyi müdriklik və qəhrəmanlığın qədrini Azərbaycanda hələ XIX əsrdə başa düşmüş və qiymətləndirmişlər” [4]. İ. Qasıralı 1907-ci il dekabrın 29-da C. Məmmədquluzadəyə göndərdiyi məktubda “Molla Nəsrəddin”-in bütün Şərq aləmi üçün misilsiz tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Sizin məcmuədə olduqca hədəfə sərrast dəyən şeylər var... gümrah çalışın, şübhə yoxdur ki, sizin məcmuənizin gələcəyi mənə təmin olunmuşdur. O, geniş yayılacaq və bizim publisist aləmində olduqca görkəmli mövqe tutacaqdır” [3]. “Tərcüman”-ın redaktoru İsmayıl bəy Qasıralı qəzetə əlavə şəkildə nəşr etdirdiyi “Xa-xa-xa” dərgisində “Molla Nəsrəddin” jurnalında mühüm yer tutan karikaturalara, felyetonlara, mükəllimələrə və Molla Nəsrəddin lətifələrinə tez-tez müraciət etmişdir. Professor Nazim Axundov yazır: “Qəzetdə satirik vasitələrdən, xüsusilə müsəlman aləmində məşhur olan Molla Nəsrəddin lətifələrindən istifadə olunurdu. Vərəqənin emblemasında verilən şəkildə əfsanəvi müdrik xalq ağsaqqalı Molla Nəsrəddinə işarə edilirdi: Böyük bir ağacın budağı üzərində oturmuş bir nəfər əyilib həmin budağı balta ilə kəsir. Emblemanın altında zarafatlı deyilir: “Xuda, rəhmət eylə, hər dediyim tamamdır, İçi kirli olana bu qəzetə hamamdır” [2, s.284]. “Molla Nəsrəddin”-in dəsti-xəttini, satirik üslubunu və orijinal ifadə tərzini yüksək dəyərləndirən “Tərcüman” qəzeti jurnalın 1906-cı il 37-ci sayında “Qızdırmalı” imzası ilə dərc olunan “Dəbistan” felyetonunu olduğu kimi öz səhifəsində çap etmişdir [15]. “Molla Nəsrəddin”də xüsusi yer tutan elm və təhsil məsələləri, qadın azadlığı və beynəlxalq aləmdə baş verən problemlər “Tərcüman” qəzetində də prioritet mövzulardan idi. “Molla Nəsrəddin”

jurnalının 1906-cı ilin 15-ci nömrəsində dərc edilən “Ər və övrət” adlı karikatura “Tərcüman” qəzetində [18] də çap olunmuşdur. “Molla Nəsrəddin”də at üstündə əyləşərək tar çala-çala yol gedən cahil bir kişi və atın yanında irəliləyən, çiynində beşik, kürəyində uşaq olan əzabkeş qadın obrazı təsvir edilmişdir. “Tərcüman” “Molla Nəsrəddin”dən götürülmüş bu karikaturada bir deyim, iki qadının rəsmi vermişdir. Şəklin altında isə yazılmışdır: “Çox bəxtiyardır bu adam ki, bir eşq ilə iki qadına malikdir. “Jurnalın 1906-cı il 11-ci nömrəsində yer almış bir karikatura da “Tərcüman” qəzetində cüzi dəyişiklik edilərək çap edilmişdir. Şəkildə hədsiz dərəcədə şişman, eybəcər bir kişi təsviri verilmişdir. Jurnalda başında papaq olan kişi “Tərcüman”da əmmamə ilə rəsm edilmişdir. Şəkilaltı yazıda da bu harmoniya, karikatura ilə yazının vəhdəti prinsipi gözlənilmişdir. Rəsmi altında bu sözlər yazılmışdır: “Əlicəfər Seyid ağa cənabları millət üçün qəm çəkib, əzab üzüb bu hala gəlmişdir” [17]. “Molla Nəsrəddin”də karikaturalarla mətnlərin uyurluğu prinsipinin qorunmasına “Tərcüman” xüsusi önəm verir və bu tipli materialları heç bir dəyişiklik etmədən çap edirdi. Jurnalda şolastik təlim üsullarını ironik bir tərzdə tənqidə məruz qoyan bir karikaturada mollaxanada təlim verən molla yatmış vəziyyətdə təsvir edilmiş, uşaqlar isə ətrafında oynaya-oyuna elm öyrənmək əvəzinə əyləncə ilə məşğul olurlar. Şəklin altında verilən “ata-baba məktəbi bu məktəbdir. Elm də burada, tərbiyə də... üsulicədid məktəbi bizə lazım deyildir. Təcəddüd və islah günahkarlıqdır” [19] sözləri olduğu kimi “Tərcüman”da dərc edilmişdir. Jurnalda böyük insan, unudulmaz şəxsiyyət, görkəmli publisist, nəşir və ədib İsmayıl bəy Qasıralının vəfatı münasibəti ilə nekroloq və şəkil verilmişdir. Onun “Molla Nəsrəddin”in 18 oktyabr 1914-cü il, 25-ci sayının üz qabığında dərc edilmiş şəklinin sağ tərəfində yazılmışdır: “Sentyabrın 11-də dünyadan köçüb 12-də mübarək bədəni torpağa tapşırılan yazıçılar atası İsmayıl Mirzə Qasıprinski həzrətlərinin təsviridir” [11]. Şəklin altında isə bir bənddən ibarət şeir dərc edilmişdir:

*Doğanmaz mədəri-giyti sənintək bir də bir dahi,
Sübutunda bu bir qövlün gətirəm şahid Allahi,
Basarkən cəhli-qəflət büsbütün əqvami-islami
Çıxıb meydana oldun millətin bir sən mədədxahi.*

Nəticə / Conclusion

“Molla Nəsrəddin” jurnalı fəaliyyəti boyunca daim diqqət mərkəzində saxladığı tatar xalqının ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatının işıqlandırılmasında böyük rol oynamışdır. Jurnal Kazan, Orenburq, Həştərxan, Baxçasaray, Peterburq, Uralsk, Moskva, Daşkənd və başqa şəhərlərdə geniş yayılmış və şöhrət qazanmışdır. Tataristan mətbuatı da “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının geniş fəaliyyətini, onun zülm və istibdada, fanatizmə, cəhalətə qarşı kəskin mübarizəsini daim izləmiş və bəzən jurnalda dərc olunmuş materialları və karikaturaları olduğu kimi öz səhifələrində çap etmişdir. “Molla Nəsrəddin”də olduğu kimi, tatar satirik mətbuatında da müxtəlif satira janrlarından – felyeton, teleqraf xəbərləri, sual-cavablar, məktublar, elanlar, lüğət, daxili xəbərlər, tapmaca, epigram və sairədən geniş istifadə edilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilə İsmayıl Qasıralını birləşdirən bir sıra önəmli məqamlar vardır. Hər iki mütəfəkkiri hər şeydən öncə öz xalqının taleyi düşündürürdü. Qəflətdə yatan müsəlman Şərqini oyatmaq, elm, maarif və mədəniyyətin inkişafı, tərəqqisi uğrunda mübarizə aparmaq, türk dünyasını öz müqəddaratını təyin edən xalqlar sırasında görmək bu ziyalıların hər ikisinin böyük amalı olmuşdur. Buna görə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə “Tərcüman”ı bir-birinə bağlayan səmimi dostluq və əməkdaşlıq bağları mövcud idi. Bu mətbuat orqanlarının tez- tez qarşılıqlı olaraq bir-birinin səhifələrində dərc olunmuş xəbərlərə, məlumatlara, müxtəlif janrlı yazılara müraciət etməsi və işıqlandırması bütövlükdə türk xalqlarını mənəvi birliyə səsləyirdi.

Ədəbiyyat / References

1. Abid Tahirli. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Ozan, 2011.
2. Axundov Nazim. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Bakı: Elm, 1968.

3. Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları fondu, inv.№ FP-6.
4. Əziz Mirəhmədov. Bağçasaray fədaisi. "Kommunist" qəzeti, 1991-ci il, № 90.
5. "Xa-xa-xa" qəzeti, 1906, № 1.
6. Xeyrulla Məmmədov. "Tərcüman" da Azərbaycan ədəbiyyatı. "Ədəbiyyat qəzeti", 17 noyabr 2000-ci il.
7. İsmayıl bəy Qasıralı. Halın ifadəsi. "Tərcüman" qəzeti, 1883, № 2.
8. İsmayıl bəy Qasıralı. "Molla Nəsrəddin" haqqında. "Azərbaycan müəllimi", 20 may 1992-ci il.
9. İsmayıl bəy Qasıralının Əli bəy Hüseynzadəyə məktubu. <http://davam.az>.
10. Milli bayram. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1908, № 16.
11. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1914, № 25.
12. "Tərcüman" qəzeti, 1883, № 24.
13. "Tərcüman" qəzeti, 17 aprel 1906-cı il.
14. "Tərcüman" qəzeti, 8 fevral 1907, № 14.
15. "Tərcüman" qəzeti, 1907, № 72.
16. "Tərcüman" qəzeti. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1908, № 4.
17. "Tərcüman" qəzeti, 29 yanvar 1908-ci il.
18. "Tərcüman" qəzeti, 29 iyul 1908-ci il, № 58.
19. "Tərcüman" qəzeti, 7 sentyabr 1908-ci il, № 66.
20. "Tərcüman" qəzeti, 5 yanvar 1914-cü il.
21. Təzə xəbər. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1910, № 31.

Журнал "Молла Насреддин" и газета "Терджуман" в контексте литературно-культурных связей

Гульбаниз Бабаева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Резюме. В статье рассматривается исключительная роль сатирического журнала «Молла Насреддин» под редакцией Джалила Мамедгулузаде в жизни восточных народов, в том числе и татарского народа. Важные вопросы, такие как роль и взаимодействие газеты «Переводчик», которая продвигает идею «единства языка, мысли, работы» как духовного моста между людьми с одинаковым происхождением, историей, языком, культурой и традициями. Искренние дружеские отношения между лидером литературного движения «Молла Насреддин» Джалилом Мамедгулузаде и видным общественно-политическим деятелем тюркского мира, редактором газеты «Терджуман» Исмаил беком Гаспиралы, совместная деятельность во имя одной цели и убеждений, наука, образование, язык, культура, свобода женщин и вообще последовательная и активная борьба за реализацию общечеловеческих идей – главный лейтмотив статьи. Журнал «Молла Насреддин» опубликовал ряд статей по случаю 25-летия «Терджумана» и рассказал о беспримерной роли газеты в жизни мусульманских народов, с небольшими изменениями. В целом в статье представлена обширная панорама литературных отношений сатирического журнала «Молла Насреддин» и газеты «Терджуман».

Ключевые слова: журнал «Молла Насреддин», газета «Терджуман», «Ха-ха-ха», Джалил Мамедгулузаде, Исмаил бек Гаспиралы, татарский народ, сатирическая пресса

Ural-altayların mifoloji görüşlərinin, qədim inanclarının və dövlətçilik ənənələrinin dastan qəhrəmanının formalaşmasına təsiri

Tahir Nəsib

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: tahirnesibli@yahoo.com

Annotasiya. Müasir folklorşünaslıqda belə bir düşüncə geniş yayılmışdır ki, qədim dövrdə Ural-Altay mənşəli xalqların mifoloji baxışları, inancları ilə ictimai-siyasi həyatları bir-birindən ayrılmaz şəkildə inkişaf edirdi. Həmin dövrün dünyasının mənəvi-ruh halını dərk etmək üçün çağdaş zamanda dini ideyaların hakim olduğu cəmiyyətlərin düşüncə və həyat tərzlərinə nəzər salmaq yetərli olardı. Belə yanaşma, eyni zamanda səciyyəvi xüsusiyyət kimi bütün dünya xalqlarının mədəni-siyasi keçmişlərinə tətbiq edilməlidir. “Dünyəvi dinlər” yarandıqdan sonra cəmiyyət, dövlət və inanc, din münasibətləri mahiyyətə dəyişilmədən tədricən başqa səviyyəyə keçmişdir, həyatın bütün sahələri hakim dinlərin pozulmaz qanunlarına tabe olmuşdur. Bu qarşılıqlı əlaqə əsrlərcə davam etmiş, indiki zamanda dinlərin aparıcı funksiyaya malik olduğu dövlətlərdə qədim dövrə, orta əsrlərə yaxın ruh halında müşahidə olunur. Vatikan, Səudiyyə Ərəbistanı və İranda hakim dinlərin (xristianlığın katolik, islamın şiə, sünni məzhəbləri) cəmiyyəti idarəetmədə təsiri nədirsə, qədim dövrdə mifoloji görüşlərin, inancların kütləyə nüfuzu da mahiyyətə eyni səviyyədə dururdu.

Açar sözlər: kosmik dünya, Ural-Altay, mifoloji, dövlətçilik, ənənə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 24.02.2022; qəbul edilib – 15.03.2022

The influence of the mythological views, ancient beliefs and statehood traditions of the Ural-Altaic people on the formation of the epic hero

Tahir Nasib

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: tahirnesibli@yahoo.com

Abstract. In modern folklore studies such thoughts are widespread that in ancient times the mythological views, beliefs and socio-political life of the people of Ural-Altai developed inseparably from one another. Traditional Turkish society was founded in accordance with the order in nature. In order to understand the morale of the world of that time, it would be enough to look at the thinking and lifestyle of societies in which religious ideas dominate. At the same time this approach should be applied to the cultural and political past of all peoples of the world as a characteristic feature. After the emergence of "secular religions", society, state, faith and religious relations gradually changed to a different level, without essentially changing, all spheres of life were subject to the violent laws of dominant religions. This interaction has continued for centuries, the mood of the ancient and Middle Ages are observed in the states where religions are now leading. The dominant position of the mythological meetings and beliefs in the ancient times was essentially the same with the influence of dominant religions in the Vatican, Saudi Arabia, Iran (Christianity's Catholic, Shiite of Islam, Sunni sects).

Keywords: space world, Ural-Altai, mythology, statehood, tradition

Article history: received – 24.02.2022; accepted – 15.03.2022

Giriş / Introduction

Müasir folklorşünaslıqda belə bir düşüncə geniş yayılmışdır ki, qədim dövrdə Ural-Altay mənşəli xalqların mifoloji baxışları, inancları ilə ictimai-siyasi həyatları bir-birindən ayrılmaz şəkildə inkişaf edibdir. “Ənənəvi türk cəmiyyəti təbiətdəki nizama uyğun qurulmuşdu. Kosmik dünya modeli ilə dünya nizamı və türk dövlət təşkilatı arasında bağlılıq vardı” [1, s.30]. Həmin dövrün dünyasının mənəvi-ruh halını dərk etmək üçün çağdaş zamanda dini ideyaların hakim olduğu cəmiyyətlərin düşüncə və həyat tərzlərinə nəzər salmaq yetərli olardı. Belə yanaşma, eyni zamanda səciyyəvi xüsusiyyət kimi bütün dünya xalqlarının mədəni-siyasi keçmişlərinə tətbiq edilməlidir. “Dünyəvi dinlər” yarandıqdan sonra cəmiyyət, dövlət və inanc, din münasibətləri mahiyyətcə dəyişilmədən tədricən başqa səviyyəyə keçmişdir, həyatın bütün sahələri hakim dinlərin pozulmaz qanunlarına tabe olmuşdur. Bu qarşılıqlı əlaqə əsrlərcə davam etmiş, indiki zamanda dinlərin aparıcı funksiyaya malik olduğu dövlətlərdə qədim dövrə, orta əsrlərə yaxın ruh halında müşahidə olunur. Vatikan, Səudiyyə Ərəbistanı və İranda hakim dinlərin (xristianlığın katolik, pravoslav, islamın şiə, sünni məzhəbləri) cəmiyyəti idarə etmədə təsiri nədirsə, qədim dövrdə mifoloji görüşlərin, inancların kütləyə nüfuzu mahiyyətcə eyni səviyyədə dururdu.

Əsas hissə / Main Part

“Dünyəvi dinlər”lə xalqların ictimai-siyasi həyatlarının bağlılıqları nisbətən yaxın keçmişdə (m.s. IV-XXI əsr) baş verdiyi üçün və həmin dövr haqda saysız-hesabsız dini, dünyəvi ədəbiyyat mövcud olduğuna görə, əlaqələrin səviyyəsini, keyfiyyətini müəyyənləşdirmək asandır. Dinlərin müqəddəs kitablarının (Tövrat, İncil, Quran) mətnləri, ayrı-ayrılıqda “əxlaq kodeksləri” (Allah-insan, Allah-cəmiyyət münasibətləri, halal-haram, qadağalar, cəzalar və s.) siyasi həyatın dinə bağlılığının necə getdiyini hər bir incəliyinədək açıq şəkildə izah edir. Lakin “dünyəvi dinlər” öncəsi mifoloji şüur dövründə hakim olmuş, xalqın həyatını idarə edən “müqəddəs toxunulmaz qanunları” daşdıqları xüsusiyyətlərinə görə əlaqələndirmək çətindir. Bunun əsas səbəblərindən birincisi, çox uzun tarixi zamanın keçməsidir. İkincisi, yetərincə maddi-mənəvi mənbələrin (çoxsaylı yazılı mətnlərin, mədəni-inanc abidələrinin) olmamasıdır. Üçüncüsü, “dünyəvi dinlərin” yad mədəniyyətlərə, inanclara qarşı həddən artıq “qısqanclığı, dözümsüzlüyü” nəticəsində xalqların öz köklü dəyərlərini unutmaq məcburiyyətində qalmalarıdır. Yenə də qədim Çin, Hindistan, Elam (Hammurapinin qanunları yazılmış daş abidələr), Şumer, Babil, Yunanıstan, Roma və s. mədəniyyətlərdə “dünyəvi dinlər” öncəsi hakim inancların dövlətçiliyə təsirini əsaslandıracaq yazılı, arxeoloji mənbələr müasir dövrdə gəlib çatmışdır. Həmin cəhətdən Göytürk tarixində inancların, dünya baxışlarının siyasi həyatda daşdığı əhəmiyyəti də mifologiyaya, epik janrlara aid mətnlərə, yüzlərlə yazılı daş abidələrə əsasən aydınlaşdırmaq mümkündür.

Başqa dil birliklərinə daxil olan xalqlardan fərqli olaraq, Ural-Altay xalqlarının mənəvi-ruh dünyasında, buna bağlı olaraq maddi-mədəni həyatlarında epik yaradıcılıq daha köklü əhəmiyyət daşımışdır (ayrılıqda türklərin, monqolların hər birinin yüzlərlə qəhrəmanlıq dastanı mövcuddur). Buna görə də araşdırılan mövzunun əsaslarını qəhrəmanlıq dastanlarından da müəyyənləşdirmək olar.

a) Dövlərə görə tayfa, xalq, inanc və din münasibətləri

Ural-Altay xalqlarının, tipoloji olaraq bütün dünya xalqlarının dövlətçilik ənənələri tarixi – qəbilə, tayfa, cəmiyyət və mifoloji baxışlar, inanclararası əlaqələr baxımından, eyni zamanda xalq, din münasibətləri baxımından fərqli dövrlərə bölünür. Şübhəsiz ki, birinci mərhələ qədim dövrdən başlayaraq “dünyəvi dinlərin” qəbul olunduğu tarixədək davam etmişdir. İkinci mərhələ ayrı-ayrı türksoylu xalqların fərqli zamanlarda müxtəlif dinlərin təsirinə düşdüyü dövrü əhatə edir.

Hər bir xalqın maddi-mənəvi varlığının təməlini (genetik kodlarını) təşkil edən mifoloji görüşlərin, inancların, örf-adətlərin, törələrin hakim olduğu birinci tarixi mərhələ həmin xalqın dövlətçilik ənənələrinin başlanğıcıdır. Ural-Altay xalqlarının tarixinin bu dövrü haqda İ.N.Potanin, V.V.Radlov, A.D.Neel, L.N.Qumilyov və b. öz tədqiqatlarında dövlətçiliklə mifologiyanı əlaqəli araşdırmalar da, qoyulan problemə aydınlıq gətirə biləcək bəzi mülahizələrlə çıxış etmişlər. Qeyd olunan xalqların

folkloruna aid çoxsaylı mifoloji mətnlər, epik xalq yaradıcılığı nümunələri bu baxımdan zəngin qaynaq kimi dəyərləndirilə bilər və geniş elmi araşdırmalara tələbat var.

b) Qəhrəmanlıq dastanının ictimai-siyasi əhəmiyyəti

Mövzu ilə əlaqəli xüsusilə vurğulanmalıdır ki, başqa dil ailələrinə daxil olan xalqlardan fərqli olaraq, qəhrəmanlıq dastanları monqollarda, tibetlərdə həm dünyəvi ədəbiyyat əsərləri sayılırdı, həm də dini-müqəddəs mətnlər səviyyəsində tutulurdu. “Qeser” digər dastanlarla müqayisədə monqol, tibet xalqları arasında daha müqəddəs sayılırdı. 1772-ci ildə Qeser haqda avropalılara ilk məlumat verən məşhur səyyah, tədqiqatçı, təbiətşünas və tarixçi Pyotr Simon Pallas Şərqi Sibirə səyahəti zamanı Monqolustanın Maymaçon (Altan-Bulak) şəhərində Qeserin şərəfinə ucaldılmış məbədin mövcud olduğunu qeyd etmişdir [2, s.313].

Qeseri Y.Klaprot öz əsərlərində Çində hakim mancür sülaləsinin qoruyucu ruhu, Huan Şendihun kimi göstərmişdir [2, s.14].

“Qeser” dastanının dini-müqəddəs mətn olması haqda A.David-Neel də yazmışdır: “Tibetdə, lamalar ölkəsində, eləcə də digər ölkələrdə xalq əsərləri mövcuddur, bunlar dini hisslərlə doludur – ona görə ki, dini ideyalar Tibetdə həmişə hakimdir, həm də bu əsərlər Tibetin dünyəvi ədəbiyyatı sayılır., bunlar içərisində ən məşhuru tibetlərin milli epik poeması Linqli Qeser haqda qəhrəmanlıq dastanları silsiləsidir” [2, s.20; 4, s.474].

Tibet mənbələrinə görə, türk əsilli tarixi şəxsiyyət Qeser [4, s.474] Orta Asiya mənşəli Bon dinini [4, s.404] buddacılığa qarşı qoruyur. Lakin qalib gələcəyi halda məğlub olur, buna baxmayaraq onun fəaliyyəti tərəfdarları tərəfindən əfsanələşdirilir, haqqında qoşulan dastan da tədricən müqəddəs mətn səviyyəsinə çatır. Tarixi cəhətdən də həmin hadisələr VIII əsrin əvvəllərində Çin (Tan imperiyası) – Tibet müharibələri ilə uyğunlaşdırılmışdır [4, s.404]. Çünki həmin yüzillikdə Çinin siyasi-dini təsiri nəticəsində buddacılıq Tibetdə kökləşir və Bon dinini sıxışdırıb çıxarır. Burada bəzi incəliklər xüsusi ilə vurğulanıb qeyd edilməlidir. Birincisi, türklərin Kyan tayfasından olan tarixi şəxsiyyət kimi Qeser III-IV əsrlər arasında yaşamışdır. Bu o deməkdir ki, “Qeser” dastanı həm çox qədimdən məlum idi, həm də VIII əsrdə buddacılıq onu xalqın yaddaşından çıxarmamışdı. İkincisi, qədim monqol, türk dastanlarını şamançılıq mifologiyasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Türk şamançılığı sufilik cərəyanı adı altında orta əsrlər islam dünyasının ictimai-siyasi, mədəni həyatına nə dərəcədə dərin təsir etmişdirsə, eyni zamanda türk-monqol şamançılıq mifologiyası da Uzaq Şərqdə birbaşa buddacılığa bir o səviyyədə nüfuz göstərmişdir. Buna görə də buddacılığın tərəfdarları siyasi-dini, mədəni cəhətdən düşmən saydıqları Qeseri xalqın yaddaşından çıxara bilməyəcəklərini dərk etdikləri üçün məcburən onu öz qoruyucu ruhları kimi təbliğ etməyə başlayırlar. Artıq “Qeser” dastanı siyasi məqsədlər üçün təbliğ olunur. Üçüncüsü, tarixi şəxsiyyət olan Qeser surətinin dastanlar silsiləsində həm mifik, həm də gerçəkçi vəziyyətdə təənnüm edilməsinin özü qədim türk, monqol cəmiyyətlərində ictimai-siyasi həyatla şamançılıq inanclarının ayrılmaz birliyini təsdiqləyir. Bu cəhətdən haqlı olaraq Jamsarano şaman ayinlərinin monqol xalqlarının ictimai-siyasi, mənəvi-dini həyatında böyük təsirə malik olmasını qeyd edir. Monqol dövlətçiliyinin qurucusu Çingiz xana həsr edilmiş Ecen Xorda keçirilən ənənəvi mərasimlərə əcdad, od kultu və tenqriyə sitayiş inancının birbaşa davamı kimi baxır [3].

Dünya folklorşünaslığında Ural-Altay xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığını araşdıran tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti genetik-tipoloji cəhətdən onlar arasında çox yaxınlıqların olduğunu təsdiqləyirlər. Əgər islam, buddacılıq dinləri ilə türk-monqol şamançılığının qarşılıqlı təsirləri nəzərə alınmasa, ancaq şamançılıq mifologiyası əsas götürülsə, onda belə düşünmək olar ki, dastanlar monqollarda, tibetlərdə olduğu kimi, “dünyəvi dinlər” öncəsi dövrə aid türk cəmiyyətində də müqəddəs mətnlər səviyyəsində tutulurdu. İnanc və epik yaradıcılıq arasındakı ruh halını “Dədə Qorqud” dastanında aydın görmək olar. Dədə Qorqudun müstəqil oğuznamələrdə qəfildən peyda olub cəmiyyətə öyüd-nəsihət verməsi, baş şaman (peyğəmbər) xüsusiyyətlərinə malik olması, ovsunlu (qarğış) söz deyib Dəli Qarcarın qolunu qurutması, ümumiyyətlə, dastanda istifadə olunan şamançılıq mifologiyasına aid çoxsaylı element və motivlər bu müddəə ilə çıxış etməyə əsas verir.

c) Şamançılıq mifologiyasının, şamanların cəmiyyətə siyasi-mənəvi təsiri

Buryat folklorunda şamanlara aid mətnlərdə əsas yeri tarixi şəxsiyyətlər olmuş böyük şamanlar haqda məlumatlar tutur. Nəsr şəkilli folklor əsərlərində həmin şaman surətləri elə təsvir olunur ki, onlar həm nağıletmənin əsas qəhrəmanları olurlar, həm də mifoloji qəhrəmanlarla gerçək tarixi şəxsiyyətləri birləşdirib əks edirlər [5]. Şamanlar haqda mif, əfsanə və rəvayətlərin yaranmasının əsasında gerçək tarixi şəxsiyyətlərin həyatı dayanır. Zaman keçdikcə, şəxsiyyətlərin adları ətrafında gerçəkçi olmayan, uydurma hadisələr yaradılmışdır [5].

Gerçək həyatda “ağ”, xeyirxah ruhlu böyük şamanlar da xalq içərisində dastan qəhrəmanları qədər alturizmçilikləri ilə seçilir, yüksək ideallar uğrunda özlərini qurban verəcək səviyyədə fədakarlıqlar edib əfsanələşirlər [5]. Yuxarıda vurğulandığı kimi, qeyd olunan xüsusiyyətlərə Dədə Qorqud da malikdir. İstinasız olaraq Ural-Altay xalqlarının epik yaradıcılığında qəhrəmanlar həmin yüksək xüsusiyyətlərin daşıyıcılarıdır. Bu halın özü də bir daha Ural-Altay xalqlarının mifoloji görüşləri, dastançılıq ənənələri ilə gerçək həyatlarının sıx bağlılığını göstərir.

Maraqlıdır ki, gerçək həyatda (dialektik qanunlara görə) ancaq üstün keyfiyyətlərə malik olan şəxsiyyətlər önə çıxıb cəmiyyəti idarə edə bilirlər. Bunlardan məhrum olanlar kütlə tərəfindən tədricən mütləq kənarlaşdırılırlar. Mete xan, Atilla, Bumin xaqan, İstəmi xaqan, Tonyukuk, Bilgə xan, Kün-Təkin, Çingiz xan, Sultan Alparslan və s. həmin keyfiyyətlərinə görə öz dövrlərində və sonralar tarixi, yarımifik şəxsiyyətlərə çevrilib, qəhrəmanlar kimi ideallaşıblar. Bunların hər birinin həm də şamançılıq xüsusiyyətlərinə sahib olmasına inanırdılar. Mənbələr Sultan Alparslanın şamançılıqla yağış yağdırma məharəti haqda məlumat verir.

Ural-Altay xalqlarının dünyagörüşlərində, epik yaradıcılıqlarında, ictimai-siyasi həyatlarında xeyirxah (ağ) şamanların, qəhrəmanların, tarixi böyük şəxsiyyətlərin müqəddəsləşməsi, ideallaşması, üstün səviyyədə tutulması halı tanrıdan sonra əcdad ruhunun toxunulmaz qəbul edilməsi baxışı ilə əlaqəlidir.

Buna görə də monqol xalqlarının epik yaradıcılığında qəhrəmanların tanrılaşması və dastanların “xalq dini” (şamançılıq) ilə uyğunlaşdırılması bunlara dini mahiyyətli xüsusiyyət verir. Eyni zamanda belə münasibət nəticəsində dastan söyləyicisi şamana tay tutulur, ona şair kimi baxılır, “göy” (tanrı) tərəfindən seçilmiş kimi qəbul edilir [3].

Q.D.Sanjeev də buryat epik ənənəsində dastanların dini məqsədli oxunuşunu bunlarda şaman mifologiyasının üstünlüyü, tanrıların çoxsaylı qəhrəmanlara çevrilmələri ilə əlaqələndirir [3].

Qədim mifoloji baxışlara görə, istisnasız olaraq çinli imperatorlar (vanlar), tibetli senpolar (xanlar), türk, monqol xaqanları Göyün (tanrının) qoruması altında sayılırdılar. Həmin təsəvvürə uyğun olaraq kiçik dövlətlərin tabe olduqları mərkəzi imperiya (el) da Göy tərəfindən seçilmiş hesab olunurdu. Bu görüşlər öz başlanğıcını mifologiyada göydən enmiş ruh (ışıq) qavrayışından alır. Həmin xalqların epik yaradıcılığında geniş yayılmış “göyün oğlu” motivi də buradan qaynaqlanır.

Mifoloji baxışların, şamançılığın qədim türk dövlətçiliyində tutduğu böyük əhəmiyyəti tarixi hadisə də təsdiqləyir. I Göy Türk xaqanlığının qurucusu Bumin xanın dəfn mərasiminə gələn çoxsaylı xalqların elçiləri sırasından xristian ərəblər İstəmi xana “nə üçün sizin dövlət, xalq çox zəngindir, güclüdür” sualını verirlər. Cavabında xan “ona görə ki, biz şamanlarımızın qeybdən verdikləri bütün göstərişləri olduğu kimi yerinə yetiririk”, – deyir. Buradan da qədim türk cəmiyyətində inanclarla ictimai-siyasi həyatın nə qədər bir-birinə bağlı olduğu anlaşılır. Bütün bunlar epik ənənəyə, eyni zamanda epik mətnin təhkiyəsinə, xüsusən də qəhrəman-xalq münasibətlərinin strukturunun formalaşmasına etnopoetika istiqamətində təsirini göstərir.

Nəticə / Conclusion

Mövzu üzrə aparılan araşdırma bir daha sübut edir ki, Ural-Altay xalqlarının mifoloji görüşləri, epik yaradıcılığı və dövlətçilik ənənəsi bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

Ədəbiyyat / References

13. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007.
14. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993.
15. Дугаров Б.С. Сакральный мир бурятской Гесериады. Небесный пантеон и генезис героя. 2005 Улан-Уде. Dissercat://www.dissercat.com /content/ sakralnyi-mir-buryatskoi – qeseriady – nebesnyi – panteon – i – qenezis – qeroya # ixzz 2 iqa2№4k. 27.
16. Героический эпос о Гэсэре. Иркутск: Издат. Гос. Университета. 1969.
17. Пурбуева М.В. Шаманский прозаический фольклор бурят: сюжеты, мотивы и персонажи. Часть автореферата (введение диссертации). 2010. Улан-Уде. 14 стр. disserCat://www.dissercat.com/content/shamanskii – prozaicheskii – folklore – buryat – syuzhety – motivy-i-personazhi# ixzz 2iqwww3wN

Влияние мифологических мировоззрений, верований и государственных традиций урало-алтайцев на формирование эпического героя

Тахир Насиб

Доктор философии по филологии
Институт Фольклора НАНА. Азербайджан.
E-mail: tahirnesibli@yahoo.com

Резюме. В научной среде мировой фольклористики широко распространено такое мнение, что в древний период мифологические мировоззрения, верования и государственные традиции урало-алтайских народов были тесно взаимосвязаны. Чтобы вообразить мировоззрение, духовное состояние того периода, достаточно взглянуть на общественно-политическую атмосферу в современном мире, где господствуют религиозные законы.

Типологически влияние мифологических мировоззрений, верований на государственные традиции в древности было в истории всех народов. Но в сравнении с другими народами в общественно-политической жизни урало-алтайских народов это явление имело еще больше значение, потому что материально-духовная жизнь общества полностью подчинялась господствующему шаманизму, древним верованиям, различным культам. Поэтому в отличие от эпических традиций других народов некоторые героические сказания урало-алтайских народов имели духовно-религиозные основы.

Ключевые слова: космическая модель мира, урало-алтайский, мифологический, государственность, традиции

Türkmən poeziyasında Səməd Vurğunun bədii obrazı

Əflatun Baxşəliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

Annotasiya. Məqalədə türkmən bədii fikrində Səməd Vurğuna həsr edilən poetik nümunələrin xüsusi bir yer alması qeyd olunur. Tədqiqatçı bu məqalədə bir çox şeir nümunələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini göstərməklə Səməd Vurğun poeziyasındakı milli-mənəvi məsələləri ümumiləşdirilmiş şəkildə elmi-nəzəri kontekstdə təqdim edir. Səməd Vurğun və türkmən şairlərinin yaradıcılığı arasında bu məqalədə bir sıra paralellər aparılmış, Səməd Vurğundan türkmən şairlərinin necə qaynaqlanması göstərilmişdir. Bu şeirlər içərisində Səməd Vurğun bədii irsindəki sənət nümunələrinə türkmən şairlərinin Səməd Vurğuna həsr etdikləri şeirlərin necə bənzədiyini tədqiqatçı-alim araşdırıb göstərə bilmişdir. Eyni zamanda tədqiqatçı S. Vurğunla Qara Seyitliyev arasındakı mənəvi tellərdən, ruhi yaxınlıqdan bəhs etmişdir. Məqalə müəllifi həmçinin qeyd edir ki, Qara Seyitliyəvin ilk şeirlər kitabı müzakirə ediləndə türkmən şairləri bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatına daxil etməyə çalışırdılar və hətta onun şeirlərinin Azərbaycan dilində yazıldığını iddia edirdilər. Eləcə də alim Qara Seyitliyəvin şairin lirikası adlı ilk kitabı xüsusən Səməd Vurğunun türkmən şairlərinə böyük və əvəzsiz təsirini əyani şəkildə təsdiq edir.

Həmçinin məqalədə A. Atacanovun, İ. Nuriyevin, X. Dürdayevin, H. Orazgəldiyevin, A. Kovusovun və s. türkmən şairlərinin Səməd Vurğuna həsr edilmiş şeirlərinin elmi təhlili öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı-alim eyni zamanda Ağacamal Ömərovanın da “Ürəklərin sakini” şeirini də təhlilə cəlb etmişdir. Alim göstərir ki, bu şeirlərdə yaşanan bir şair ömrünün yalnız parlaq təqdimatı deyil, eləcə də Azərbaycan və türkmən xalqı arasındakı ədəbi-mədəni sarsılmazlığın bir nümunəsidir.

Açar sözlər: poeziya, şair, mədəni, milli ideal

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.03.2022; qəbul edilib – 28.04.2022

Literary image of Samad Vurgun in Turkman poetry

Aflatun Bakhshaliyev

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

Abstract. There is special place of the poetical patterns devoted to Samad Vurgun in Turkman literary thought in the article called “Literary image of Samad Vurgun in Turkman poetry”. Showing some peculiarities of these poems the researcher generalized the national-moral problems in the poetry of Samad Vurgun and Turkman poets and solved the problem in the scientific-theoretical context. The author compared the poems of Samad Vurgun and Turkman poets and showed how these poets were influenced by the Azerbaijani poet Samad Vurgun. At the same time the author showed that the poems which the Turkman poets devoted to the literary patterns of Samad Vurgun’s literary heritage looks like to the poems of the poet. The author also spoke about the similarity between the poems of Samad Vurgun and Gara Seyitliyev. The author of the article notes that when discussed Gara Seyitliyev’s first book Turkman poets tried to include this work to Azerbaijani literature even they pretended that his poems were written in Azerbaijani language.

In the article also had been found the deep scientific analysis of the poems devoted Samad Vurgun of A. Atajanov, I. Nuruyev, Kh. Dürdiyev, H. Orazgeldiyev, A. Kovusov and others.

At the same time the scientist-researcher investigated Aghajamal Omarov's poem "The inhabitant of hearts". The scientist notes that in these poems is described the life of not only one poet, but also is showed the literary-cultural connection between the Azerbaijani and Turkman people.

Keywords: poetry, poet, cultural, national ideal

Article history: received – 10.03.2022; accepted – 28.04.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan və Türkmən ədəbi-mədəni münasibət və əlaqələrinin köklərini zəngin tarixi keçmişimizdə axtarmaq daha məqsəduyğun və real olardı. Əgər hər iki xalqın ədəbiyyatlarının səhifələrini vərəqləsək və tədqiq etsək, bu əlaqələr və xalqların bir-birinə olan yaxın və sarsılmaz münasibətləri biz düşündüyümüzdən də qat-qat çox olar.

N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında şahzadələrdən birinin türkmən gözəli olması bu dediklərimizi həqiqətə çevirir. Böyük türkmən şairi Məhtumqulunun "Azərbaycan" şeirində Şəkinin, Şirvanın bədii vəsfi və canlı təənnümü bunu sübut edir. XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının Türkmənistanın ayrı-ayrı şəhərlərində əldən-ələ keçib oxunması bu fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Əlbəttə, ədəbiyyatlarımız arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr bu xalqların dostluğunu və qardaşlığını daha da zənginləşdirmişdir. Bununla da bu xalqların bir-birinə qaynayıb qarışmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində də bu mədəni əlaqələr qarşılıqlı bir şəkildə inkişaf etmişdir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından olan C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Hüseyn, M.İbrahimov, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, S.Rəhimov, Mir Cəlal, B.Vahabzadə, N.Xəzri və başqalarının əsərləri türkmən oxucularına yaxından tanış idi. Çünki onların əsərlərini türkmən xalqı öz ana dilində oxuyurdu. Xüsusən Səməd Vurğun Türkmənistanda daha məşhur idi. Türkmən yazıçıları və şairləri Səməd Vurğun haqqında hər zaman yüksək şövq və ruh yüksəkliyi ilə danışmışlar. Səməd Vurğun yaradıcılığı onları bu Azərbaycan şairi haqqında gözəl əsərlər yaratmağa şövq etmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Xalq şairi Səməd Vurğunun türkmən şairlərinə böyük təsiri olmuşdur. Türkmən şairi A.Atacənov şeirlərinin birində belə yazır:

*Türkmən səhrasının qönçə gülündən,
Bəxtiyar xalqımın incə dilindən.
Günəşli ölkədən günəş yurduna,
Çox salam gətirdim, alqış gətirdim,
Ürək məhəbbətin sizə yetirdim. [4, s.33]*

Bu şeir Səməd Vurğunun aşağıdakı misraları ilə yaxından səsləşir:

*Bakının sayrısan ulduzlarından,
Çadrasız, boyasız el qızlarından.
Bizim aşuqların simli sazından,
Şərq qapısında yanan bir şamdan,
Günəşli gündüzdən, aylı axşamdan.
Azad sənətimdən, azad dilimdən,
Mənə könül verən öz sevgilimdən
Salam gətirmişəm hüzuruna mən
Bu gündən, gələcək qərinələrdən.*

Türkmən şeirlərinin müəllifləri S.Vurğunun bədii irsinə fərdi yanaşmış, onun canlı obrazını yaratmağa cəhd etmişlər. Bu şairlərin S.Vurğuna olan məhəbbəti İ.Nuriyevin “Şəkiddə Səməd Vurğun gecəsi” adlı şeirində poetik şəkildə qələmə alınmış, parlaq forma və məzmununda əks etdirilmişdir:

*Zehnimə həkk olub söhbəti, sözü,
Dostlar, çox şairə edirəm hörmət.
Heç kəsə qəlbimdə olmayıb düzü,
Vurğuna bəslənən bu eşq, məhəbbət. [2, s.282-283]*

Türkmən şairinin coşqu ilə Səməd Vurğunu vəsf etməsi, əlbəttə, nəticəsiz deyil. Çünki Şəkiddə təşkil edilən bir ziyafət öz-özlüyündə S.Vurğunun poeziya gecəsinə çevrilmişdir. Bu da Türkmən xalqının Səməd Vurğuna olan sevgisinin tərcüməni kimi səslənir:

*Nə elan yazıldı, nə dəvətnamə,
Görüş ziyafətdə başlandı birdən.
Durub baxa-baxa dörd tərəfinə,
Çox da düşünmədən söz aldı oğlan.
Demək istədiyi sağlıq yerinə
Bir bənd şeir dedi Səməd Vurğundan. [2, s.282-283]*

Şeirdə təsvir olunur ki, sağlıq demək üçün söz alan bir oğlan böyük şövqlə Səməd Vurğundan bir bənd şeir deyir. Sonra o biri məclis iştirakçıları da onun səsinə səs verirlər. Beləliklə, möhtəşəm şeir gecəsi yaranır. Bu da sadə xalqın Vurğun poeziyasına dərin məhəbbətinin göstəricisidir.

*Sonra bir başqası, yenə başqası,
Beşinci, onuncu durub yerindən
Oxudu şairin bahar ətirli,
Qüdrətli, hikmətli şeirlərindən. [2, s.282-283]*

Türkmən şairi İ.Nuriyevin gəldiyi qənaət belədir ki, kəndli də, fəhlə də, hətta raykom katibi də, ziyalı da S.Vurğun poeziyasını özünün mənəvi qidasına çevirmiş, dillərindən Vurğun poeziyası düşməmişdir:

*Oxudu sürücü, oxudu fəhlə,
Coşdu obasında, elində Vurğun.
Raykom katibinin dilində Vurğun
Vurğun, Vurğun dedi, alışdı hamı,
Nəğməyə qərq oldu Şəki axşamı. [2, s.282-283]*

Müəllif qeyd edir ki, Vurğun şeiri ziyafət əhlinə süfrədəki bütün nemətləri unutturur:

*Bu gecə süfrədə qaldı xörəklər,
Şərbətlə, şərəblə doldu qədəhlər.
Bu gecə Vurğunun odlu ürəyi,
Unutdurdu bizə yeyib içməyi.
Unutduq nəğmənin qanadlarından,
Otağın içində uçuşunu da,
Unutduq şeirə aşiq səhərin
Qapını oğrunca açdığını da. [2, s.282-283]*

Həmin ziyafət səhərə qədər uzanır. Səhərçağı açıq pəncərədən süzülən zərrin şəfəqlər isə Vurğun poeziyasının misralarıdır. Ziyafətdə iştirak edən söz adamları Vurğuna şeir qoşmağa başlayırlar. Türkmən şairi isə dağların duruşunda, dağların vüqarında Vurğun əzəmətini, Vurğun məğrurluğunu görür:

*Obaşdan açaraq pəncərələri,
Ustad şeiri kimi günün telləri.
İçəri axanda məclis coşurdu.
Şairlər Səmədə şeir qoşurdu.
Şirin dillərində mətin sətirlər,
Həyatə gedəndə bir neçə nəfər.
Mən də misraların tutub əlindən
Səhərlə görüşə şeirlə çıxdım.
Durub əzəmətli dağlara baxdım
Vurğun qartal olub qanad çalırdı,
Şair cavanlaşır, dağ qocalırdı. [2, s.282-283]*

Forma və məzmun, ideya və üslub baxımından S.Vurğunun Q.Seyitliyevə böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan və Türkmən ədəbi əlaqələrində S.Vurğun və Q.Seyitliyev cütlüyü daha xarakterikdir. Səməd Vurğunun təzə şeir forması yaratması hamıya məlumdur. O, dörd misralı bəndin sonunda həmin bəndin ikinci misrasını təkrar edərək yeni forma yaratmışdır. Q.Seyitliyev də bu formada müəyyən şeirlər qələmə almışdır:

*Bu gün dünyamızda böyük şadlıq var,
Vətən bayraqlardan qızıl geyibdir.
Şairin dilində min azadlıq var,
Ürək cuşa gəlib qəzəl deyibdir,
Vətən bayraqlardan qızıl geyibdir.*

Türkmən şairi H.Orazgəldiyev də “Ölməzlik zirvəsində” şeirində Azərbaycanın hər bir guşəsində S.Vurğun adının böyük məhəbbətlə anıldığını, yurdumuzun hər bucağında şairə olan hörmət və ehtiramdan ürək dolusu söz açır. Vətən səmasında uçan durna qatarını Səməd Vurğun poetik misralarına bənzətməklə, onu şairin durnalaşan ürəyi zənn edir və böyük fəxarət hissi ilə deyir:

*Azərbaycan torpağında,
Görmədilər yorğun məni.
Hara getdim qarşıladı,
Yola saldı Vurğun məni.
Hünər duydum, zəfər duydum,
Nəğmə duydum mən səsinə.
O, uçurdu ölməzliyin,
Əl çatmayan zirvəsində. [1]*

Səməd Vurğunun əziz xatirəsinə Ağacamal Ömərovanın həsr etdiyi “Ürəklərin sakini” şeiri emosional və oxunaqlıdır. Səməd Vurğunu özünə böyük qardaş hesab edir. Vurğunsuz şairə Azərbaycanda özünü tək-tənha, qərib hiss edir, gözlərinin yaşla dolduğunu bildirir:

*Dolubdu ürəyi buludların da,
Elə bil ildırım göydə laçındı.
Əli güllü ağam tez gəl hardasan?
Səhrələr qoynundan gələn bacındır. [3, s.268]*

A.Ömərova ürək yangısı ilə S.Vurğunu xatırlayır: - Həmişə qarşıma çıxardın, – deyərək onunla xəyali söhbət edir:

*Həmişə çıxardın qabağıma sən,
Yerə nur çiləyən qızıl günəş tək.
Həsrətindən yanan ulduzlar kimi,
Od tutub sinəmdə alışır ürək.
Ürəyi bənövşə, vüqarı çinar,
Səninlə görüşmək xoşbəxtlik imiş.
Gözlərin gözümdə qalıb yadigar,
Ayrılıq ən böyük bədbəxtlik imiş. [3, s.268]*

Şairə Azərbaycan şairinin mənəvi portretini yaradır, onun təbiətindəki xarakterik cizgiləri sözlə çəkir. Onu nəغمəli saza, canlı qəzəle, hikmət dolu həzin şeirə bənzədir:

*Gözlərin gülərdi, üzün gülərdi,
Sən bir qəzəl idin, sən bir saz idin.
Çalib çağırardın, gül tək açardın,
Sən bir nəغمə idin, sən bir yaz idin.
Vəcdanın, insafın sular tək billur,
Arzular qəlbində coşub daşardı.
Təzə fikirlərin, təzə sözlərin,
Uca qayalarla qucaqlaşardı. [3, s.268]*

Bu şeir tərənnüm olsa da, bir şair qəlbinin əks-sədası kimi qiymətlidir. Şairənin “Ox qardaşım” şeiri də S.Vurğuna həsr olunmuş gözəl poetik nümunədir. Bu poetik nümunədə S.Vurğunun həyat eşqi vəsf edilmişdir:

*Günün şəfəqi tək aydın səmədan,
Açdın qollarını insan oğluna.
Tanıtdın dünyaya Azərbaycanı,
Ürəkdən sevindim, ürəkdən buna. [3, s.268]*

Şairə qardaşlığın və ustad Vurğunun sarsılmaz Nepitdağ qüdrətindən söz açır:

*Bizim qardaşlığın salnaməsini,
Yazdı qızıl xəttlə əziz Nepitdağ.
Budur neçə elin türkmən oğlu tək,
Onun qucağında gəzir kefi çağ. [3, s.268]*

Şairə S.Vurğunun simasında Məhtumqulunu, Vaqifi görür:

*Eyləyib ömrünü həyatda qurban,
Uzun gecələri gündüzə qatdın.
Vətən məhəbbəti yaşatdı səni,
Vaqifin yurdunda “Vaqif” yaratdın. [3, s.268]*

Şairə Səməd Vurğunu özünə ustad hesab edir. Şeir yazmağı ondan öyrəndiyini təsdiqləyir:

*Səndən öyrənmişəm şeir yazmağı,
Hər sözün üstündə yanır ürəyim.*

*Deyirəm qəlbində qalan nəğmənin,
Birini köçürüb yazı biləydim. [3, s.268]*

A.Ömərova bu və digər şeirlərinə Səməd Vurğun şeirindən nə isə qoşmaqla öz şeirini daha da şirinləşdirir:

*Ulduzlar səmada göründü bu dəm,
Torpaq çılçırağa büründü, yandı.
“Heç yerə, heç yana mən tələsmirəm”
Deyərək bir ulduz yerə boylandı.
Ulduzlar, sönməyin, parlayın, yanın,
Ulduzlar, nur səpin üzümə mənim.
Sizinlə əl-ələ tutmuş ustadım,
Görünsün həmişə gözümə mənim.*

Bu şeirlər Azərbaycanın Xalq şairi Səməd Vurğuna türkmən xalqının məhəbbətinin poetik təzahürüdür.

Nəticə / Conclusion

Məhz elə bu kökdən gələn ruhi qohumluğun nəticəsidir ki, Səməd Vurğunla öz müasir türkmən sənətkarları belə bir yaradıcılıq və mənəvi yaxınlıq müstəvisində bu qədər doğmalılıq mövcuddur. Adət-ənənəmizdəki, məişətimizdəki eynilik folklorumuzda olduğu kimi yazılı ədəbiyyatlarımızda da qohumluğun vəhdəti üçün zəmin yaradır. Bu iki xalqın qədim köklərindən nəşət edən mədəniyyət S.Vurğun və türkmən xalqı arasında müəyyən mənəvi körpülərin yaranması üçün güclü stimula yaradır, türkmən şairlərinin S.Vurğuna olan sevgi və ehtiramı da bu platforma üzərində formalaşır və inkişaf edir.

Ədəbiyyat / References

1. Nuriyev İ. Səməd Vurğun gecəsi (şeir). “Kommunist”, 21 mart 1976.
2. Nuriyev İ. Səməd Vurğun gecəsi (şeir) // Nəzirli Ş. Beş günlük qonaq: (Xatirələr və arxiv sənədləri əsasında). Bakı, 2013.
3. Ömərova A. Ürəklərin sakini (şeir). Türkməncədən çevirəni F.Əliyev. “Ulduz”, 1981, №5.
4. Ruhi Ə. “Səməd Vurğun və Türkmən ədəbiyyatı”. ADU, Dil və Ədəbiyyat, 1976, № 5.

Художественный образ Самеда Вургуна в туркменской поэзии

Афлатун Бахшалиев

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

Резюме. В статье уделяется особое место поэтическим образцам туркменской художественной мысли, посвященных Самеду Вургуну. Автор указывает на своеобразие данных образцов, обобщает национальные и моральные вопросы в поэзии С.Вургуна и туркменских поэтов, даёт решение проблемы в научно-теоретическом контексте. Автор проводит параллели между творчеством С.Вургуна и туркменских поэтов, подчёркивает влияние С.Вургуна на этих поэтов. Автор анализирует стихотворения туркменских поэтов, посвящённые С.Вургуну, под-

чёркивает их сходство с образцами поэзии самого С.Вургуна. Автор также говорит о духовном родстве С.Вургуна и К.Сеитлиева. В статье упоминается о том, что туркменские поэты, дискутируя первый сборник стихов К.Сеитлиева, относили его произведения к азербайджанской литературе, даже утверждали, что стихи изначально написаны на азербайджанском языке.

Автор также представил научный анализ стихов А.Атаджанова, И.Нуриева, Х.Дурдыева, Х.Оразгельдыева, А.Ковусова и других туркменских поэтов, посвященных С.Вургуну.

Исследователь также анализирует стихотворение Агаджамал Омаровой «Жилец сердец». Автор подчёркивает, что в этих стихотворениях выражается не только блестящее представление жизни поэта, а также нерушимая литературная и культурная связь между азербайджанским и туркменскими народами.

Ключевые слова: поэзия, поэт, культурный, национальный идеал

Müasir Türkiyə hekayələrində milliliyi xarakterzə edən simvol və atributlar

Sima Şəfizadə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sima_adass@mail.ru

Annotasiya. Müasir dövrdə yazılmış Türkiyə hekayələrində də xalq yaradıcılığından, folklor ənənələrindən bəhrələnərək milli cizgilərdən istifadə, xalqın və ədəbiyyatın milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığının göstəricisi olaraq xarakterzə edilir. Bu məqamda yazıçı təhkiyəsi də tarixi yaddaşa, əxlaqa, mənəviyyata əsaslanmaqla bədii-estetik, milli düşüncənin ifadəçisi kimi özünü göstərə bilir. Yazıçıların hekayədə milliliyi xarakterzə edən simvol və atributlardan istifadə etməsi isə milli-mənəvi dəyərləri, milli özünüdərk problemini işıqlandırmaq baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: hekayə, millilik, Azərbaycan, Türkiyə, atribut

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.03.2022; qəbul edilib – 05.04.2022

Symbols and attributes characterizing national identity in modern Turkish stories

Sima Shafizade

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sima_adass@mail.ru

Abstract. Using folklore traditions, national features, is characterised main attributes in current written Turkish stories as an indicator of the people and literature's commitment to national and moral values. Meanwhile, the writer's narration is also based on historical memory, morality, and manifests, which in itself as an expression of artistic and aesthetic of national thoughts. The writers' use of symbols and attributes characterizing national identity is also important from the point of highlighting national and moral values and the problem of national self-awareness in the stories.

Keywords: story, nationality, Azerbaijan, Turkey, attribute

Article history: received – 10.03.2022; accepted – 05.04.2022

Giriş / Introduction

Milliliyin formalaşması, gerçək mahiyyətinin açılması nəinki xarakteri ifadə edən düşüncələr və milli dəyərlər sisteminin müxtəlifliyində özünü göstərir, həmçinin tarixi şərait, ailə, mühitlə qarşılıqlı münasibətlərdə öz mahiyyətini ortaya qoya bilir. Bunlardan əlavə, milliliyin ifadə vasitələri həm də xarakterin daxili dünyasını tamamlayan zəhəri detallarda, geyim tərzində, davranış qaydalarında, müəyyən atributlar və simvollarda təəcəssüm etdirilir. “*Əgər bədii sənətdə milli kolorit güclü və vüsətlidirsə, obrazlar milli dəyərlər və adət-ənənələrlə möhkəm bağlıdırsa, onlar milli təfəkkürə, canlı duyğu və təxəyyülə malik insanlar kimi yadda qalırlarsa, bunun başlıca səbəblərindən biri folklorla əlaqələrin qırılmaz və dərin olmasıdır*” [13, s.54].

Əsas hissə / Main Part

Behçet Çeliyin “Kaldığımız yer” adlı kitabındakı “Lori...Lori” adlı hekayəsində bir vaxtlar dəyişkən xarakterə, sahib olan bir babanın kimliyi öz yasında müzakirəyə çevrilir, onun siması fonunda yazıçı keçmişə qayıdır, etnopsixoloji yaddaşı xatırladır, milliliyi əks etdirən cizgi və atributlara müraciət edir. “*Bəzən əlində təsbeh, dodaqlarının sürətli hərəkətləri, bəzən də əlindəki metal bardaqdan nəsə içir*” [5, s.74] və yaxud “*evdən çıxmayıb özünü duaya, namaza verdiyi illərimi əvvəldi, səhər tədəndən içməyə başladığı illərimi? Başqası olsa, “əvvəlcə içmiş, sonra tövbə etmişdir”, – deyib çıxarıq vəziyyətdən, amma babam haqqında danışırıq, mənim tanıdığım ən qapalı, ən qəribə insan haqqında*” [5, s.75]. Bu kimi təsvirlərdə dini dəyərlərə söykənmiş milliliyi əks etdirən atributlar (təsbeh) və milli dəyərlər ümumtürk milli həyat tərzinin ifadəçisidir. Hətta yasa gələn qadınların geyim tərzinin təsvirində də yazıçı kiçik bir detalla milli xüsusiyyətləri daha etnoqrafik və estetik şəkildə ifadə etməyi bacarmışdır. “*Başlarındakı örtülər, qapının önündən sürətlə keçib getmələri, harasa nəsə çatdırmağa çalışırlarsa artıq – bilmirəm, kimin kim olduğunu anlamağıma mane olurdu. Onsuz da çoxunu, illərdir ki, görmürdüm*” [5, s.73] təhkiyəsində yazıçı baş örtüyünü milli geyim, eyni zamanda da milliliyi (ar, namus, ismət, hörmət əlaməti kimi) müəyyənləşdirən bir atribut, simvolyək qeyd etməklə, həm də etnik-milli mənsubiyyətin, ümumtürk düşüncə tərzinin, islam-şəriət normalarının göstəricisi olaraq hekayədə göstərməyə çalışmışdır.

Türkiyə yazıçısı Rasim Özdənörən “İlk ev” adlı hekayəsində “Kəbə”ni nəinki allahın evi, insanın ilk səcdəgahı kimi təsvir etmiş, həm də “Kəbə”ni insanın ilk evi, isti ocağı, ilk məskəni kimi səciyyələndirmişdir. “*Bütün kentlerden önce bu “ev” inşa edilmişti. Bu bir tək eve aynı zamanda “umm-al kura” (kentlerin anası) denilmesi bu bakımdan anlam taşıyor. Kent, bu bir tek evden neşet ediyor*” [10, s.122-123]. Bu təsvirlərdə insanı var edən kutsal dəyərlərin mövcudluğu insanı etnik köklərə, dinə və mənəviyyətə bağlayan vasitə rolunu oynamışdır. Bu təsvir və təhkiyədə insanın özünüdərk, etnik kimliyi, etnik köklərə qayıdışı “Kəbə”nin mövcudluğu fonunda özünü bürüzə vermişdir. Hekayədəki “Kəbə” simvollaşdırılaraq, etnik özünüdərkə milli özünüdərkə keçid edərək milli xarakteri müəyyənləşdirən komponent kimi çıxış etmişdir. Selvigül Kandoğmuş Şahinin “Amcamın evi” (Əminin evi) adlı hekayəsində də “ev, isti ocaq” kimi milli simvolik mənalandırmalar da qədim mifik təsəvvürdə formalaşan, etnopsixoloji əhəmiyyət kəsb edən bir anlayış olaraq işıqlandırılmışdır. Bu hekayədəki xarakterləri də xarakter edən də məhz bu evə, ocağa olan münasibət və sevgi, etnopsixoloji yaddaşa qayıdışdır. Elə ona görə də hekayədə uşağın özünü sevimli, güvənli hiss etdiyi ev, həm də ona daxili sakitlik, mənəvi rahatlıq gətirən bir məkan–ocaq kimi təsvir edilmişdir. Yanan ocağın istisi və ətrafa yayılan yemək qoxusu onu bu evə bağlayan əsas vasitələrdən biridir. “*Əllərim titrəyirdi. Udqunub qalardım. Bu halım əmimlə əmim arvadının diqqətini çəkər, “Mətinçiyim, çəkinmə, bura da sənə evin sayılır”, – deyərdi əmim*” [12, s.49]. Hekayədə ümumtürk etnopsixoloji təfəkkürünü, fəlsəfəsini işıqlandıran “ev və ocaq” simvollarının fonunda ailə üzvlərinə həssas münasibət, qohumluq əlaqələrinə bağlılıq, mənəvi saflıq və humanist addım ümumtürk milli özünüdərk xüsusiyyəti ilə bərabər humanizm əlaqələrinin varlığını nümayiş etdirmək üçün vasitə seçilmişdir. “*Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini əks etdirən mənəvi strukturunda milli-mənəvi özünüdərk kimi, humanizm də müstəsna dərəcədə böyük rol oynayır*” [11, s.114].

Ahmet Bükenin “Su Kavğa – Su” hekayəsində isə qəhrəmanın at belində “*Babam yağız donlu atıyla ortaya çıxdı*” [3, s. 69] təhkiyəsində atın əzəmətli təsviri və “at” atributunun klassik türk dastanlarındakı kimi bir səcdə, etibar, namus, hünər simvolu olaraq təsvir edilməsi, müasir mövzulu hekayələrdə də son dərəcə qürurlu və təsiredici göstərilmişdir. Həmçinin milli xüsusiyyəti müəyyənləşdirən bir atribut kimi də görünməkdədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir xalqın milli psixologiyasının, adət-ənənəsinin, mənəvi dəyərlərinin nəsil-dən-nəslə ötürülərək mühafizə edilməsində atributlar mühüm element kimi çıxış edir. Tədqiqatçı cəlb etdiyimiz türk xalqlarının tarixi yaddaşından süzülüb gələn mənəvi dəyərlər və həmin dəyərləri simvolizə edən atributlara olan ehtiram və onları qorumaq instinkti hekayələrdə də milli xarakteri müəyyən edən əsas xüsusiyyət kimi görünməkdə və müşahidə edilməkdədir. Tənqidçi Akif Hüseynov milli xüsusiyyətlərin ifadəsini iki qrupa bölmüşdür: “*Təsvirin zahiri mənzərəsində əyani*

şəkildə görünən milli kolorit, bir də xalqın ruhi aləminin, əxlaqi-psixoloji dünyasının, qənaətlərinin özünəməxsusluğu. Birinci qismə, məsələn, etnoqrafik xüsusiyyətləri aid etmək olar” [9, s.122]. Bu mənada Türkiyə ədəbiyyatında milli xarakteri ənənəvi atributlar və simvollarla (papaq, at, bıç, çadra, ev, yanan ocaq, dini atributlar (Quran, tesbeh və s.), yaxud mənəvi keyfiyyətlərlə (mərdlik, dostu sevgi, namus təəssübkeşliyi, ağsaqqala hörmət, qadın və atın namus simvolu olaraq qiymətləndirilməsi və s.) dəyərləndirmək mümkündür. Mənəvi keyfiyyət adlandırdığımız milli-mənəvi dəyərlər də bu problemin araşdırılması aspektində özlüyündə həssas yanaşmanı tələb edir.

Bildiyimiz qədərlik böyüyə hörmət cəmiyyəti yaşadan əsas prinsiplərdən biridir və hər kəsin mənəvi borcu olaraq qiymətləndirilir. İslam dini hər zaman insanları böyüklərə qayğı göstərməyə çağırır. Ona görə də ümumtürk düşüncəsinin əsas xüsusiyyəti hesab olunan islami qaydalar, insanların bir-birinə qarşı olan münasibətlərində hörmət və qayğı hissələrini daha da möhkəmləndirir. Türkiyə hekayələrində də bu xüsusiyyətlərə xüsusi olaraq diqqət yetirilir. Məsələn, Ömər Faruk Dönməzin “Yol” hekayəsinin başlıca mövzusu böyük, ağsaqqal sözünü dinləmək, onun fikrinə hörmətlə yanaşmaqdır. Hekayə məhz bu mənəvi dəyərin oxucuya çatdırılması səhnəsi ilə başlayır. Üstəlik, dini dəyərlər fonunda məscidi anmaq, ona hörmət edib “Allahın evidir”, – deyib kiçik xoşagəlməz bir hərəkəti də özünə qadağa qoymuş obrazın simasında milli-dini dünyagörüşün əlamətləri də ümumtürk düşüncə sisteminin vacib əlaməti olaraq xarakterizə olunur: “İkinci oxundu... Ürəyim dəhşətli dərəcədə siqaret çəkmək istəyirdi. Ustadımın yanında çəkmirəm. Hətta bu məkanın bağçasında belə çəkmərəm.Xalqın bura bir münasibəti var axı; onu kirlədə bilmərəm” [6, s.14]. Hekayədə aşılana ibrətamız fikirlər, məsciddə ağsaqqalın cavanlarla etdiyi dini söhbətlər və cavanın məscidi müqəddəs, hörmətə və diqqətə layiq bir yer kimi dəyərləndirən düşüncələri və hərəkəti hekayənin məzmununu daha da zənginləşdirir. Hekayə ilə yanaşı, təhkiyə də dini-milliyaddaşın diriliyinə, mühafizəkarlığına sadıqlığı nümayiş etdirir. Qeyd edilən mənəvi dəyərlərin xarakterin etnopsixoloji dünyasında təzahür etməsi, milli cizgilərin təşəkkül tapıb getdikcə formalaşması türk xalqının milli mentalitetinə çevrilir. Mentalitet isə xalqın, millətin dəyərlər sistemidir və daha geniş anlayışdır.

Müzəffər Buyruqçu “Bir günün hekayəti” hekayəsində də milli xarakterin mahiyyətini, dini dəyərlərə bağlılığını ümumtürk milli mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin nəticəsi olaraq işıqlandırır. Burada da türk xalqının mədəniyyətinə, tarixi və etnik düşüncə tərzinə məxsus davranış və dəyərlər milli psixologiya və etnik simanı müəyyənləşdirməyə kömək edir. Yazıçı insanların bəyəndiyi və tərifləyici əxlaq xüsusiyyətlərini, davranış normalarını dində, əxlaqda, inancda axtarmağa çağırır, bununla, milli türk düşüncə sistemini bu istiqamətdən incələmiş olur: “Fəhlələrin yığışdıqları otaq suvaqsız və boş idi. Yerə yaylıq salmışdılar. Çörək doğranıb süfrəyə yığılmış, qaşıqlar düzülmüşdü... Qazanı gətirib ortaya qoymuşdular... Osman dayı şapkasını tərs qoyub bir kənardan namaz qılırdı” [4, s.297]. Evindən uzaqda, ailələrini dolandırmaq məqsədilə pul qazanmağa gələn bir qrup fəhlənin çətin iş şəraitində belə milli-mənəvi, dini dəyərlərə bağlılıqlarını Müzəffər Buyruqçu bədii mətnin əsas ideyasına çevirir, ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan süfrə mədəniyyətini də həmçinin bu şəkildə təqdim edir. “Fəhlələr Osman dayıya yanlarında yer verdilər. Ağızlardan “bismillah”lar töküldü. Qasığı qazana ilk salan Osman dayı oldu. Sonra o birilər” [4, s.298]. Bu təsvirlərdə yazıçı həm də əxlaqi-mənəvi, insani keyfiyyətlərin yüksəlməsi və möhkəmlənməsi üçün ümumtürk düşüncə sisteminin əsasını milli mentalitet, adət-ənənələr aspektindən təsvir etməyə çalışır. Göründüyü kimi, hekayədə müəllif türk millətinə məxsus etnoxüsusiyyətləri, milli-mədəni dəyərlərin mahiyyətini, mədəni-tərbiyəvi çalarların üstünlüyünü ustalıqla çatdırmaq üçün mətnin bədii-estetik cəhətdən zənginləşməsində milli-mənəvi dəyərlərin təsirindən istifadə edir. Ona görə də “zaman dəyişsə də, milli dəyərlər itmir” prinsipi hər zaman bütün tarixi dövrlər üçün ədəbiyyatın aktual mövzusu olaraq qalmaqdadır. Məhz bu əxlaqi dəyərlər türk dünyası insanların böyük bir mədəniyyət daşıyıcısı olduqlarından xəbər verən əlamətlər kimi dəyərləndirilməkdədir.

Məlumdur ki, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin özəyini təşkil edən dini dəyərlər həm də xarakterdəki millilik cizgilərini aşkara çıxaran vasitələrdəndir. Dini dəyərlər ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsi olaraq, həm də ümumtürk ideologiyasının, ümumtürk fəlsəfəsinin, milli-mənəvi kimliyimizin əsas göstəricisidir. “Axirətə inam Allaha və Peyğəmbərə imanla birlikdə islamın təməlini təşkil edir. Allaha və axirətə inanan hər kəs digər islamın inanclarına da inanmış sayılır. Duyğularla bilinməyən,

varlığı vəhy ilə çatdırılan axirət həyatına inanmaq böyüklük istəyir. Bu səbəbdən də axirətə inanmaq iman əsasları arasında xüsusi yer tutur” [2].

Türkiyə yazıçısı Güzidə Örtürkün “Ölüm-qalım məsələsi” adlı hekayəsində islami dəyərlər, islami dəyərlərin bu istiqamətdən təbliği təhkiyədə hiss olunan milliliklə birlikdə bədii-estetik harmoniya yaradır. Hekayədə ölənlər şəxs o biri dünyanın, əbədi aləmin gözəllikləri haqqında düşüncə və hisslərini oxucularla bölüşür. Hər şey o qədər canlı və əsrarəngiz görünür ki, obraz ölümünə belə hərdən inanmır: *“Çaşdım qaldım. O biri dünyanı belə təsəvvür etməmişdim. Halbuki burada da bir həyat varmış. Çay bağçası kimi insanların bir müddət oturub dincəldiyi bir yerdir”* [7, s.40]. Hekayədə tez-tez xatırlanan inam məsələsi, dini hökmlər oxucunu dərinlən düşündürür. Yazıçı burada qəhrəmanından daha çox oxucularının daxili dünyasına təsir etməyə, xarakterdəki milli-mənəvi, dini dəyərlərin düzgün formalaşması üçün çalışır. Çünki axirət inancı olmadan halal və haram kimi dini hökmlər, doğru və yanlış kimi davranışlar, gözəl və çirkin kimi dünya nemətlərinin dəyəri, anlamı qalmaz. İnsanlar bu balans qorumaqla milli özünüdərk səviyyəsində yetişdirilə bilirlər. Məhz bu dəyərləri özündə birləşdirən kəs həm Allah qarşısında kamil bəndəyə, həm də cəmiyyət içində hörmətli şəxsiyyətə çevrilə bilər. Bu amalın təbliği hər zaman bədii ədəbiyyatın diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda da məhz bu xüsusiyyət milli xarakteri səciyyələndirən əsas göstəricilərindən biri kimi meydana çıxır. Talib Apaydın isə “Övliya qəbri” adlı satirik hekayəsində adı çəkilməyən hansısa bir övliyanın qəbrini həm mifoloji, həm də dini dəyərlər baxımından hekayənin mərkəzinə gətirərək ondan ümumtürk, ümumislam simvolu olaraq istifadə edir. Hekayədə molla və adları çəkilməyən digər obrazlar tərəfindən qızıl küpün əldə edilməsi məqsədilə övliya qəbrinin açılması və bu proses boyu cərəyan edən hadisələr həm dini dəyərlər baxımından, həm ümumtürk inama, milli-mənəvi dəyərlərə, atributlara hörmətsizlik aspektindən tənqid atəsinə məruz qalır. Yalnız şərab içməklə, özünü, kimliyini unudaraq övliya qəbrinin açılmasına razılıq verən və sonda da heç bir xəzinə tapa bilməyən molla obrazı hekayədə gülüş və qınaq obyektinə çevrilir. *“– Bizim övliya bu diyarın ən böyük piridir. Bu övliya qəbri xəstələrə şəfa verir, qısr arvadlara övlad bəxş edir, bir dua ilə yağış yağdırır, kimin nə diləyi olsa, yerinə yetirir. Bu cür övliya qəbrini qazmalıyıq, eləmi?*

– Qorxma. Biz özümüzə bir dərman gətirmişik. Bunu içəndə adam cəsərlənir. Adamın gözü-nə övliya-mövliya görünmür. Haydı, gəl bura” [1, s.284].

Onu da qeyd edək ki, ailə və məişətimizin digər adət-ənənələrindən fərqli olaraq, dinə bağlı olan dəyərlər ta qədimdən bu günə kimi daha mühafizəkardır və daha az dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Türkiyə yazıçısı Ənder Halukun da “Çobanyastığı iyli hekayələr” adlı kitabında olan hekayələr özünün psixoloji-estetik, düşündürücü və maarifləndirici məqsədilə oxucunu yazıçıya bir addım da yaxınlaşdırır. Hekayələrindən hiss olunur ki, yazıçı bədii mətnə türk milli adət-ənənəsini, məişət vərdişlərini əks etdirməyə çalışmasa da, millilik ab-havasının mahiyyətini axıcı və koloritli təhkiyəsində təsvir etməyi bacarmışdır. Ümumtürk milli xarakterinin etnoqrafik cizgilərini, milli-mənəvi dəyərləri və ümumtürk psixologiyasının ünsürlərini etnopsixoloji aspektdən hekayələrinə yansıtan Ənder Haluk ailəyə bağlılığı “Böyük bir xəta” [8, s.19], övlad-ana sevgisini “Həyatı gecikdirməyə dəyməz” [8, s.13], yaxşılığın təbliğini “Doğum günü” [8, s.75], səadət, xeyirxahlıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin təcəssümünü “Xoşbəxtlik” [8, s.39], sözlə sadıqlığı “Sədaqət andı” [8, s.93] adlı hekayələrində canlı dilin rəngarəngliyini obrazların davranışlarındakı türkçülük və millətçilik ideyaları ilə birlikdə ortaya qoya bilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, qeyd edilən milli xarakterin ifadə vasitələri (simvol, milli-mənəvi dəyərlər, atributlar) bir çox xalqlara xas olan bir əlamət olaraq götürülə bilər. Amma burada əsas məsələ bu əlamətlərin hansı xalqda daha qabarıq olması, həm yazılı, həm də şifahi mədəniyyətdə əsaslı yer tutması məsələsidir. Türkiyə xalqının bədii yaradıcılığında (hekayələrdə) qədimdən bəri bu vasitələr müşahidə edilir və çox güman ki, bundan sonra da müşahidə ediləcəkdir. Çünki onlar daha çox genetik yaddaş və milli təfəkkürlə, milli inancla bağlı məsələlərdir.

Ədəbiyyat / References

1. Apaydın, T. Övliya Qəbri/ Talib, A. Türk hekayələri antologiyası. Bakı: Qafqaz, 2015.
2. Axirətə inam Allaha və Peyğəmbərə imanla birlikdə İslam inanc əsaslarının təməlini təşkil edir. [Elektron versiya]/ - 14 mart, 2016
URL:<http://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2016/03/14/axir-t-inam-allaha-v-peyg-mb-r-imanla-birlikd-islam-inanc-saslarinin-t-m-lini-t-skil-edir-450378>
3. Büke, A. Cazibə İstasyonu/ A. Büke. İstanbul: Canyayınları. Baskı 3- 2017.
4. Buyruqçu, M. Bir günün hekayəti // M. Buyruqçu. Türk hekayələri antologiyası. Transliterasiya korrektor, R. Həmidov. Bakı: Qafqaz, 2015.
5. Çelik, B. Kaldığımız yer/ B.Çelik. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015.
6. Dönmez, F. Yol // F.Dönmez. Çağdaş Misir Öyküsü. Hece iki aylık öykü dergisi 31, Hece öykü, Şubat-Mart 2009, Ankara: Hece Basın Yayın Ltd.
7. Ertürk, G. Ölüm-Kalem meselesi// Ankara: Hece öykü, Çağdaş Misir Öyküsü. Hece iki aylık öykü dergisi 31, 6 Şubat-Mart 2009.
8. Haluk, E. Papatya kokulu hekayələr/ E. Haluk. İstanbul: Yakamoz Kitab Yayın evi. Baskı 1, 2014.
9. Hüseynov, A. Müxtəlifliyin birliyi/ A. Hüseynov. Bakı: Yazıçı, 1983.
10. Özdenören, R. Kent ilişkileri / R. Özdenören. –İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
11. Rəşidzadə L. Əli İldırımoglu yaradıcılığında milli-mənəvi özünüdərk/L.Rəşidzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
12. Şahin, S. Amcamın evi // Ankara: Hece Basın Yayın Ltd. Çağdaş Misir Öyküsü. Hece iki aylık öykü dergisi 31, Hece öykü, 6 Şubat-Mart 2009.
13. Zeynalova, D. İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında milli özünüifadənin bədii inikası (yazıçı və folklor problemi əsasında) [Mətn] : filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ed. dis.: 10.01.01; 10.01.09 / D.V.Zeynalova; Azərb. Dillər Un-ti.Bakı: 2005.

Символы и атрибуты, характеризующие национализм в современных турецких рассказах

Сима Шафизаде

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: sima_adass@mail.ru

Резюме. Использование национальных символов в современных турецких рассказах, использование народного творчества и фольклорных традиций характеризуется как показатель приверженности народа и литературы национальным и духовным ценностям. В то же время повествование писателя может проявить себя и как выражение художественно-эстетической, национальной мысли, основанной на исторической памяти, нравственности и духовности. Использование писателями в повести символов и атрибутов, характеризующих национальное, важно и с точки зрения освещения национально-нравственных ценностей и проблемы национального самосознания.

Ключевые слова: рассказ, национальность, Азербайджан, Турция, атрибут

Əbdülbaqi Gölpınarlı'nın həyatı və ədəbi, elmi, nəzəri görüşlərinin təşəkkülü

Nəsrəddin Musayev

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: musayev.nm@mail.ru

Annotasiya. Orijinal tədqiqat əsərləri ilə ədəbiyyatşünaslıq elmini zənginləşdirən Əbdülbaqi Gölpınarlı çoxşaxəli yaradıcılıq manerasına malik elm xadimlərindəndir. O, türk xalqları ədəbiyyatının bir çox görkəmli nümayəndələrinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli tədqiqatlar aparan və bir-birindən sanballı kitab və məqalələr yazan elm xadimidir. Yarıməsrlilik elmi fəaliyyəti dövründə 114 kitabı (yazdığı, tərtib və tərcümə etdiyi), 400-dən çox məqaləsi çap olunmuş, dövrünün tanınmış ziyalıları, onların ədəbi-bədii görüşləri haqqında 90-dan çox məqalə qələmə almışdır. Müəllifi olduğu kitablarının əksəriyyəti Mövlana Cəlaləddin, Yunus Əmrə, Pir Sultan Abdal, Şeyx Qalib, Şah İsmayıl Xətai, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi görkəmli şairlərin həyat və yaradıcılığından, əsərlərinin təhlilindən bəhs edir. Tərcümə və şərh etdiyi kitablar arasında isə Mövlananın əsərləri önəmli yer tutur. O həm də İran ədəbiyyatının tanınmış simalarından Hafiz, Xəyyam, Şəbüstəri və başqalarının Türkiyədə tanınmasında müstəsna xidmətə sahibdir. Divan ədəbiyyatı onun tədqiqatları ilə canlanmış, bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin əsərləri Ə.Gölpınarlı'nın ciddi araşdırmaları ilə elm ərbabına təqdim olunmuşdur. Məqalələrinin əksəriyyəti də Mövlana Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığına həsr olunub.

Türkiyə ədəbi-nəzəri mühitində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri geniş öyrənilirdi halda, əslən azərbaycanlı olan, türk mənbələrində orijinal fikirli tədqiqatçı kimi qəbul edilən Əbdülbaqi Gölpınarlı'nın elmi fəaliyyəti haqqında ölkəmizdə indiyədək araşdırmalar aparılmamış, yalnız bəzi tədqiqatçıların əsərlərində adı istinad kimi göstərilmiş və ya ondan sitat gətirilmişdir. Ona görə də bu tədqiqat işi Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin işıqlandırılmasının inkişaf dinamikasını öyrənmək, Əbdülbaqi Gölpınarlı'nın çoxşaxəli yaradıcılığı ilə bağlı elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq baxımından aktual hesab oluna bilər.

Məqalədə həmçinin onun elmə gəlişinin və ədəbi fəaliyyətinin səbəbləri araşdırılmış, tədqiqatlarının meyil və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün elmi, ədəbi irsinin təkamülünə nəzər salınmışdır. Onu elmi axtarışlara sövq edən səbəblər təhlil olunmuş, türk xalqları ədəbiyyatının, o cümlədən orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin poetik irsinin, tədqiqatçının elmi yaradıcılığı üçün mükəmməl baza olduğu və onun bir araşdırmaçı kimi potensialı təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Əbdülbaqi Gölpınarlı, türk xalqları ədəbiyyatı, elmi-ədəbi irs, ədəbi mühit, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.04.2022; qəbul edilib – 06.05.2022

The life of Abdulbagi Golpinarli and development of his literary, scientific, and theoretical views

Nasraddin Musayev

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: musayev.nm@mail.ru

Abstract. Abdulbagi Golpinarli is one of the scientists with a multifaceted creative style, who enriched the science of literary criticism with his original research works. He is a scientist who conducts valuable research on the lives and works of many prominent representatives of the Turkic peoples' literature and writes magnificent books and articles. During half a century of scientific

activity, his 114 books (written, compiled, and translated), and more than 400 articles were published. Most of his books are devoted to the prominent poets, such as Mevlana Jalaleddin, Yunus Emre, Shah Ismail Khatai, Imadeddin Nasimi, and Muhammad Fuzuli's lives and creativities, as well as their work analyses.

Abdulbagi Golpinarli's scientific activity has not been analyzed in our country so far, only his name is mentioned in some researchers' works as a reference or quoted from him. Therefore, this research work can be considered relevant in terms of studying the dynamic growth of Azerbaijani literature highlighted in the Turkish literature and making scientific and theoretical generalizations about the Abdulbagi Golpinarli's wide range of work.

The article also explores the reasons for his arrival in science and literary activity and looks at the evolution of his scientific and literary heritage to determine the trends and directions of his research. The reasons for his scientific research were analyzed, and the poetic heritage of the Turkic peoples' literature, including prominent representatives of medieval Azerbaijani literature, was analyzed as a perfect basis for the researcher's scientific creativity and his potential as a researcher.

Keywords: Abdulbagi Golpinarli, Turkish peoples' literature, scientific-literary heritage, literary environment, Imadaddin Nasimi, Shah Ismayil Khatai, Mahammad Fuzuli

Article history: received – 14.04.2022; accepted – 06.05.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatı öz tarixi boyunca Şərq ədəbiyyatı, xüsusilə türk ədəbiyyatı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələr hazırda daha çoxşaxəli forma və məzmununda davam edir. Klassik Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və başqalarının əsərləri Azərbaycanda olduğu kimi, türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən də eyni maraqla öyrənilmiş, təhlil edilmiş və qiymətli əsərlər yazılmışdır. Həmin əsərlər hər iki xalqın ədəbi düşüncəsi üçün zəngin mənbə rolunu oynamış, XIX əsrin ikinci yarısından başlayan bu tendensiya XX əsrin əvvəllərindən daha da intensivləşmişdir. Yuxarıda adları qeyd olunan mütəfəkkir şairlərin yaradıcılığına Türkiyədə olan münasibət ədəbi mühitləri yaxınlaşdırdığı kimi, onun öyrənilməsinə də zəruri etmişdir. Bu kimi xüsusiyyətlər Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarına ortaq dəyərlər qazandırmışdır. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən sistemli şəkildə öyrənilmiş, Kilisli müəllim Rifət, Mehmet Fuat Köprülü, Orxan Şaik Gökyay, İsmayıl Hikmət, Mühiddin Birgen, Əhməd Kabaklı, Əli Yavuz Akpınar, Ə.Kafkasiyalı və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Həmin tədqiqatçılardan biri də İmaməddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi müqtədir şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar aparan Əbdülbaqi Gölpınarlıdır.

Əsas hissə / Main Part

Əbdülbaqi Gölpınarlının ailəsi və yetişdiyi mühit. XX əsr Türk dünyası ədəbi-fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi, ədəbiyyat tarixçisi, tənqidçi, tərcüməçi və şair Əbdülbaqi Gölpınarlı 1900-cü ilin yanvarında İstanbulda anadan olmuşdur. Əsl adı Mustafa İzzət Bakidir. Atasının onun adını Əbdülbaqi çağırması ilə adı bu cür də qalmışdır. Ailəsi Azərbaycan Respublikasının Gəncə şəhərinin yaxınlığında yerləşən Gölbulaq kəndindən Türkiyənin Bursa şəhərinə köçmüşdür. Seçdiyi soyad ulu babası olan Abbas ağanın Gölbulaqdan olması səbəbindən Gölpınarlızadələr kimi tanınması ilə əlaqədardır. Sonra ailə XVI əsrdə Anadoluda baş verən Çələbi üsyanı ilə əlaqədar Balkan yarımadasına sürgün edilmiş, türkmənlərin məskunlaşdığı Rusçuk şəhərinə köçmüşdür. Babası oradakı yetimlər evinin müdiri olmuş, atası Əhməd Ağah Əfəndi isə vilayət rəhbərinin yazı işlərini həyata keçirən məmur kimi xidmət etmişdir. O, 1877-1878-ci illərdə baş vermiş Osmanlı-Rusiya müharibəsi zamanı İstanbulla köçmüşdür [1, s.146].

Türk təriqətləri, xüsusilə də Mövləvilik, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Pir Sultan Abdal və Məhəmməd Füzuli ilə bağlı araşdırmaları ilə tanınan tədqiqatçı alim Əbdülbaqi Gölpınarlının atası dövrünün tanınmış jurnalistlərindən olmuşdur. O, ömrünün sonunadək hələ Rusçukda ikən etimadını qazandığı Əhməd Midhətin çıxardığı “Tərcümani-həqiqət” qəzetində çalışmış, jurnalistika sahəsindəki xidmətlərinə görə ona “müxbirlər şeyxi” adı verilmişdir [2, s.4-5]. Qeyd edək ki, o, Osmanlı dövründə bu ada layiq görülən ilk jurnalistdir.

“Qiyami” təxəllüsü ilə şeirlər yazan atası kimi şairlik qabiliyyəti olan Ağah Əfəndi öz hünəri sayəsində cığatay və fars dillərini öyrənmiş, İstanbula gələndən sonra isə Bəktəşiliyə meyil etmişdir. Mədəni bir ailənin övladı olan Gölpınarlı 7-8 yaşlarından bahariyyə Mövləvixanəsinə getmiş, orada aldığı təsəvvüf və təriqət tərbiyəsi ilə böyümüşdür.

Təhsil həyatı, pedaqoji və elmi fəaliyyəti. Əbdülbaqi Gölpınarlı ilk təhsilini Yusif Paşa məktəbində, sonra isə Osmanlı dövründə lisey statusunda olan Mənbəülirfan İdadisinin rüşdiyyə bölümündə almışdır. O, məzunu olduğu Mənbəülirfanda coğrafiyadan və fars dilindən dərs demiş, 1920-ci ildə Çorumdakı Kenzülürfan ibtidai məktəbində baş müavin və baş müəllim işləmişdir [1, s.146]. 1925-ci ildə İstanbuldakı Kişi Müəllim Məktəbindən, 1926-cı ildə isə İstiqlal liseyindən məzun olmuşdur. Həmin ildən başlayaraq, həm müəllim işləmiş, həm də İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsil almış, 1930-cu ildə isə ali təhsilini bitirmişdir. Kiçik yaşlarından başda atası olmaqla, Şeyx Hüseyn Fəxrəddin Dədə və Xoylu Hacı Şeyx Əli kimi tanınmış simalardan təsəvvüf tərbiyəsi öyrənmiş, universitet illərində M.F.Köprülüdən ədəbiyyat və təsəvvüf, Ömər Fərid Kamdan mətn şərh, Əhməd Naimdən dini dərslər, Əhməd İzzətdən isə fəlsəfə dərsləri almışdır. 1930-cu ildə əvvəlcə Konya liseyinə ədəbiyyat müəllimi təyin olunan Gölpınarlı, sonra Kayseri və Kastamonuda müəllim işləmişdir. Bir müddət İstanbul Universitetinin kitabxana müdiri kimi də fəaliyyət göstərmiş, sonra isə Balıkesirdə az bir müddət ədəbiyyat, Qazi Osman Paşa məktəbində və Vəfa liseyində türk dili müəllimi, Kastamonu liseyində isə ədəbiyyat müəllimi işləmişdir [2, s.163]. Vəfa və Heydərpaşa liseylərində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması haqqında məlumat verilsə də, konkret tarix göstərilmir.

O, akademik karyerasına “Yunus Əmrə. Həyatı” mövzusunda doktorluq işini müdafiə etdikdən sonra başlamışdır. 1939-cu ildə Ankara Universitetinin Dil, tarix və coğrafiya fakültəsində müəllim, sonra isə dosent kimi fəaliyyət göstərmiş, burada fars dilindən və mətnlər şərhindən dərs demişdir. 1942-ci ildən İstanbul Universitetində fəaliyyətini davam etdirmiş, burada İslam-türk təsəvvüf tarixindən və ədəbiyyatdan mühazirələr oxumuşdur. 1949-cu ildən isə öz istəyi ilə təqaüdə çıxmış və ömrünün sonunadək elmi yaradıcılıqla məşğul olmuş, ədəbiyyat tarixi, təsəvvüf, İslam təriqətləri, habelə görkəmli şairlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli əsərlər yazmışdır [6, s.10].

Elm sahəsində çoxşaxəli istedad və qabiliyyətlərə malik insanlar az yetişir. İnsanların müxtəlif sənət sahəsində bacarıq və sərişələri varsa, onlara “müəyyən peşələr üzrə qabiliyyətli” mənasında işlənən universal, çoxprofilli şəxs (polimat), müxtəlif elm sahələrində bilik sahibidirlərsə, “okean kimi əngin” mənasında işlənən ensiklopedik şəxs deyilir. Əbdülbaqi Gölpınarlı ikinci qrupa daxil edilən alimlərdən biridir. O, kiçik yaşlarından Mövləvi sevgisi ilə yaşamış, din, təsəvvüf və ədəbiyyat mühitində böyümüş, öyrəndiklərini təfəkkür süzgecindən keçirərək, obyektiv təhlil və tənqid etmək sərişəsini nümayiş etdirmişdir. Ona yarıməsrlilik tədqiqatçılıq fəaliyyəti dövründə türk, ərəb və fars ədəbiyyatları ilə, təsəvvüf, fütuvvət, təriqətlər, məzhəblər, eləcə də dini mövzularla bağlı digər tədqiqatları sayəsində bu elm sahələrində araşdırılmamış məsələlərə aydınlıq gətirmək nəşib olmuşdur.

Çoxşaxəli yaradıcılıq manerasına sahib olan Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatları, tərtib əsərləri, tərcümələri və şərh etdiyi əsərlərlə türk irfan kitabxanası daha da zənginləşmiş, ərəb və fars ədəbiyyatlarının ən görkəmli simalarının bədii fikirləri türk oxucusuna orijinalındakı kimi, təhrif olunmadan çatdırılmışdır. O buna həmin əsərləri ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyinə görə orijinaldan oxumaq ustalığı ilə nail olmuşdur. Yunus Əmrə, Mövlana, Füzuli, təsəvvüf ədəbiyyatı ilə bağlı qiymətli tədqiqatları və Qurani-Kərimi türk dilinə tərcümə etməsi onun ən böyük xidmətləri hesab oluna bilər. Alim, şair və ədəbiyyat tarixçisi olan Əbdülbaqi Gölpınarlı Türkiyənin elmi-ədəbi ictimaiyyəti arasında Mövləvilinin araşdırılması sahəsində ən güclü tədqiqatçı kimi qəbul olunur. Türk tədqiqatçıları, o cümlədən Gölpınarlı haqqında kitab müəllifi Əli Alparslan onu Fuad Köprülü məktəbi-

nin nümayəndəsi kimi təqdim edir. Tədqiqat işində onun qeyd olunan istiqamətlərdə apardığı araşdırmalar təhlil edilir, ədəbiyyatşünaslıq elminə verdiyi töhfələr elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Təsəvvüf sahəsində öz dövrünün ən qüdrətli hesab edilən Əbdülbaqi Gölpınarlı dəniz dalğaları kimi coşub-qabaran, sonra durulan bir ruha sahib idi. Zəngin söz ehtiyatına malik olması etdiyi bütün tərcümələri orijinalına yaxın bir zövqlə oxumağa zəmin yaradır. Bu xüsusiyyət hər tədqiqatçıya nəsis olmur [5, s.248].

Elmi yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Məlumdur ki, Azərbaycan təkcə flora və faunasının, təbii nemətlərinin zənginliyi ilə deyil, mənəvi sərvətləri, qədim mədəniyyət beşiyi olması ilə də həmişə təqdir edilir. Sufizmin ən böyük nəzəriyyəçisi Mahmud Şəbüstəri, orta əsrlər Şərqinin ən böyük mütəfəkkir şairlərindən biri Nizami Gəncəvi, Şərq ədəbiyyatının bütün mütərəqqi ənənələrini əsərlərində tərənnüm etdirən Fələki Şirvani, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məsnəvi və mənzum səyahətnamənin müəllifi Xaqani Şirvani, ilk məşhur Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvi, milli dilimizdə orijinal əsərlər müəllifi, hürufizm ədəbiyyatının görkəmli yaradıcısı İmadəddin Nəsimi, türk xalqları ədəbiyyatının XVI əsr mərhələsinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Xətai, Şah İsmayılın sarayında böyük nüfuz qazanmış, hətta Məlik üş-şüara olmuş Həbib kimi bir çox şair, Şərq peripatetizminin nümayəndələrindən biri, Azərbaycan fəlsəfi məktəbinin banisi Əbülhəsən Bəhmənyar, yaradıcılığı ensiklopedik səciyyə daşıyan Nəsirəddin Tusi təkcə milli mənsubiyyəti ilə deyil, coğrafi məkan etibarilə də Azərbaycana məxsusdurlar.

Yüz on dörd kitabın, yüzlərlə məqalənin müəllifi olan Əbdülbaqi Gölpınarlının dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə çoxsaylı mütəfəkkirlər bəxş etmiş bir xalqın ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığını təhlil etməsi qürurvericidir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ilə bağlı apardığı tədqiqat işi türk xalqları ədəbiyyatının araşdırılmasında mühüm əhəmiyyətli hadisə kimi qəbul edilə bilər. “Nəsimi, Üsuli, Ruhi; Həyatı, sənəti, şeirləri” adlı əsərində Nəsimi, Üsuli, Ruhinin yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verir, fikirlərini sənətkarların şeirlərindəki nümunələrlə əsaslandırır. Nəsimidən bəhs edərkən, şeirlərinin çoxunun didaktik xüsusiyyətlərə malik olduğunu, Ələviliyi və Məlamiliyi mənimsəmiş insanların onu böyük bir şəhid, ikinci Həllac Mənsur olaraq qəbul etdiyini bildirir. Nəsiminin şeirlərini dərk etmək üçün hürufiliyin əsaslarını mənimsəməyin vacib olduğunu yazır [7, s.122].

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək olar ki, poeziyamızın və ədəbi dilimizin inkişafında Nəsiminin xidmətləri əvəzsizdir. O, ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbə və tərcibəndlər yazan qüdrətli söz sahibidir. Tariximizin təzadlarla dolu gərgin dövrünə təsadüf edən Nəsimi yaradıcılığı ədəbi-bədii təfəkkürlə əlaqədə inkişaf etmiş, fəlsəfi və ictimai məzmunlu əsərləri Azərbaycan ictimai fikri tarixinin istiqamətlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. O, poeziyada, fəlsəfi düşüncədə ənənə yaratmış, dünyəvi hisslərlə zəngin əsərləri, hələ şairin sağlığında açıqfikirli müasirlərinə ciddi təsir etmişdir. Nəsimi həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələnin əsasını qoyan, türk dillərində yaranan qədim və orta əsr ədəbi abidələrinin ənənəsini davam etdirən müqtədir sənətkardır.

Tədqiqatçını Füzuli haqqında araşdırmalar aparmağa, görünür, şairin ədəbi bənərsizliyi sövq etmişdir. Çünki Füzuli XVI əsr türk xalqları ədəbiyyatının ən qüdrətli şairidir. O, şeir haqqında fundamental görüşü olan, mövzu ilə bağlı düşüncələrini yüksək səviyyədə ifadə etməyi bacaran bənərsiz sənətkardır. Onun şeirləri oxucuya ciddi təsir edən sadə və dərin məzmunlu ifadə tərzinə görə çox geniş coğrafiyada tanınır, əsərləri fərqli mədəniyyətə və düşüncəyə sahib olan cəmiyyətlər tərəfindən sevilərək oxunur. Füzulinin əsərlərində ana dilimiz insan hisslərini rıqqətə gətirən, duyğularına hökmran olan bir kamani xatırladır. Qəzəllərində sadəlik və xalqın zövqünə tərcüman olmaq, qəsidələrində isə düşüncə və bəlağət üstünlük təşkil edir. Bir sözlə, yaradıcılığında Azərbaycan dili daha güclü mövqeyə sahibdir.

Xətainin yaradıcılığını tədqiq etməsi haqqında isə deyə bilərik ki, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının Məhəmməd Füzulidən sonra ən qüdrətli nümayəndəsi Ördəbil təkkəsinin şeyxi, Səfəvi dövlətinin qurucusu olan Şah İsmayıl Xətəidir. Əsərlərinin müqayisəsi əsasında onun poetik irsini Nəsimi, Həbib və Kişvəri kimi klassik Azərbaycan şairlərinin poeziyası ilə müqayisə etmək olar. O, Nəsimidən sonra ana dilində ən çox şeir yazan və bu dilin inkişafına xidmət göstərən şairlərimizdən biridir. Nəsimiyə yazdığı nəzirələrində mühit ortaqlığı qədər dini-mistik görüşləri də əsasdır. Bu qüdrətli

şair, hətta dövlətlərarası siyasi rəqabətə baxmayaraq, Osmanlı-Səvəfi mədəni mühitinin əlaqəli şəkil-də inkişafında maraqlı olmuş, XV əsr türk Divan şairi Sinan Şeyxi, türk intibahı dövrünün tanınmış Divan şairi Əhməd Paşa, dövlət məmuru və Safi təxəllüsü ilə şeirlər yazan Cəzəri Qasım Paşa kimi poetik sənətkarlara nəzirələr yazmışdır. Xətai, xüsusilə aşiqanə qəzəllərində ümumtürk ədəbiyyatının bir qolu olan Cığatay ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əlişir Nəvaidən də təsirlənmişdir. O həm də klassik şeirin qayda və tələblərinə riayət edən Divan şairidir. Divanının ən qədim nüsxələrində belə, vəzn və qafiyə qüsuru azdır.

Osmanlı təzkirəçilərindən Kafzadə Faizidən başqa heç kim Xətaidən bəhs etməmişdir. Faizin verdiyi məlumat da şairin ölümü münasibətilə yazılan maddeyi-tarix və bir qəzəldən götürülmüş iki beytdən ibarətdir. Gölpınarlı, görünür, Osmanlı, sonralar isə Türkiyə tədqiqatçılarının Xətai ədəbi şəxsiyyətinə etinasız münasibəti ilə razılaşmamış, bu məqsədlə də onun yaradıcılığını təhlil etmiş, poeziyasının bədii qüdrəti haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Düşünmək olar ki, Xətainin ədəbi şəxsiyyəti ilə bağlı qeyd etdiyimiz səbəblər Gölpınarlıya onun yaradıcılığını tədqiqat obyektini kimi seçməyə əsas vermişdir. Lakin bununla belə, Əbdülbaqi Gölpınarlının digər Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına müraciət etməməsi təəssüf doğurur. Fikrimizcə, Sovet dövründə Azərbaycanla türk dünyası arasındakı tarixi, mədəni və ədəbi əlaqələri sarsıtmaq məqsədilə görülmə işlər bu prosesə təsirsiz ötürmüşdür.

Kiçik yaşlarından etibarən oxuyub-yazmağa həvəsli olan Gölpınarlı atasından öyrəndiyi təsəvvüf bilgisinin maddi-mənəvi havası ilə böyümüş, Mövləvilik ədəbini dövrün böyük simalarından olan İbrahim Zuhuridən öyrənmişdi. Mövləvililiyi yaşam tərzini və həyatının bir parçası sayaraq, Mövləvilikdən və şiə inancından ömrünün sonuna qədər ayrılmamışdır. O, zamanının tanınmış elm adamlarının bilik və təcrübəsindən yararlanaraq, İran mifologiyası ilə əlaqədar zəngin təcrübə toplamış, bu isə heç şübhəsiz, onun elmi fəaliyyətində mühüm rol oynamışdır. Ona görə də onun məslək həyatında Mövlana, mövləvilik, təsəvvüf və məzhəblər üzərindəki çalışmaları xüsusi önəm daşıyır. Bu araşdırmalarında tarixi hadisələrin düşüncə və ədəbiyyat üzərindəki təsirini göstərərək, yunan fəlsəfəsi ilə müqayisədə İslam fəlsəfəsinə daha böyük dəyər verir.

Bu gün, 1940-cı illərdə musiqi sahəsində birinci dərəcəli mənbə sayılan bir çox kitabın, əslində, Əbdülbaqi Gölpınarlıya aid olduğunu çox az adam bilir. O bildikləri ilə kifayətlənməmiş, ömrünün sonuna kimi daim öyrənmək həvəsində olmuşdur. İsmayıl Saib Əfəndidən bəhs edərkən: *"həyatda olsa idi, dizinin dibində oturub bilmədiklərimi öyrənərdim"*, – deməsi, Ömər Fəriddən söz düşərkən: *"dünyadan vaxtsız köçdü, müşküllərini həll edəcək kimsə qalmadı"*, – deyər təəssüflənməsi müəllimlərinə, onların irsinə verdiyi qiymətin təzahürüdür [4, s.7-20].

Görkəmli alimin yaradıcılığında iki mühüm amil diqqəti daha çox cəlb edir. Birincisi, Gölpınarlının bir-birindən qiymətli əsərlər müəllifi olmaqla bərabər, həm də elmi kadrların hazırlanmasındakı xidmətləri, ikincisi isə elmi araşdırmalarının çoxşaxəliliyi və müxtəlifliyi.

Ümumtürk ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının təəssübkeşlərindən biri, orijinal fikirlərlə tədqiqatçı, obyektiv tənqidçi, öyrətmək qədər daim öyrənmək həvəsi də olan Əbdülbaqi Gölpınarlı 25 avqust 1982-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Onun elmi fəaliyyətini tədqiq edənlər yaradıcılığına yüksək qiymət verir, vəfatını böyük itki kimi qeyd edirlər.

Əbdülbaqi Gölpınarlı təkcə sanballı elmi əsərlərin müəllifi deyil, şair, tənqidçi, tərtibçi, şərhçi və tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Bu sahələr bir-birindən forma və janr cəhətdən fərqlənsələr də, onun elmi, ədəbi irsində ideya və mündəricə baxımından vəhdət təşkil edir. Yaradıcılığının özünəməxsus məziyyətləri nəzərə alınaraq, məqalədə onun elmə gəlişinin və ədəbi fəaliyyətinin səbəblərini araşdırmaq, tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün bütövlükdə elmi, ədəbi irsinin təkamülünə nəzər salınmışdır. O, elmi axtarışlarını davam etdirdikcə, daha da təkmilləşmiş, ədəbi hadisələrə baxış prizması dəyişmiş, istedad və qabiliyyətini yeni məzmununda ifadə etmək səriştəsi artmışdır. Onun əsərləri tarixin müxtəlif dövrlərində baş verən ədəbi hadisələri elmi təhlil süzgecindən keçirməyə imkan verir.

Əbdülbaqi Gölpınarlı əsərlərini didaktik bir üslubda yazmış, ədəbi hadisələri təhlil edərkən elmi olduğu qədər də aydın, düzgün və dəqiq izahata üstünlük vermişdir. Onun hadisə və faktları hərtərəfli anlatması müraciət etdiyi mövzularla bağlı zəngin biliyə sahib olması ilə əlaqədardır.

Nəticə / Conclusion

Əbdülbaqi Gölpınarlının Füzulinin fəlsəfi, tarixi, mənəvi, dini dünyagörüşü ilə bağlı apardığı araşdırmalar, Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi haqqında söylədiyi orijinal fikirlər Türkiyə elmi-ədəbi mühiti tərəfindən Füzulişünaslıqda yeni mərhələ kimi qəbul olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nəsimi və Şah İsmayıl Xətai kimi qüdrətli sənətkarların əsərlərinin ideya-bədii cəhətdən yüksək keyfiyyətə malik olması Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatları ilə bir daha təsdiqini tapır. Fundamental biliyi, qüvvətli müşahidə qabiliyyəti, mövləviliklə formalaşan tolerantlığı Əbdülbaqi Gölpınarlının üstün keyfiyyətlərindəndir.

Ədəbiyyat / References

1. Akün Ö.F. Abdülbaqi Gölpınarlı / Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 14 c. Ankara: İSAM, 1996.
2. Alparslan, A. Abdülbaqi Gölpınarlı / Ankara: Milli kütüphanə basımevi, 1996.
3. Bardakçı, M. "Abdülbaqi Gölpınarlının hayatından bir kesit" www.mekusad.org erişim tarihi 6.7.2013.
4. Bardakçı, M. "Salacak'taki Ahşap Ev, Baki Hoca ve «Garib»", JTS, Abdülbaqi Gölpınarlı hatıra sayısı I, XIX [1995]. http://www.zaman.com.tr/hilmi-yavuz/abdulbaki-golpinarli_2173351.html.
5. Sayar, A.G. Abdülbaqi Gölpınarlı / Türkiye, İstanbul: Ötüken neşriyatı, 2020.
6. Tatlı, M. Abdülbaqi Gölpınarlı. Hayatı, eserleri ve Mevlana algısı / M.Tatlı. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2018.
7. Totan, H. Abdülbaqi Gölpınarlı Divanı / H. Totan. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2013.
8. Unat, M. Abdülbaqi Gölpınarlı. Hayatı, kişiliği ve eserleri / M.Unat. Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, 2014.

Жизнь Абдулбаги Голпынарлы и формирование его литературных, научных, теоретических взглядов

Насреддин Мусаев

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: musayev.nm@mail.ru

Резюме. Абдулбаги Голпынарлы, обогативший науку литературоведения своими оригинальными исследовательскими работами, принадлежит к числу ученых с многогранным творческим почерком. Он ученый, который провел ценные исследования жизни и творчества многих выдающихся представителей литературы тюркских народов, написал ряд авторитетных книг и статей. За полвека его научной деятельности опубликовано 114 книг (написанные, составленные и переведенные им), более 400 статей. Большинство его книг посвящено жизни и творчеству выдающихся поэтов, таких как Мевлана Джалаледдин, Юнус Эмре, Шах Исмаил Хатаи, Имадеддин Насими, Мухаммед Физули, а также анализу их произведений.

До сих пор в нашей стране научная деятельность Абдулбаги Голпынарлы не исследована, лишь в работах некоторых исследователей его имя упоминается в качестве ссылки или его цитируют. Поэтому данную исследовательскую работу можно считать актуальной с точки зрения изучения динамики развития освещения азербайджанской литературы в турецком литературоведении, ведения научно-теоретических обобщений о многогранном творчестве Абдулбаги Голпынарлы.

В статье также рассматриваются причины его прихода в науку и литературную деятельность, рассматривается эволюция его научного и литературного наследия, чтобы определить тенденции и направления его исследований. Были проанализированы причины его научных изысканий, проанализировано поэтическое наследие литературы тюркских народов, в том числе выдающихся представителей средневековой азербайджанской литературы, как прекрасной основы для научного творчества исследователя и его исследовательского потенциала.

Ключевые слова: Абдулбаги Голпынарлы, литература тюркских народов, литературное наследие, литературная среда, Имадеддин Насими, Шах Исмаил Хатаи, Мохаммед Физули

SLAVYAN XALQLARI ƏDƏBİYYATI

**L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” və M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”
romanlarında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazı**

Nəsib Cəbraylov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: c.nesib@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” və M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanlarında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Hadisələr zaman və məkan baxımından müxtəlif dövrlərə, müxtəlif yerlərə və xalqlara aid olsa da, milli-mənəvi dəyərlər baxımından, milli birlik, vətənpərvərlik, düşmənlərə qarşı mübarizədə bir amal uğrunda birləşmək və s. kimi bir çox xüsusiyyətlər bu romanları və onların qəhrəmanlarını bir-birinə çox yaxınlaşdırır. Hər iki roman həcm etibarilə, ideya məzmunu, obrazların çoxluğu, hadisələrin çoxşaxəliliyi, həm də süjet və kompozisiyanın dolğunluğu baxımından çox zəngindir. Hər iki yazıçı bu əsərləri yazarkən həmin dövrlərin tarixi hadisələrini arxiv materialları və digər mənbələrdən dərinlən öyrənmiş, tarixi hadisə və faktlara realılıqla yanaşmışlar.

“Hərb və sülh”də insan tarixin fonunda, yəni tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi təsvir olunur. İnsan bir növ tarixin iradə və qanunlarından asılı olan bir hadisə kimi götürülür. Tarixin iradəsinin əksinə hərəkət edən qəhrəmanlar isə nəticə etibarilə sonda məğlubiyyətə düşər olurlar.

Beləliklə, L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları, eləcə də rus xalqının həyatı, azadlıq uğrunda mübarizəsi, vətənpərvərlik hissləri geniş epik planda əks etdirilmiş, M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında isə tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları ilə yanaşı, həm də Cənubi Azərbaycan xalqının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi, milli-azadlıq hərəkatının baş verməsi, inkişafı və məğlubiyyəti təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: “Hərb və sülh”, “Dumanlı Təbriz”, tarixi roman, Səttar xan, Kutuzov

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.05.2022; qəbul edilib – 15.06.2022

**Artistic image of historical figures in the novels
of L.N.Tolstoy “War and Peace” and M.S.Ordubadi “Foggy Tabriz”**

Nasib Jabrailov

Doctor of Philosophy in Philology
Baku Slavic University. Azerbaijan.
E-mail: c.nesib@mail.ru

Abstract. In the article, the author conducted a comparative analysis of the creative images of historical figures in the novels of L.N.Tolstoy “War and Peace” and M.S.Ordubadi “Foggy Tabriz”. From the point of view of time and place, the events in the novels take place in different eras, different places and with different peoples, but despite this, national and moral values, national unity, patriotism, uniting around one idea to fight against enemies, and other important properties bring these novels and their characters closer to each other. Both novels are quite rich in their volume, ideological content, the multiplicity of images, the versatility of events, as well as the degree of richness of the plot and composition. Both writers, in the process of writing their novels, deeply studied the historical realities of those eras using archival materials and other sources, realistically reflected historical events and facts.

In “War and Peace” a person is described against a historical background, as an integral part of the historical process. Man is presented here as a phenomenon dependent on the will and the laws of history. Heroes who act against the will of history are defeated as a result.

Thus, in the novel by L.N.Tolstoy's “War and Peace” creative images of historical figures, as well as the life of the Russian people, their struggle for freedom, patriotic feelings are displayed in a broad epic plan, and in the novel by M.S.Ordubadi “Foggy Tabriz”, along with creative images of historical figures, describes the struggle of the people of South Azerbaijan in the name of independence, the beginning, development and defeat of the national liberation movement.

Keywords: “War and Peace”, “Foggy Tabriz”, historical novel, Sattar khan, Kutuzov

Article history: received – 11.05.2022; accepted – 15.06.2022

Giriş / Introduction

Bu məqalədə ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə olaraq, L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” və M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanlarında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazı müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir. Mövzu ilk dəfə tədqiq olunduğu üçün çox aktualdır. Hadisələr zaman və məkan baxımından müxtəlif dövrlərə, müxtəlif yerlərə və xalqlara aid olsa da, milli-mənəvi dəyərlər baxımından, milli birlik, vətənpərvərlik, düşmənlərə qarşı mübarizədə bir amal uğrunda birləşmək və s. kimi bir çox xüsusiyyətlər bu romanları və onların qəhrəmanlarını bir-birinə çox yaxınlaşdırır. Hər iki roman həcm etibarilə, ideya məzmunu, obrazların çoxluğu, hadisələrin çoxşaxəliliyi, həm də süjet və kompozisiyanın dolğunluğu baxımından çox zəngindir. Hər iki yazıçı bu əsərləri yazarkən həmin dövrlərin tarixi reallıqlarını arxiv materialları və digər mənbələrdən dərinlən öyrənmiş, tarixi hadisə və faktlara reallıqla yanaşmışlar.

Əsas hissə / Main Part

L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanında bir tərəfdən 1805-1820-ci illərdəki rus cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin həyatından, mənəviyyatından, digər tərəfdən 1805-1812-ci illərdəki ruslarla fransızlar arasında baş verən müharibələrdən bəhs olunur. M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında isə XX əsrin əvvəllərində İranda baş verən daxili ziddiyyətlərdən, Təbrizdəki məşrutə hərəkatından, Cənubi Azərbaycan xalqının milli-azadlıq uğrunda inqilabi mübarizəsindən, fədakarlığından, mərdlik və igidliyindən bəhs edilir. L.N.Tolstoy həmin dövrdə baş verən tarixi hadisələri, döyüş səhnələrini və digər tələpəli məsələləri tarixi gerçəkliyə uyğun bir şəkildə təsvir etmişdir. M.S.Ordubadi isə həm şahidi olduğu tarixi hadisələrdən, həm də tarixi mənbələrdən bəhrələnmək, onları öz təfəkküründə saf-çürük etmiş və özünün ölməz tarixi romanını yaratmışdır.

Rus-fransız müharibəsinin birinci mərhələsində – 1805-1807-ci illərdə I Aleksandr başda olmaqla rus diplomatiyasının ciddi strateji səhvi nəticəsində Avstriya ilə müttəfiq olub Napoleona qarşı ölkə hüduqlarından kənarda vuruşan rus ordusu məğlub olmuş və minlərlə əsgər və zabıt məhv edilmişdi. Rus-fransız müharibəsinin ikinci mərhələsi olan 1812-ci il Vətən müharibəsi isə ədalətli müharibə idi, çünki rus xalqı Rusiyanın istiqlaliyyəti, azadlığı uğrunda böyük rəşadətlə mübarizə aparırdı. Bu ədalətli müharibədə baş komandan, böyük sərkərdə Kutuzovun rəhbərliyi ilə işğalçı Napoleon orduları rus torpaqlarından qovulub çıxarıldı. Napoleon şöhrətpərəstliyinin, xudbinliyinin və iddiasının nəticəsi olaraq, fransızlar məğlubıyyətə düşər oldular.

XX əsrin əvvəllərində İranda alovlanmaqda olan azadlıq hərəkatını, xalqın iradəsi, Səttar xan və Bağır xanın rəhbərliyi ilə başlanmış inqilabı Rusiya-İngiltərə hökumətləri öz maraqları, mənafeləri naminə silahlı müdaxilə ilə boğmağa çalışırdılar. 1909-cu ilin əvvəllərində ingilislər İranın cənubuna qoşun yeritdilər. Bir müddət sonra isə çar qoşunları Təbrizi və bütün Cənubi Azərbaycanı işğal etdilər. İran inqilabı məğlubıyyətə uğrasa da, bu hərəkat, bu inqilab İran xalqının azadlıq uğrunda mü-

barizə əzmini qırmadı və gələcək qələbələr üçün böyük zəmin yaratdı. M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında milli-azadlıq hərəkatı və həmin hərəkatın məğlubiyyətindən sonrakı illər – inqilabçıların gizli fəaliyyət dövrü və xalqın ağır həyatı təsvir olunmuşdur. B.B.Əhmədov doğru olaraq qeyd edir ki, “Romanda Cənubi Azərbaycanda baş qaldıran milli-azadlıq hərəkatının Təbrizdə alovlanması və mütləqiyyət üsuli-idarəsini sarsıtması ilə bağlı detallar inandırıcılıqla, real həyatı faktlarla əks etdirilir” [3, s.297].

Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, “Hərb və sülh” əsərində fransızların, ingilislərin öz maraqları, iddiaları naminə ruslara qarşı ədalətsiz müharibə apardıqları kimi, “Dumanlı Təbriz”də təsvir olunduğu kimi ruslar da öz müstəmləkəçilik siyasətləri, məqsəd və məramları üçün iranlılara, təbrizlilərə qarşı ədalətsiz müharibələr edirdilər. Onların heç birinə haqq qazandırmaq olmaz. Milli maraqları, dövlətçiliyi, istiqlalıyyəti yalnız ədalətlə müdafiə etmək və qorumaq mümkündür. Ədalətsiz müharibələrlə torpaq işğal etmək, xalqı müstəmləkə vəziyyətində saxlamaq, var-dövlət qazanmaq istəyənlərin aqibəti isə heç vaxt sonacan uğurlu olmamışdır. Ədalətsiz müharibələrlə dövləti möhkəmləndirmək müvəqqəti ola bilər, ancaq heç vaxt əbədi ola bilməz. Məsələn, elə bizim torpaqlarımız da ədalətsiz müharibə nəticəsində Ermənistan ordusu tərəfindən 30 il bundan əvvəl işğal olunmuşdu. Ancaq 2020-ci ildə haqq-ədalət qalib gəldi, əsgərlərimiz və ordumuz işğalçıları zor gücü ilə torpaqlarımızdan qovub çıxartdılar.

Hər iki əsərdə – “Hərb və sülh” və “Dumanlı Təbriz” romanlarında insan mürəkkəb tarixi hadisələr fonunda nəzərdən keçirilir və əsas mənəvi zəmin kimi xalq çıxış edir. V.F.Asmusun da qeyd etdiyi kimi, doğrudan da, “L.Tolstoy fəlsəfəsinin sonuncu sözü xalqdır” [10, s.210]. Xalqı təmsil edənlərin arasında isə qeyri-adi gücə malik olan şəxsiyyətlər vardır. L.N.Tolstoy Kutuzov və Tuşini, A.Bolkonski və P.Bezuxovu, Baqration və Doloxovu, Davıdov və Karatayevi və ümumiyyətlə, ayrı-ayrılıqda hər bir əsgərin fəaliyyətini yüksək dəyərləndirdiyi kimi, M.S.Ordubadi də Səttar xan, Bağır xan, Əbülhəsən bəy, İbrahim bəy Cahangirov, Əmir Həşəmət, Əkbər Əkbərov, Ələkbər və başqaları kimi inqilabçıların fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Hər iki əsərdə dövrün mənzərəsi, xalqın həyatı və zamanın ruhu tarixi baxımdan düzgün, həyat həqiqətlərinə uyğun təsvir edilmişdir. Y.Axundlu yazır: “Tarixi romanın mərkəzində elə tarixi şəxsiyyətlərin həyatı durur ki, onların vasitəsilə müəyyən dövrdə baş verən mühüm ictimai məsələləri əhatə etmək, cəmiyyətin obyektiv qanunauyğun inkişafını, zamanın ruhunu göstərmək mümkün olsun. Tarixi roman qəhrəmanının gücü xalqla bağlılığında, xalqın istək və arzularının ifadəçisi olmasındadır. Belə romanların müvəffəqiyyəti bir daha təsdiq edir ki, dövrün ictimai mənzərəsinin tarixdə mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin həyatı ilə bağlı şəkildə göstərilməsi janrın əsas tələblərindən biridir” [1, s.20]. Bu mənada hər iki romandakı bütün qəhrəmanlarla yanaşı, “Hərb və sülh”də əsasən Napoleon, Kutuzov, “Dumanlı Təbriz”də isə Səttar xan, Bağır xan və başqa tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri romanların süjetlərinin inkişafında aparıcı rol oynayırlar. “Dumanlı Təbriz”də Seyid Həsən Tağızadə, Baxşəli ağa Şahtaxılı, şair Əliqulu Qəmkəsar Nəcəfov, Nəsrulla Şeyxov, İbrahim bəy Cahangirov, Heydər Əmioğlu, Səttar Zeynalabdinov və başqa tarixi şəxsiyyətlərdən də söhbət açılır, ancaq onların həyat və fəaliyyətləri haqqında geniş məlumat verilmir.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında olduğu kimi, “Dumanlı Təbriz” romanında da xalqın həyatı, məişəti, psixologiyası, mənəvi siması tam dolğunluğu ilə təsvir olunsada, hadisələrin nəqlində, təhkiyə məsələlərində, həm də tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarının təsviri zamanı müəyyən qüsurlar ortaya çıxır. Doğrudan da, xalq həyatının hərtərəfli təsviri, xalq ruhunu sənətkarlıqla ifadə etmək bacarığı “Hərb və sülh”də daha güclüdür. Həcm, məzmun, obrazların çoxluğu etibarilə “Hərb və sülh”dən heç də geri qalmayan “Dumanlı Təbriz” romanında Səttar xan, Bağır xan və başqa tarixi şəxsiyyətlərin adları, sərkərdə kimi fəaliyyətləri əsərdə tam dolğunluğu ilə verilməmişdir. Məsələn, tarixdən də bəlli olduğu kimi, Səttar xan vətəninə sevin, təcrübəli, səriştəli bir sərkərdə olmuşdur. Ancaq romanda onun sərkərdə kimi fəaliyyəti oxucu üçün qaranlıq qalır. Oxucu onun adını, qəhrəmanlığını romanı oxumamışdan əvvəl də eşitdiyi, bildiyi, tanıdığı üçün daim intizarda qalır. Bəzən romanda hadisələrin ən gərgin yerlərində, taleyüklü məsələlərin həlli zamanı Səttar xanın adı heç çəkilmir də. Qaynar nöqtələrdə, süjetin mərkəzində, problemlərin həlli zamanı ancaq Əbülhəsən bəyi görürük. Romanın finalına kimi oxucu sanki Səttar xanın yolunu gözlə-

yir, ancaq istədiyini ala bilmir. Səttar xanın adı az hallanır, onun fəaliyyəti haqqında az məlumat verilir, bütöv bir xarakter kimi gözümüzün qarşısında canlanmır. Onun bir şəxsiyyət kimi təkamülünü tam görmürük. Tarixdən öyrəndiyimiz, real həyatda yaşamış, adı dillər əzbəri olmuş Səttar xanla romandakı Səttar xan obrazı bir-birini tamamlamır. Tarixdəki qəhrəmanın çəkisi romandakından ağır gəlir. Eyni səhnə ilə “Qılinc və qələm” romanında Atabəy Məhəmmədin də bədii obrazında rastlaşırıq. Onun da bir şəxsiyyət, hökmdar kimi tarixi fəaliyyəti romanda lazımınca işıqlandırılmamışdır. Ancaq bu qüsurlar romanların ümumi məzmununa xələl gətirmir. Tarixdəki fəaliyyətləri yetərincə təsvir olunmasa da, romanlarda Atabəy Məhəmməd də, Səttar xan da, Bağır xan da var. Ona görə də qəhrəmanları romanda verildiyi kimi, müəllifin mövqeyinə uyğun olaraq, necə varsa, o cür də nəzərdən keçirəcəyik.

Biz Səttar xanla əsərin “Səttar xan” adlı hissəsində tanış oluruq. Onun gözləri dik, alını açıq və çöhrəsi heybətli (qorxunc) idi. Çox yumşaq və həlim bir surətdə danışardı, adətən, əlini başına çəkməyi isə özünə adət etmişdi. Təmiz geyinər və evdə də üstündə ağır silah və patron gəzdirdirdi. Bu da onu göstərir ki, o həm də ehtiyatlı bir adam idi. Evdə də silah gəzdirmək daxili narahatlıqdan yaranan əlamətlərdir. İlk baxışdan Səttar xanın insanlarla səmimi rəftarı onun mülayim təbiətli bir adam olduğundan xəbər verirdi. İnqilabçılarla münasibətindən, danışiq tərzindən isə onun möhkəm iradəli, mübariz, güclü bir sərkərdə olması hiss olunurdu. Səttar xanın sözündən, hərəkətindən və davranışından “əski dövrlərə məxsus “vuraram”, “öldürərəm”, “yıxaram” deyən ibtidai qəhrəmanlara bənzəyirdi” [7, I, s.90]. Səttar xan və onun əqidə yoldaşları bir tərəfdən İran hökumətinə, digər bir tərəfdən də Rusiya çarının himayəsinə arxalanan əksinqilabçılara qarşı mübarizəyə, inqilaba hazırlaşdılar. Əslində isə əksinqilabçıları həm İran hökuməti, həm də Rusiya hər şeylə təmin edirdi. Bütün bu haqsızlıqları görən Səttar xan Təbrizin ən ağır günlərində də sonacan mübarizə aparır və deyirdi ki, “mən işi yarımçıq qoyub çəkilməyəcəyəm” [7, I, s.46]. Bu da onun qətiyyətli və düşmənlərə qarşı barışmaz bir sərkərdə olduğunu göstərirdi. O həm də əliaçıq, səxavətli bir insan idi. Məsələn, Səttar xan deyirdi ki, “bir şahlıq iş görənlərə beş şahı verməkdən çəkinməyin” [7, I, s.56]. O bu sözləri deyəndə inqilabçıları nəzərdə tuturdu. Səttar xan özünə, yoldaşlarına, ona dəstək verən xalqa güvənir və haqq yolunda olduğunu qətiyyətlə bildirirdi. “Biz on milyonluq camaatın dərdlərini deyirik, haqlarını istəyirik” [7, I, s.56]. O, xalqın içində olduğuna, xalqın istək və arzularını dərinlənə duyduğuna görə, heç nədən çəkinmədən mübarizə aparırdı.

Səttar xanın qadınlara münasibəti də çox yaxşı idi və onların kişilərlə bərabər inqilabda iştirakına da müsbət hal kimi baxırdı. O deyirdi: “Zənnimcə, inqilabın ağırlığını qadınlar da daşıya bilər. Onlar da inqilabı hərəkətə gətirən həqiqi qüvvələrdən ola bilərlər” [7, I, s.57]. Səttar xanın özünün böyük qadını 35 yaşında idi. O, inqilabdan sonra da bir qadın almışdı. Onun hər iki qadını bir-birilə mehriban dolanırdılar. “Kiçik qadın böyük qadını bacı deyib səslədikcə, o, “can” deyər cavab verirdi” [7, I, s.89].

M.S.Ordubadı hesab edirdi ki, bəzən tək-tək tarixi şəxsiyyətlərin də inqilabda mühüm rolu olmuşdur. L.N.Tolstoy isə əksinə olaraq hesab edirdi ki, tarixi şəxsiyyətlərin inqilabın gedişatında heç bir rolu yoxdur. M.S.Ordubadının qənaətinə görə, inqilaba və inqilabçılara qarşı hər bir xırda çıxışa tarix böyük xəyanət kimi baxacaqdır. Təbrizdə nəzarət əksinqilabçıların əlində olanda Səttar xan gecə vida ziyafəti vermişdi. Ölkədə siyasi vəziyyət çox gərgin idi. Qəhrəmanın alnındakı dərin qırıqlar onun çıxılmaz bir vəziyyətə düşməsinə, daxili narahatlığını göstərirdi. Səttar xanın qaşlarının tez-tez qalxması, kaman şəklini alması onun düşmənlərə qarşı intiqam hissilə yaşadığını büruzə verirdi. Səttar xanın qaşlarının “kaman”a bənzədilməsi kimi təşbehlər və ümumiyyətlə, əsərdə məcazlar sistemi çox zəngindir. Bir sözlə, M.S.Ordubadı qəhrəmanlarının psixoloji durumunu, səciyyəvi xüsusiyyətlərini, xarakterlərini təsvir edərkən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən çox məharətlə istifadə etmişdir.

L.N.Tolstoy özünün sevimli qəhrəmanı Kutuzovu təsvir edən zaman azacıq da olsa mübaligəli fikirlərdən, təmtəraqlı epitetlərdən istifadə etməmişdir. Yazıçı çalışmışdır ki, onun qəhrəmanı yalnızı büt olmasın, həyatın zəruri parçası kimi qalsın, çünki o, xalqın tarixinin ən çətin, dözülməz anlarında rus ordusunun başında durmuşdu. Yazıçı özünün sevimli qəhrəmanını təsvir edərkən ən çox işlətdiyi epitetlər bunlar idi: “qocalıb əldən düşmüş”, “gözüyaşlı”, “yuxulu”, “narazı” və s. İnsanın tarixə və tarixi şəxsiyyətə bu cür münasibəti, müəllifin Kutuzovu təsvir etdiyi kimi, olduqca ədalətli və qanu-

nauyğundur. Kutuzovun xidməti, bir insan və sərkərdə kimi ləyaqətli olmasının sirri ondadır ki, o, hiss edirdi ki, hadisələrin gedişatı bir şəxsiyyətin iradəsindən asılı olan bir iş deyil. O xalq ruhuna, xalqın iradəsinə arxalanır və bu mövqe də onu xilas edir, ona qələbə qazandırır.

Rusların himayəsi altında Eynüddövlənin qoşunları Təbrizə hücum keçəndə Səttar xan inqilabçılarla birlikdə düşməyə ləyaqətlə cavab verməyə başladı. Səttar xan və inqilabçıların səyi nəticəsində Eynüddövlə ordusu bir az tələfat verəndən sonra geri çəkilməyə məcbur oldu. Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Əbülhəsən qeyd edir ki, “mən ancaq bu gün Səttar xanın möhkəm, şaşırmaq və arslan ürəkli bir zat olduğunu gördüm” [7, II, s.113]. M.S.Ordubadi özünün “Səttar xan” adlı məqaləsində yazır ki, “Səttar xan IX əsrin Babəki, XII əsrin Fəxrəddinləri, XVII əsrin Koroğlusunu, XIX əsrin Camalı, Kərəmi və XX əsrin Qaçaq Nəbiləri və sairələri kimi tarixi bir şəxsiyyətdir. Buna görə də onun 1907-ci illərdəki hərəkətinə təsadüfi bir hadisə kimi baxmaq tarixi bir səhv olardı” [6, s.261]. Səttar xan yorulmadan bütün hərbi cəbhəni dəfələrlə gəzir və inqilabçılara lazım olan əmrləri verirdi. Kutuzov isə əksinə, döyüş ərəfəsində daha çox gözləmə mövqeyi tutur, hadisələrin gedişatını izləyir, heç bir əmr də vermirdi. Səttar xan hadisələrin gedişatına nəzarət edir, Kutuzov isə hadisələrin gedişatını daha çox müşahidə edirdi. M.S.Ordubadinin qəhrəmanları şəxsi iradəyə, şəxsi şücaətə, L.N.Tolstoyun qəhrəmanları isə xalq ruhuna, hadisələrin təbii axarına arxalanırdı.

1812-ci ildə fransızlar Rusiyaya hücum etdiyi kimi, 1933-cü ildə də rus ordusu Təbrizi mühasirəyə almışdı. Fransızlar Rusiyanı işğal etmək istədikləri kimi, rus ordusu da Təbrizi müstəmləkə etmək niyyətindəydi. Səttar xan inqilabçı dostları ilə vəziyyəti müzakirə edirdi. Hamı ondan hadisələrin gedişatı haqqında cavab gözləyirdi. Hər bir addım ondan və onun verəcəyi qərardan asılı idi. Səttar xan Təbrizin mövcud durumunu tam dərk etdiyinə görə ruslarla hər hansı bir ixtilaf çıxarmaq niyyətində olmadığını söylədi. Fransızlar da Rusiyaya hücum edəndə hamı Kutuzovun verəcəyi qərarı gözləyirdi. Kutuzov mühiti, şəraiti nəzərə alaraq hərəkət edirdi. O dərk edirdi ki, fransızlarla döyüşüb itki verməyə zərurət yoxdur, geri çəkilmək və lazım olan məqamı gözləmək vacibdir. Moskva yanğınlarının zərurətdən, şəraitdən asılı olan bir məsələ olduğunu Kutuzov artıq qəbul etmişdi. O, acı həqiqətlə tam barışmışdı. Tarixi hadisələrin gedişatı işləri bu həddə gətirib çıxarmışdı. Ancaq Kutuzov bütün bu hadisələrin həm də gələcək qələbə üçün zəmin yaratdığını da tam anlayırdı. Və bu inam sonda onu qələbəyə gətirib çıxartdı.

Səttar xan da Kutuzov kimi düzgün qərar verir. O, hadisələrin gərgin durumunda ondan cavab gözləyən əqidə yoldaşlarına belə cavab verir: “Əziz silah yoldaşlarım! Bizim vuruşmağımız faydasızdır, çünki ixtilafdan əksinqilab rəhbərləri fayda götürəcəkdir. Buna görə də biz inqilabda qalib gələn Təbrizi çar ordusuna tapşırmağa məcburuq. Lakin bununla bizim inqilabda qazandığımız qələbənin qiyməti azalmır” [7, I, s.154]. Kutuzov da Moskvanı fransızlara təhvil verməyə məcbur oldu. Çünki o da həmin durumda hadisələrin gedişatını tam dərk edir və bu qərarın tarixi bir zərurət olduğunu anlayırdı. Sonra da tarix göstərdi ki, Kutuzov haqlı qərar vermişdir. Ona görə də sonda ruslar fransızlara qalib gəldilər. Kutuzov kimi Səttar xan da haqlı idi. Hər iki qəhrəman insan tələfatına yol vermədən, tarixi zərurəti nəzərə alaraq hərəkət edirlər.

Hər iki obraz – Səttar xan da, Kutuzov da humanistliyi, insani, ilahi dəyərləri dünyanın bütün dəyərlərindən üstün tuturlar. Hər iki qəhrəmanın öz düşmənlərinə də yazığı gəlməsi, onların halına acıması – bu, sırf ilahi hikməti dərk etmiş, mərhəmətli adamlara xas olan xüsusiyyətdir. Prof. M.Q.Qocayev özünün “Nizaminin insan fəlsəfəsi” adlı kitabında yazır ki, İskəndər də “zəncilərə qələbə çaldıqdan sonra ikili hiss keçirir: bir yandan öz qələbəsinə sevinir, o biri yandan məğlub olmuş düşmənin halına acıyır, zahirən gülsə də, daxilən ağlayır... O, təkcə dünyanı fəth edən quluqüvvətli bir bahadır deyil, həm də dünya işlərini dərindən düşünən bir aqıl, dünyanın halına yanan incəqəlbli bir humanistdir. Onun cahangirliyi qədər də humanistliyi, amansızlığı qədər də həssaslığı var” [4, s.116]. Deməli, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Səttar xan da, Kutuzov da, İsgəndər də tarixi şəxsiyyət və güclü sərkərdələr olsalar da, onlar həm də mənəvi cəhətdən kamil, humanist, İlahi hikməti dərk etmiş insanlardır.

Səttar xan da Kutuzov kimi mühitin və xalqın içərisində olur, xalqla bir yerdədir, xalqla qayna-yıb qarışır. Bu xüsusiyyətlər hər iki qəhrəmanın xarakterində cəmləşmişdir. M.C.Cəfər qeyd edir ki, Kutuzov “xalqa, vətənə bağlı olan böyük vətəndaş və xalq iradəsini təmsil edən böyük sərkərdə

idi" [5, s.9]. Bu tipik surətlər xalq adamlarıdır. Onlardan biridirlər. Onlar üçün fərdi ruh yox, ümum-xalq ruhu vacibdir. Onlar bütün qəlbləri ilə insanların və xalqın birliyinin tərəfdarı və müdafiəçisi idilər. Doğrudan da, "Tarixi roman qəhrəmanının gücü xalqla bağlılığında, xalqın istək və arzularının ifadəçisi olmasıdır" [1, s.20].

Səttar xanın Kutuzovdan fərqli xüsusiyyətlərindən biri isə ondan ibarətdir ki, düşmənlər Təbriz üzərinə hücum edən zaman, o, təcili olaraq lazım olan adamları yanına çağırır, şəhərin müdafiə olunması üçün hazırlıq işlərinin aparılması barədə əmrlər verirdi. Kutuzov isə fransızlar Rusiyaya hücum edən zaman könülsüz şəkildə hündür söykənəkli kreslosunda oturub hərbi şuraya sədrlik, rəhbərlik edir, eyni zamanda "ətli qoca əllərini kreslonun dirsəkliyi üzərinə simmetrik bir vəziyyətdə qoyaraq, yuxuya gedirdi" [8, II, s.361]. Səttar xanın narahatçılığının əsas səbəbi Təbrizin taleyi, gələcəyi, azadlığı haqqında düşünməsi, Kutuzovun könülsüz hərəkətinin, "yuxulamasının" mənası isə hadisələrin gedişatını, məğzini, mübarizə aparmağın gərəksiz olduğunu tam anlamasında idi. Ümumiyyətlə, bütün hallarda Səttar xanın varlığı, inqilabçılardan öndə getməsi, Kutuzovun isə təmkinli olması, hadisələri müşahidə etməsi döyüşçülərin döyüş əzmini gücləndirir, onların ümidini, qələbəyə inamını artırır, həm də onlara bir az təskinlik verirdi.

"Dumanlı Təbriz" romanının digər bir qəhrəmanı isə Bağır xan idi. Onun xarakteri, dünyagörüşü Səttar xaninkına bənzəmirdi. Səttar xan məsləhətlərə qulaq asmağı sevər, Bağır xan isə əksinə, məsləhətlərə əhəmiyyət verməzdi. Səttar xan özünü başqasından üstün tutmaz, Bağır xan isə özündən razı halda danışardı. Səttar xan düzgün hərəkət edər, qərarlar verər, Bağır xan isə hərdən səhvlərə də yol verərdi. Təbrizdə müharibə kəskinləşən zaman, o, rus konsulunun təslim bayrağını qəbul etmişdi, onu razı salmışdılar. Ancaq rus konsulu Səttar xana təslim bayrağını təqdim edən zaman rədd cavabı almışdı. Sonra isə Səttar xanın bu cür ciddi hərəkətindən ruhlanan Bağır xan da təslim bayrağını rədd edir və yenidən döyüş səngərlərini möhkəmləndirməyə başlayır. Bağır xana hərdən etibar etmək olmurdu. O, hadisələrə qarşı hərəkət zamanı tərəddüd göstərirdi, Səttar xan isə gecə səhərə kimi yatmır və səngərləri gözdən keçirirdi. Müharibə edən qüvvələr tamamilə Bağır xanın olduğu məkanın ətrafına yerləşdirilmişdi. Ona görə də Səttar xan hərdən Bağır xandan nigaran olduğu üçün onun da ərazisini nəzarətdə saxlayırdı. Səttar xan, demək olar ki, bütün cəbhələri, səngərləri şəxsən yoxlayır və inqilabçıları idarə edirdi. O, Bağır xandan fərqli olaraq, faytona yox, daha çox atla hərəkətə üstünlük verirdi. Tez-tez atlanıb cəbhəyə yola düşür və hər bir hadisəyə şəxsən nəzarət edirdi. Ancaq bu fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onlar bir-birinə qarşı çox hörmət bəsləyirdilər. Onlar vətənin azadlığı uğrunda mübarizədə birlikdə hərəkət edir, eyni hədəfə vurur və eyni bir ideologiya arxasında birləşmişdilər. Əqidə və məsləkləri, məqsəd və məramları bir-birini tamamlayırdı. Hər ikisi səriştəli bir sərkərdə və görkəmli döyüşçü idilər. N.Z.Bağirova qeyd etdiyi kimi, "İstər Səttar xan, istərsə Bağır xan, hər şeydən əvvəl, xalq qəhrəmanlarıdır. Onlar böyük bir amal uğrunda mübarizə meydanına atılmışlar: xalqı zülm və istismar mənəşindən xilas etmək, onu azadlığa çatdırmaq. Göründüyü kimi, zamanın irəli sürdüyü bu böyük məqsəd və vəzifə çətin və məsuliyyətli olduğu kimi, həm də müqəddəs və şərəflidir" [2, s.73-74].

Bağır xanın bəzi hərəkətləri, xarakterik xüsusiyyətləri "Hərb və sülh"dəki Andrey Bolkonskini xatırladır. Onların hər ikisi də qorxu hiss etməyən qəhrəmanlar idi. Andrey Bolkonski kimi, Bağır xan da döyüşdə gərginlik artdıqca, əzm və cəsarətini artıran, ölümün pəncəsinə qorxmadan gedən, qurşunlara qarşı çəkinmədən hərəkət edən bir adam idi. Onların hər ikisi kəskin iradəyə və yenilməz gücə malik qəhrəmanlar idilər. Ancaq Bağır xanda böyük bir mətanət, mübarizliklə yanaşı, özündən razılıq əlaməti olduğu kimi, Andrey Bolkonskidə də şöhrətpərəstlik və volyuntarizm var idi. Hər iki əsərin finalına nəzər salanda görürük ki, Bağır xan sonadək öz temperamentini, xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır, Andrey Bolkonski isə həyatının sonunda, yəni ölümün hikmətini, qaçılmaz olduğunu dərk edəndən sonra şöhrətpərəstlik və volyuntarizm hisslərindən tamamilə azad olur. Məsələn, bir gün Andrey Bolkonski ağır vəziyyətdə yaralıların arasında olarkən ağrı-acısından hönkürtü ilə ağlayan, qıçı kəsilmiş Anatol Kuragini görür. Andrey onunla arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmaq üçün Anadolu çox axtarmışdı, hətta onu duələ də çağırmaq niyyətindəydi. Ancaq ümumi bədbəxtlik, müharibənin yaratdığı fəsadlar, qayğılar, acılar, onu başqaları ilə yaxınlaşdırır. Andreyin məənəviyyatındakı məhəbbət, xeyirxahlıq hissi özünün düşməninə qarşı olan qəzəb və nifrətinə

qalib gəlir. O, Anadolu görəndə öz həyatını, uşaqlıq illərini, onunla özü arasındakı əlaqəni xatırlayır. Bununla da Andrey Bolkonskinin Anatol Kuraginə olan qəzəb və nifrəti əriyib yox olur. Müəllif qeyd edir ki, “Anatolun yaşla dolmuş gözləri şişmişdi, o, bulanıq bir nəzərlə knyaz Andreyə baxırdı. Knyaz Andrey bu adama acıdı, həm də ona qarşı dərin bir məhəbbət duydu. Bu məhəbbət və bu acımaq hissi onun səadətə döyünən qəlbini doldurdu” [9, III, s.283]. Bu “acımaq” hissi bir az əvvəl qeyd etdiyimiz Səttar xanın, Kutuzovun və İsgəndərin düşmən əsgərlərinə “yazığı” gəlməsinə bənzər hisslər kimi bir şey idi.

Təhlildən belə qənaətə gəlmək olar ki, “Hərb və sülh”də insan tarixin fonunda, yəni tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi təsvir olunur. İnsan bir növ tarixin iradə və qanunlarından asılı olan bir hadisə kimi götürülür. Tarixin iradəsinin əksinə hərəkət edən qəhrəmanlar isə nəticə etibarilə sonda məğlubiyyətə düşər olurlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixi hadisələrin yaradıcısı, hökmdarı olmaq istəyən Napoleon da, özünü taleyinin yaradıcısı hesab edən Andrey Bolkonski də sonda faciəvi surətdə məhv olurlar. Tarixin və talenin təbii, obyektiv inkişafının tələblərinə uyğunlaşan xarakterlər isə (Kutuzov, Pyer Bezuxov kimi) sonda qələbə çalıb öz xoşbəxtliklərinə nail olurlar. “Hərb və sülh”ün bütün qəhrəmanları bu və ya digər şəkildə tarixin, yəni 1812-ci il müharibəsinin təsirini hiss edir və acısını çəkirlər. Məhz bu müharibə bütün qəhrəmanların talelərini və dünyagörüşlərini dəyişdirir, həm də müqəddəratlarını həll edir.

“Dumanlı Təbriz” romanında isə qəhrəmanlar tarixi hadisələrin gedişatından asılı olaraq, bəzən onun iradə və qanunlarından asılı şəkildə, yəni onun təsiri altında yaşamağa məcbur olur, bəzən də ədalətsizliklərə, haqsızlıqlara qarşı tab gətirməyib istiqlalçılıq uğrunda böyük fədakarlıqla mübarizə aparırdılar. Səttar xan hərəkəti də Cənubi Azərbaycan xalqının daxili və xarici düşmənlərinə qarşı etirazı, azadlıq uğrunda mücadiləsi və tarixi zərurətdən doğan bir hərəkət idi.

Bir sözlə, Səttar xan tarixi hadisələrin önündə, Kutuzov isə tarixi hadisələrin ardınca gedirdi. Səttar xan Təbrizdə baş verən hadisələri idarə etmək, xalqı azadlığa çıxarmaq niyyətində idi. O, bu yolda tam qələbə qazanmasa da, sonadək bütün varlığı ilə mübarizə apardı. Kutuzov isə tarixi hadisələri öz istəyinə görə dəyişdirmək istəmirdi. O, hərbi vəziyyəti düzgün qiymətləndirən və Rusiyanı xilas etmək üçün düzgün qərar verən yeganə adam idi. Kutuzov vətəni xilas etmək üçün hadisələrin normal, təbii inkişafını təmin etdi və bu düzgün qərar rus xalqının fransızlar üzərində tarixi qələbəsinə gətirib çıxartdı.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları, eləcə də rus xalqının həyatı, azadlıq uğrunda mübarizəsi, vətənpərvərlik hissləri geniş epik planda əks etdirilmiş, M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında isə tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları ilə yanaşı, həm də Cənubi Azərbaycan xalqının istiqlalçılıq uğrunda mübarizəsi, milli-azadlıq hərəkatının baş verməsi, inkişafı və məğlubiyyəti təsvir edilmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000). Bakı: Adiloğlu, 2005.
2. Bağirova N.Z. M.S.Ordubadi və tarixi roman janrı (“Dumanlı Təbriz”). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968.
3. Əhmədov B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər. İstiqamətlər. Problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
4. Qocayev M.Q. Nizaminin insan fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 1997.
5. Cəfər M.C. “Tolstoy – bu, bütün aləmdir”. Ön söz. Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Hərb və sülh. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
6. Ordubadi M.S. Azərbaycan tarixi. (Məqalələr toplusu – I kitab). Bakı: Elm, 2020.

7. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. Birinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1985 (mətndəki bütün sitatlar cild və səhifə göstərilməklə buradan götürülüb).
8. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. İkinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1985 (mətndəki bütün sitatlar cild və səhifə göstərilməklə buradan götürülüb).
9. Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Hərb və sülh. Bakı: Şərq-Qərb, 2010 (mətndəki bütün sitatlar cild və səhifə göstərilməklə buradan götürülüb).
10. Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Hərb və sülh. Bakı: Şərq Qərb, 2010 (mətndəki bütün sitatlar cild və səhifə göstərilməklə buradan götürülüb).
11. Асмус В.Ф. Причина и цель в истории по роману Л.Н.Толстого "Война и мир" // Из истории русских литературных отношений XVIII-XX веков. М.-Л.: 1959.

Художественные образы исторических личностей в романах Л.Н.Толстого «Война и мир» и М.С.Ордубади «Туманный Тебриз»

Насиб Джабраилов

Доктор философии по филологии

Бакинский Славянский Университет. Азербайджан.

E-mail: c.nesib@mail.ru

Резюме. В статье проводится сравнительный анализ художественных образов исторических личностей в романах Л.Н.Толстого «Война и мир» и М.С.Ордубади «Туманный Тебриз». С точки зрения времени и места события в романах происходят в разные эпохи, разных местах и с разными народами, но несмотря на это национально-нравственные ценности, национальное единство, патриотизм, объединение вокруг одной идеи для борьбы против врагов и др. важные свойства очень сближают эти романы и их героев друг с другом. Оба романа достаточно богаты по своему объему, идейному содержанию, многочисленности образов, многосторонности событий, а также по степени насыщенности сюжета и композиции. Оба писателя в процессе написания своих романов глубоко изучили исторические реалии тех эпох по архивным материалам и другим источникам, реально отображали исторические события и факты. В «Войне и мире» человек описывается на историческом фоне, как составная часть исторического процесса. Человек приводится здесь в качестве явления, зависящего от воли и законов истории. Герои, действующие против воли истории, в результате терпят поражение. Таким образом, в романе Л.Н.Толстого «Война и мир» художественные образы исторических личностей, а также жизнь русского народа, его борьба за свободу, патриотические чувства отображены в широком эпическом плане, а в романе М.С.Ордубади «Туманный Тебриз» наряду с художественными образами исторических личностей описаны борьба населения Тебриза за независимость, начало, развитие и поражение национально-освободительного движения.

Ключевые слова: «Война и мир», «Туманный Тебриз», исторический роман, Саттар хан, Кутузов

Vladimir Mayakovskinin şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri

Ofelya İsmayılova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

Annotasiya. Klassik rus və mütərəqqi dünya ədəbiyyatının ən gözəl ənənələri zəminində yetişən Vladimir Mayakovski (1893-1930) mənalı yaradıcılıq yolu keçmişdir. Bu beynəlmiləlçi, alovlu nəğməkar şairin ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklər hələ öz sağlığında rus və digər milli ədəbiyyatların gözəl ənənələrinə çevrildi, sonralar daha da şaxələndi və geniş vüsət aldı.

Şairin qırılmaz yaradıcılıq telləri ilə bağlandığı və haqqında ürəkdolusu bəhs etdiyi ölkələrdən biri də Azərbaycandır. O, Azərbaycana, belə demək olarsa, dörd dəfə gəlmişdir. Bakıda gördükləri, eşitdikləri, Azərbaycan xalqının mübariz keçmişi, onun mərd oğulları, qəhrəmanlıqlarla dolu qaynar həyatı V. Mayakovskinin yaradıcılığı üçün yeni ilham mənbəyi olmuşdur. Bakının, Bakı neftinin adı “150000000” (1919-1920) poemasında, “Misteriya-buff” komediyasında çəkilir. Sonralar isə şair bilavasitə Azərbaycan mövzusunda bir neçə əsər yazır. “Əfsanəvi buruqlar şəhəri” (1927), “Bakı” şeiri (1923), “26-lar” (1924) poeması, “Amerika Bakıda” (1926) və “Doğulmuş paytaxtlar” (1928) öçerkləri buna əyani misaldır.

Açar sözlər: klassik rus şairi, V. Mayakovski və Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii tərcümələr, paralellər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.05.2022; qəbul edilib – 19.05.2022

The issues of translation of Vladimir Mayakovsky's poems into Azerbaijani language

Ofelia Ismayilova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

Abstract. This international and fiery singer brought novelty to literature. Even during his lifetime, it turned into good traditions of the Russian and other nations.

V. Mayakovsky was connected with Azerbaijan by creative threads and visited our Republic four times.

The heroic past, vibrant life and glorious sons of this nation gave him inspiration for creativity.

The poem “150 million”, the comedy “Mystery Buff”, the work “The Legendary City of Towers”, the poems “Baku”, “America in Baku”, “Born Capitals” are examples of this.

Keywords: classical Russian poet, V. Mayakovsky and Azerbaijani literature, literary translations, parallels

Article history: received – 02.05.2022; accepted – 19.05.2022

Giriş / Introduction

Hələ 20-ci illərdə ədəbiyyata yeni gələn gənclərin bir çoxu – S. Vurğun, M. Müşfiq, S. Rüstəm, M. Rahim, O. Sarıvəlli Mayakovskinin mübariz poeziyasından faydalanmışlar. R. Rza da ilk ədəbi axtarışları zamanı V. Mayakovskinin yaradıcılığı ilə tanış olmuş, onun poeziyasında öz arzuları ilə səsləşən cəhətlər görmüşdür.

Əsas hissə / Main Part

V.Mayakovskinin əsərləri ilə azərbaycanlı oxucularının öz ana dilində tanışlığı isə 20-ci illərin ortalarından başlanır. “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalında (1926, №7) M.Rəfilinin tərcüməsində “Sol marş” əsəri, M.Müşfiqin tərcüməsində (“Azərbaycan” jurn., 1927, №12) “Dilənçi” şeiri, Tiflisdə çıxan “Dan ulduzu” jurnalında isə (1927, №12) E.Sultanovun tərcüməsində “Bakı” şeiri çap olunmuşdur. İndi yazıçının yaradıcılığının əksər hissəsi dilimizə tərcümə olunmuşdur. Həmin əsərlərin tərcüməsində, demək olar ki, şairlərimizin əksəriyyəti iştirak etmişdir. Bu tərcümələr içərisində Xalq şairi R.Rzanın xeyirxah əməyi ayrıca qeyd edilməlidir. O, 30-cu illərin ortalarından başlayaraq ömrünün sonunadək V.Mayakovskinin əsərlərini ardıcıl və böyük sənətkarlıqla tərcümə etmişdir. Arası kəsilmədən davam edən tərcümələrin keyfiyyəti sonralar daima yaxşılaşmışdır.

V.Mayakovski öz əsərlərinin Polşa nəşrinə yazdığı müqəddiməsində deyirdi: “Şeirləri, xüsusilə mənim şeirlərimi tərcümə etmək çətin işdir. Mən şeirə adi danışq dilinin “Светить – и никакых звоздеу” kimi ifadələrini daxil edirəm. Bu ifadələri tərcümə etsəniz, ayrı-ayrı şeir parçalarının adi danışq kimi səsləndiyini görəcəksiniz. Bəzən də bu ifadələr söz oyunu kimi tərcümə edilməz olur. Belə şeirlər o zaman anlaşıqlı və həzircavab görünər ki, sən dilin sistemini tam hiss edəsən” [1, s.183].

Həqiqətən də “серпастый”, “молоткастый”, “пролетариатоводец”, “прозаседавшиеся” kimi sırf rus frazeoloji sözlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək çətindir. Mayakovski şeirinin vəzn quruluşu, qeyri-adi qafiyələrini saxlamaq və ifadə etmək məsələsi bundan heç də asan deyildir. Şair özü bu haqda belə deyir: “*Mənim qafiyə üsullarım, demək olar ki, həmişə qeyri-adidir, hər halda məndən əvvəl işlənməyib və onlar lüğətdə də yoxdur*” [1, s.184].

Rəsul Rzanın isə Mayakovskidən etdiyi tərcümələrin başlıca və əsas xüsusiyyətləri orijinalın ideya və məzmununu düzgün ifadə etməsidir. Mayakovskinin poeziyası, aydındır ki, ən yüksək ideyalar və qabaqcıl fikirlər poeziyasıdır. Şair poeziyada heç bir zaman formaya aludə olmamış və həmişə aydın, dolğun fikirlərlə öz oxucusuna ideyalar aşılamışdır. Onun hər kəlməsi, hər bir misrası müəyyən ideyanın konkret ifadəsidir və əsərlərindəki novatorluqdan doğmuşdur. Rəsul Rza da öz tərcümələrində məhz bu istiqaməti düzgün tutmuş və onu dolğun şəkildə oxucuya çatdırmışdır. Mayakovskinin “Vladimir İliç Lenin”, “Yaxşı!”, “Var səsimlə”, “Şalvarlı bulud”, “Fleyta – bel sütunu” kimi poemalarının ideya cəhətdən müvəffəqiyyətlə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsini də, hər şeydən əvvəl, bununla izah etmək lazımdır. Bu poemaların tərcüməsi müvəffəqiyyətli hesab edilir, onların hər birinə tam bir bədii əsər, məzmunu ilə forması arasında möhkəm bir vəhdət olan poemalar kimi baxılır. Rəsul Rzanın tərcümələrində, həmçinin vahid tərcümə prinsipləri də gözlənilir. Mayakovskinin fikirlərini düzgün ifadə etmək üçün Rəsul Rza bəzən cəsarətlə orijinaldakı ifadəni ixtisar edir və ya genişləndirir. O, bəzən hətta ifadənin və fikrin bütün sistemini dəyişir, lakin mənanın düzgün və yetkin çıxmasına müvəffəq olur. Lakin həmişə belə olmur. Məsələn, “Amerikalılar hey-rət edirlər” adlı şeirində Mayakovski sovet adamlarının işinə təəccüblə baxıb, hey-rət edən amerikalıların dilindən deyir:

*К таким
не подойдешь
с американской меркою.
Их не соблазнят
ни гривною,
и они
во всю
человечью энергию
круглую неделю
дуют в непрерывную.*

*Что это за люди?
Какая закалка! [8, с.598]*

Rəsul Rzanın tərcüməsində deyilir:

*Ölçmək olmaz işlərini
Amerikanın ölçüləriylə.
Nə dollara şirnikirlər,
nə gümüş pula.
İnsanların qüvvəsini
geniş bir yola
sövq edərək,
Həftəboyu hey başdan-başa
Çalışırlar
kömək edib, yoldaş-yoldaşa.
Bu nə sayaq insanlardır,
necə bəşərdir? [5, s.143]*

Göründüyü kimi, bu tərcümədə orijinalda olmayan artıq yerlər vardır: “Çalışırlar, kömək edib yoldaş-yoldaşa”, “İnsanların qüvvəsini geniş bir yola sövq edərək” ifadələri orijinala uyğun deyildir. “Bu nə sayaq insanlardır” ifadəsindən sonra gələn “necə bəşərdir” sözləri də məna etibarilə orijinala uyğun deyil və eyni sözün təkrarıdır. Bütünlükdə isə bu parçanın bədii keyfiyyəti orijinalından, əlbəttə ki, zəifdir. Yenə həmin şeirdə Mayakovski fikrini davam edərək deyir:

*Их
не гонят
никакая палка, —
а
они
сжимаются
в стальной дисциплине [8, с.598].*

Tərcümədə:

*Polad kimi intizam var
aralarında.
Onları heç hədə-qorxu
salmır təşvişə [5, s.143].*

Mayakovski hər şeyə zorakılıq və dəyənək gücü ilə nail olmağı təsəvvür edən amerikan milyonerlərinin təəccübünü və heyrətini göstərmək üçün çox incə bir ironiya işlətmişdir. Lakin tərcümədə bu ironiya unudulmuş və məna pozulmuşdur. Rus mətnində məna belədir: “Çox qəribədir, bu adamları heç bir şeylə qorxutmurlar, lakin yenə də onlarda polad bir intizam vardır”. Azərbaycanca tərcümədə isə məna belə çıxmışdır ki, onlarda polad intizam var, hədə-qorxu da var, lakin bu hədə-qorxu onları təşvişə salmır.

“Hər halda yenə” şeirində belə misra var:

*Как трактор, мне страшен ваш
страшный суд!*

Tərcümədə:

*Sizin qiyamət
mənə meyxanə deyil məgər!*

Aydındır ki, bu ifadənin mənə etibarilə orijinala çox az əlaqəsi var. Bəlkə bu da mənə səhvlərinə və dolaşıqlara mütərcimin bəzən orijinaldakı fikirləri artırmaq, ixtisar etmək əməliyyatıdır. Bu problem poemaların və ayrı-ayrı şeirlərin tərcüməsində də vardır. Lakin bütünlükdə Mayakovskinin fikirləri R.Rza tərəfindən düzgün başa düşülmüş və əsərlər doğru tərcümə edilmişdir. “Yaxşı!” poeması, “Sovet pasportu”, “Yoldaş Netteyə, paroxoda, insana”, “Sergey Yeseninə” kimi şeirlərin tərcümələrində isə R.Rza nəinki fikir və ideyaların, habelə Mayakovski şeirlərinin bir sıra forma xüsusiyyətlərini də verməyə müvəffəq olmuşdur.

1940-cı ildə Mayakovski əsərlərinin bircildlik nəşri Azərbaycanda böyük hadisə oldu. Külliyyata 1935-1940-cı illərdə Azərbaycan mətbuatında çap olunmuş tərcümələr daxil edilmişdi. Bu tərcümələri R.Rza, O.Sarıvəlli, Ə.Fevzi, M.Rzaquluzadə, Ə.Tələt etmişdilər. Kitabda uğurlu tərcümələrlə yanaşı, zəif tərcümələr də var idi. Mayakovski əsərlərinin vəzn, ahəng xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində vermək, yenə əvvəlki kimi, qarşıda çətin vəzifə olaraq dururdu. Sərbəst şeirin mexaniki olaraq Azərbaycan variantına köçürülməsi tərcümədə istənilən təsiri bağışlamırdı. Mayakovskinin şeiri “pilləkənlə” yazmaq xüsusiyyəti tərcümədə orijinaldakı kimi ahəng, vurğu və mənə ilə bağlanmayıb, əsasən tipografik xüsusiyyət daşıyırdı [2, s.57].

Bircildiyə daxil olan əsərlər içərisində R.Rzanın tərcümələri (“Sovet pasportu”) dəqiqliyi ilə xüsusi yer tuturdu:

*На польский
глядят
как в афишу коза.
На польский – выпяливают глаза
в тугой
полицейской слоновости [8, с.595].*

Rəsul Rza tərcümə edirdi:

*Gözləri bərləmiş baxırlar
küt polis
qabalığıyla.
Polşa pasportunu görəndə
Baxırlar
baxırlar, –
elə bil ki, baxır
dəvə nalbəndə [4, s.67].*

Azərbaycan şairi “глядят как в афишу коза” (keçi afişaya baxan kimi) ifadəsini “elə bil ki, baxır dəvə nalbəndə” ifadəsiylə əvəz etmişdi, çünki “keçi afişaya baxan kimi” ifadəsi Azərbaycan oxucusuna aydın deyildi. Bu, rus şairi N.Aseevin diqqətini cəlb etmiş və o demişdir ki, tərcüməçi bununla Mayakovskinin əsərlərini Azərbaycan oxucularına daha yaxın etmiş, şeir anlaşıqlı olmuşdur. R.Rzanın Mayakovskidən etdiyi tərcümələr Azərbaycan mətbuatında 1936-cı ildən çap olunmuşdur. O, əvvəlki tərcüməçilərin iş təcrübəsindən tənqidi şəkildə istifadə edərək, şairin “Sovet pasportu”, “yoldaş Netteyə, paroxoda və insana”, “Poeziya haqqında maliyyə müfəttişi ilə söhbət”, “Xristofor Kolumb”, “Tamara və Demon” əsərlərini, tərcümə üçün çox çətin olan “Sergey Yeseninə” şeirini və bir sıra digər əsərlərini müvəffəqiyyətlə dilimizə çevirmişdir. Şair Mayakovskinin əsərlərini tərcümə edərkən, orijinalın ideya məzmununu bütün dəqiqliyi ilə saxlamağa çalışmışdır. Rəsul Rza özü bu

haqda belə deyir: *“Yaddan çıxartmaq olmaz ki, Mayakovski poeziyasında olan ritmik melodiya, ahəngdarlıq, qrammatik quruluş, sözlərin birləşməsi, ifadələrin özünəməxsusluğu xüsusiyyətləri – bu səciyyəvi əlamətlər – dillə, yəni rus dili ilə sıx surətdə bağlıdır, onlar rus xalqının təfəkküründən yaranmışdır. Ona görə də bütün bunları Azərbaycan dilinə mexaniki çevirmək olmaz. Ən düzgün yol onların ekvivalentini tapmaqdır”* [6].

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən R.Rza Mayakovski əsərlərinin üsyankar pafosunu və orijinalın ritmik formasını saxlamağa nail olmuşdur. “Vladimir İliç Lenin”, “Yaxşı!” poemalarında düzgün tərcümə olunmuş çoxlu parçalar vardır ki, bunları R.Rzanın müvəffəqiyyətli tərcümələrindən saymaq olar:

*И меркнет
доверье
к природным дарам,
с унылым
пудом сенца,
и поворачиваются
с тракторам
крестьян
заскорузлые сердца* [7, c.412].

Tərcümədə:

*Bir çəngə ot götürüb
kəndli görür:
təbiət
mübarizəsiz
ona vermir
bir bəhrə nemət.
Odur ki, kəndlilərin
qubarlanmış ürəyi
traktora meyl edir
dosta meyl edən təki* [3, s.72].

Məlum olduğu kimi, Mayakovski əsərlərinin mühüm cəhətlərindən biri də vəznlərin verilməsi məsələsidir. Tərcümə zamanı R.Rza heca vəzninin on dördlük formasının müxtəlif şəkillərindən istifadə edir və demək lazımdır ki, çox hallarda buna nail olur. Mayakovskidə vəzn məzmunundan asılı olaraq çox tez-tez dəyişir. R.Rza bəzi hallarda ahəng müxtəlifliyini hər yerdə saxlaya bilmir. Məsələn, “Yaxşı!” poemasının son hissəsini xatırlayaq:

*Лет до сто
расти
нам
без старости.
Год от года
расти
нашей бодрости.
Славьте,
молот и стих,
землю молодости* [7, c.424].

Həyat haqqında, gənclik haqqında bir himn kimi səslənən bu parçanın vəznı, ahəngi, yığcamlığı R.Rzanın tərcüməsində itir:

*Yaşayacağıq yüz il
biz qocalmadan əsla.
İldən-ilə keçərək
sevinclə
ehtirasla.
Ey çəkicim,
orağım
Tərənnüm eləyin
siz,
gəncliyini torpağın! [3, s.84]*

Əlbəttə, Mayakovskidən edilmiş müvəffəqiyyətli tərcümələrə başqa şairlərdə də rast gəlinir. O.Sarıvəlli “Yenilməz silah”, “Amerikalılar hey-rət edirlər”, “Əzələnı, tənəffüs üzvlərini məşqə öyrət, hərbi iş üçün” şeirlərini müvəffəqiyyətlə tərcümə etmişdir. Lirik şair Ə.Cəmil “Gəncliyin sirri” şeirini dilimizə düzgün çevirmişdir, Ə.Ziyatayın etdiyi “Komsomol nəğməsi”nin tərcüməsi orijinala yaxındır. Son illərdə bu faktlar bir az da artmaqdadır.

Lakin bəzi tərcüməçilər Mayakovskinin çətin obrazlarını, onun qafiyə zənginliyini vermək istərkən, özlərindən çoxlu miqdarda sözlər, misralar əlavə edirlər. Nəticədə orijinalda dörd-altı misrada ifadə olunan bir fikir tərcümə zamanı səkkiz-on misrada verilir. Bəzən də çətin söz və ifadələr tərcümə olunmur. Təbiidir ki, bunlar tərcüməni dağınıq edir. Əgər tərcüməçilər əsərin ideya məzmunu, obrazlığı, vəzn və qafiyə zənginliyi ilə yanaşı, orijinaldakı misraların həcmi-ni də saxlamağa çalışsalar, onda bu tərcümələr orijinala yaxınlaşar, tərcüməçilərin özləri isə Mayakovski kimi fikri yığcam vermək sənətinə yiyələnmiş olarlar.

Nəticə / Conclusion

Qarşılıqlı zənginləşmə və ədəbi əlaqələrin yaranmasında bədii tərcümənin böyük rolu var. Rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin mühüm inkişaf mərhələsinə yüksəlməsində bədii tərcümənin, xüsusən də onun ən çətin sahəsi olan poetik tərcümənin rolu danılmazdır. Böyük rus şairlərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri tərcüməçilik sənəti baxımından da diqqəti cəlb edir.

Müasir dövrdə tərcüməçilik sənəti xalqlar arasında psixoloji və estetik sədlərin dəf olunmasında əsas vasitələrdən biridir. Bu isə özlüyündə hər xalqın dünya ədəbiyyatı miqyasında tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirməkdə əvəzsiz vasitədir.

Ədəbiyyatların və xalqların bir-birləri ilə yaxınlaşmasında, heç şübhəsiz ki, bədii tərcümə müstəsna rol oynayır. İndi ədəbi əlaqələrin artdığı bir zamanda bədii tərcümənin üfüqlərini genişləndirmək şərəfli bir yoldur.

Ədəbiyyat / References

1. Babayev H. “V.Mayakovski və Azərbaycan ədəbiyyatı”. 1983.
2. Babayev H. Rus və Azərbaycan ədəbi dostluğu. Bakı, 1958.
3. Mayakovski V. Şeirlər və poemalar. “Yaxşı”. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1950.
4. Mayakovski V. Şeirlər və poemalar. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1953.
5. Mayakovski V. Şeirlər və poemalar. Bakı: Yazıcı, 1983.
6. Rza R. Vladimir Mayakovski. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1949.
7. Маяковский В. Сочинения в 2-х томах, т.2. «Хорошо». Москва, 1988.
8. Маяковский В. Сочинения в 2-х томах, т.1. Москва, 1987.

Вопросы перевода на азербайджанский язык стихов Владимира Маяковского

Офеля Исмаилова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

Резюме. Этот интернациональный и пламенный певец принес в литературу новизну. Эта новизна еще при его жизни превратилась в хорошие традиции русского и других народов.

В.Маяковский творческими нитями был связан с Азербайджаном и четыре раза посещал нашу Республику. Героическое прошлое, кипучая жизнь и славные сыновья этого народа давали ему вдохновение для творчества. Поэма «150000000», комедия «Мистерия-буфф», произведение «Легендарный город вышек», стихотворения «Баку», «Америка в Баку», «Рожденные столицы» тому пример.

Ключевые слова: классический русский поэт, В.Маяковский и азербайджанская литература, художественные переводы, параллели

A.Çexov və V.Mayakovski Mikayıl Rəfilinin araşdırmalarında

Əsmər Hüseynova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: esmer74.17@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində Azərbaycan–rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf prosesi zəngin yol keçmişdir. Əsrlər boyu dostluq–qonşuluq münasibətini, yetmiş il ərzində bir bayraq altında böyük dövlət anlayışını təbliğ etmək o dövrün ziyalılarının diqqət mərkəzində idi. Bu baxımdan, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları ədəbi əlaqələr zəmnində istifadə etdiyi zəngin rus dili vasitəsilə tərcümə sənətinin əsasını qoydular. Bədii tərcümənin bütün incəliklərini mənimsəyən Mikayıl Rəfil rus ədəbiyyatının şedevrlərini dilimizə tərcümə edərək oxucuların istifadəsinə təqdim etmişdir. Təqdim olunmuş məqalədə A.P.Çexov və V.V.Mayakovskinin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar aparılmış, əsərlərinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Ədəbi əlaqələrin inkişafında mühüm nailiyyətləri olan Mikayıl Rəfil dövrün sərbəst şeirin tanınmış nümayəndələrindən biri olan V.Mayakovski yaradıcılığına da öz münasibətini bildirirdi. Mayakovski poeziyası Azərbaycan nəsrinə təsirsiz qala bilməzdı, iki xalqın ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində, zənginləşməsində şairin xüsusi yeri qeyd olunur.

Açar sözlər: Mikayıl Rəfil, ədəbi əlaqələr, rus ədəbiyyatı, A.Çexov, V.Mayakovski, tərcümə sənəti

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 20.04.2022; qəbul edilib – 08.06.2022

Creativity of A.Chekhov and V.Mayakovsky in the literary studies of Mikayil Rafili

Asmar Huseynova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: esmer74.17@mail.ru

Abstract. The study of Azerbaijani-Russian literary relations in the history of Azerbaijani literary criticism has a long and glorious history. The ideas of friendship and good neighborliness, living together in a great country for centuries have been at the center of attention of the intellectuals of the Soviet period for seventy years. At that time, Azerbaijani literary critics laid the foundations of the art of translation through the rich Russian language used in literary relations. Having mastered all the subtleties of literary translation, Mikayil Rafili translated the masterpieces of Russian literature into Azerbaijani and presented them to readers. This article discusses the studies of M.Rafili of the works of A.P.Chekhov and V.V.Mayakovsky, which reveal the ideological essence of the work of these writers. Mikayil Rafili, who had great merits in the development of literary ties, expressed his attitude towards the work of V.Mayakovsky, one of the famous representatives of free versification of that time. Mayakovsky's poetry could not remain untouched by Azerbaijani prose, since it plays a special role in strengthening and enriching the literary ties between the two peoples. Mayakovsky's poetry was an example for the authors of free versification in Azerbaijan.

Keywords: Mikayil Rafili, literary connections, Russian literature, A.Chekhov, V.Mayakovsky, translation art

Article history: received – 20.04.2022; accepted – 08.06.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan tanınmış tənqidçi Mikayıl Rəfili Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının formalaşma dövrünün əsas simalarından biridir. O, bədii materiala həmişə ədəbi prosesin əsas istiqamətini qiymətləndirmək mövqeyindən yanaşmışdır. Ona görə də onun elmi-ədəbi irsi bu günə qədər öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. O, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının ümumittifaq miqyasında tanınması ilə ardıcıl məşğul olmuş, bu məqsədlə bir sıra məqalələr, monoqrafiyalar yazmışdır. Tədqiqat mövzusunı seçərkən Mikayıl Rəfili həmişə bir qayda olaraq ədəbiyyatımızda hadisə olan, ədəbi irsimizin istiqamətini müəyyənləşdirən mövzular seçirdi. Görkəmli tənqidçi, çoxcəhətli, yeniliyə meyilli ədəbiyyat tarixçisi olmaqla yanaşı, zəngin poeziyası olan bir şair idi. Ədəbi aləmdə yeniliklərdən bəhrələnən Mikayıl Rəfili Azərbaycan ədəbiyyatını layiqincə təbliğ edən və zəngin bir irs qoyub gedən ədəbiyyatşünaslardandır.

Əsas hissə / Main Part

Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfili elmi-ədəbi fəaliyyətə XX əsrin 20-30-cu illərində başlayıb. Düz 30 il klassik və müasir ədəbiyyatımızın tədqiqi və təbliği ilə məşğul olan tədqiqatçı alim həmişə ədəbi mübahisələrin diqqət mərkəzində olub. Cəsarətli, orijinal fikir və mülahizələri ilə diqqəti cəlb edib. O istər elmdə, istərsə də bədii yaradıcılığında həmişə yeniliyə can atıb, ədəbi irsimizin Qərb və dünya standartları səviyyəsində təbliğinə çalışıb. Ədəbi ənənələrə hörmətlə yanaşan Mikayıl Rəfili sənət və ədəbiyyatı müasirliyə xidmət etməyə yönəldirdi. Klassik irsə münasibətdə bəzən nihilist münasibətini də bildirir və bu zaman tənqidçi dostlarının kəskin və sərt tənqidinə məruz qalırdı. Lakin çox keçmədən öz səhvlərini etiraf edir, daha obyektiv mövqe tutmağa çalışırdı.

Mikayıl Rəfili sənətdə heç vaxt hamar, asan yolla getməyi qəbul etmirdi. İstər klassik, istərsə də müasir ədəbiyyatın müxtəlif problemləri ətrafında qızgın elmi mübahisələr yaradır, tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın diqqətini ədəbiyyatımızın çoxsaylı problemlərinin öyrənilməsinə istiqamətləndirirdi. “Zəngin və əhatəli biliyi ilə, geniş yaradıcılıq eridusiyası ilə fərqlənən M.Rəfili orijinal bir şair, müasir ədəbiyyatın köklü, aktual problemləri üzərində düşünən bir tənqidçi, klassik bədii irsimizin inkişaf qanunauyğunluqlarını və mühüm hadisələrini həvəslə öyrənən bir tədqiqatçı, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, teatrşünas, ssenarist, tərcüməçi kimi şöhrət qazanmışdır” [6, s.2].

Mikayıl Rəfili həm də tanınmış ədəbi əlaqələr mütəxəssisidir. Dövrünün görkəmli ədəbiyyatşünasları olan Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Cəfər Cəfərov, Feyzulla Qasımzadə, Əliəjdər Seyidzadə və başqa tədqiqatçılar kimi Mikayıl Rəfili də Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinə dair müxtəlif səpkili məqalə, tədqiqatlar müəllifidir. Rus və Qərbi Avropa xalqlarının ədəbiyyatının respublikamızda tanınmasında, nəşrində böyük əmək sərf etmişdir. A.P.Çexov, A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, V.Mayakovski, V.Q.Belinski, N.A. Dobrolyubov, A.İ.Gertsen, A.N.Ostrovski yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələri, “Maksim Qorki”, “Vladimir Mayakovski”, “A.Lermontov”, “A.S.Puşkin”, “Taras Şevçenko”, “Anton Pavloviç Çexov”, «Крылов и азербайджанская литература» kitablarını nəşr etdirməklə, ədəbi əlaqələr tariximizə mühüm səhifələr yazmışdır.

Məlumdur ki, tərcümə işinin mükəmməl olması üçün əsərin hansı xalqa mənsub olmasını, o xalqın tarixini, adət-ənənələrini, yaşayış tərzini öyrənmək vacib amildir. Mikayıl Rəfili həm bədii yaradıcılığında, həm də elmi irsində həmişə yeniliyə can atır, müstəqil düşünmək bacarığını nümayiş etdirirdi. Dərin biliyi, elmi-nəzəri təfəkkürü onu başqalarından fərqləndirirdi. Rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatını mükəmməl bilməsi, klassik və müasir ədəbiyyatın ayrı-ayrı dövrlərini yaxşı mənimsəməsi nəticəsində tez bir zamanda ədəbi mühitin önündə getməyə müvəffəq olan Mikayıl Rəfili ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafında əsaslı rol oynamışdır.

Mikayıl Rəfilinin görkəmli rus yazıçısı və dramaturqu, dünya ədəbiyyatının klassiki Anton Pavloviç Çexovun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı qələmə aldığı “A.P.Çexov” adlı nəşr etdirdiyi kitabçada onun uşaqlıq və gənclik illərindən, ədəbi yaradıcılığa gəlişindən, Azərbaycan ədəbiyyatına təsirindən söhbət açılır: “Rus çöllərinin solmaz gözəlliyini, ucsuz və bucaqsız düzənlərinin cazibədar və füsunkar sirlərini dərinə duyan, insan ruhunu rübabinin tellərində əks etdirən böyük rus sənətkarla-

rından biri də Anton Pavloviç Çexov idi. Böyük ədib, böyük sənətkar, böyük bir şair idi... Rus nasir-ləri arasında ən böyük şair...” [2, s.5].

Rus ədəbiyyatı tarixində kiçik hekayə, novella, felyeton və pyeslər müəllifi kimi tanınan Çexov ixtisasca həkim olsa da yazıçı kimi şöhrət qazanıb. Onun əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilərək, dünyanın teatr səhnələrində nümayiş etdirilib. Müasirləri tərəfindən yüksək qiymət verilən yazıçının əsərlərinin qayəsi dövrün meşşan həyatına nifrət, köləlik, edam, zindan, insanların ağır həyatına etiraz kimi eybəcərliklərin ifşasından ibarət idi. “Azad insan, köləlikdən, riyadan, yalandan azad insan – Çexovun ideali idi. İnsan gözəlliyini o, yalnız bu azadlıqda görürdü. Ona görə də həyat və yaradıcılığının əsl məqsəd və məzmunu yalnız insan azadlığı, insan məhəbbəti olmuşdu” [2, s.11].

Dünya ədəbiyyatının nadir incilərini (rus dili vasitəsilə), rus klassiklərinin şedevrlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edən ədəbiyyatşünasların içində Mikayıl Rəfilinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır: “Ümumiyyətlə, ədəbi əlaqələr, xüsusən rus və Qərbi Avropa xalqları ədəbiyyatının tədqiqi və təbliği M.Rəfilinin elmi fəaliyyətinin başlıca sahələrindən birini təşkil edir. Onun Belinski, Dobrolyubov, Lermontov, Dostoyevski, Gertsen, A.N.Ostrovski yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələri, “Maksim Qorki”, “Vladimir Mayakovski”, “A.Serafimoviç”, “Taras Şevçenko”, “A.S.Puşkin”, “A.P.Çexov”, “N.V.Qoqol” kitabçaları rus ədəbiyyatının Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi sahəsində az iş görməmişdir. M.Rəfili Şekspir, Balzak, V.Hüqo, Barbüs, Uitmen kimi görkəmli Qərbi Avropa sənətkarları haqqında da bir sıra maraqlı yazıların müəllifidir” [5, s.7].

Mikayıl Rəfilinin araşdırmalarına əsasən A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovdan sonra rus bədii nəsrinin və dramaturgiyasının layiqli davamçısı Çexov idi. Uşaqlıq və gəncliyi çar imperiyasının ağır illərinə təsadüf etməsinə baxmayaraq, 25 illik yaradıcılığı boyu 500-dən çox əsərlər ərsəyə gətirərək dramaturgiya sahəsində öz imzasını qoymuşdur. Kitabçada qeyd olunur ki, onun əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri o vaxt yaradıcılıq axtarışlarında olan gənclərdən yan keçə bilməzdi. Doğrudur, Çexovun əsərləri dünya oxucusunun rəğbətini qazandığı vaxt Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev kimi gənc yazıçılarımız heç də ondan geri olmayan əsərlər nümayiş etdirirdilər. Eyni mövqedə olan yazıçıların məqsədi zülmün məhvi, insanlığın təntənəsi idi. Çexovun əsərlərinin Azərbaycan oxucuları tərəfindən sevilərək oxunması görkəmli yazıçı Ə.Haqverdiyevin xidmətləri sayəsində olmuşdur. Rus dilinin bütün incəliklərindən ustalıqla istifadə edərək, kütləvi nəşrlərə nail olmuşdur. Daha sonralar Çexovun bir çox hekayələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını qeyd edən M.Rəfili yazır: “Bu son tərcümələr İ.Nəfisi və M.Cabbar tərəfindən edilmişdir. Əlbəttə, bu tərcümələr bizi tamamilə təmin edə bilməz. Hətta ustalıq etibarilə vaxtilə M.Arifin gözəl bir şəkildə tərcümə etdiyi “Müqəssir”dən və başqa hekayələrdən yüksək deyildir. Bununla belə Çexovun bu qədər əsərlərinin tərcümə edilməsi Azərbaycan xalqının dahi rus yazıçısının yaradıcılığına qarşı bəslədiyi maraq və məhəbbətinin nə qədər artdığını isbat edir” [3, s.44].

A.P.Çexovun irsinə böyük maraq göstərən Mikayıl Rəfili yaradıcılığı boyu bu mövzuya geniş diqqət ayırmışdır. Onun müəyyən fasilələrlə qələmə aldığı “Anton Pavloviç Çexov”, “Çexov və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Anton Pavloviç Çexov” (Anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə) kimi elmi məqalələri buna bariz nümunədir.

Rus dilinin bütün incəliklərinə mükəmməl yiyələnən Mikayıl Rəfili bu dildə yazıb-yaradan ədəbiyyat xadimlərinin yaradıcılığına biganə qala bilməzdi. Dövrün tələb və prinsipləri də buna geniş imkanlar açdı. Sovet ədəbi-nəzəri elminin təbliğində ədəbi əlaqələrin yeri vacib amillərdən idi. Rus dili vasitəsilə dünya klassiklərini oxuculara təqdim etməyin özü də böyük məharət sahibi olmaq idi. Bu barədə tanınmış tənqidçi Vaqif Yusifli “Mikayıl Rəfilini xatırlarkən...” adlı məqaləsində qeyd edir: “Rəfili həm də mahir tərcüməçi idi. O, rus dilini əla bilirdi, məqalələrinin bir çoxunu da rusca yazırdı. Amma ruscadan olunan tərcümələrdə Rəfilinin Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə bələd olması da diqqətdən yayınmır. Özü də o, dünya ədəbiyyatının ən şedevr əsərlərini dilimizə çevirmişdir. Baxın: Viktor Hüqonun “Gülən adam”, “Paris Notrdam kilsəsi”, “Səfillər” (I, II, III, V və VI hissələr), Balzakin “Qorio ata”, “Qobsek”, “Novellalar”, Tolstoyun “Dirilmə” (I və II hissələr), Puşkinin “Bağçasaray fontanı”, “Tunc atlı”, “Ərzrus səyahəti” əsərlərinin tərcümələri indi də bədii tərcümə tariximizin qızıl fonduna daxildir. 1939-cu ildə rusca nəşr olunan “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nın hazırlanmasında Rəfili də yaxından iştirak etmişdi” [8, s.30].

Ədəbi əlaqələrin inkişafında nəzərəcarpacaq şəkildə nailiyyətləri olan Mikayıl Rəfilinin siyasi alovlarından dəfələrlə nəsibini alan, sərbəst şeirin tanınmış nümayəndələrindən biri olan V. Mayakovski yaradıcılığına da öz münasibətini məqalələri vasitəsilə bildirirdi. Rəfilinin şairin həyat və yaradıcılığını araşdırarkən qeyd edir: "İki il bundan əvvəl aprelin 14-də proletar inqilabı devrinin ən yüksək şairlərindən birisi olan Vladimir Mayakovski intihar edərək öz parlaq ömür və yaradıcılığının son nöqtəsini qoydu.

Ölüm Mayakovskinin yolunu kəsdi. Mayakovski bacardığı qədər çalışdı ki, düşmənlər onun ölümündən istifadə edə bilməsinlər. Lakin düşmən – hər zaman düşməndir" [7, s.5].

Mayakovski poeziyası Azərbaycan nəsrinə təsirsiz qala bilməzdi, iki xalqın ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində, zənginləşməsində xüsusi yeri olduğu qeyd olunmalıdır. Azərbaycanda yaranan sərbəst şeir müəllifləri üçün V. Mayakovski poeziyası bir nümunə idi. Ədəbi mühitdə böyük yenilik yaradan Mayakovskinin Azərbaycandakı davamçılarından Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfilinin, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm kimi qələm sahiblərini nümunə göstərmək olar. Tanınmış tənqidçi, ədəbiyyatşünas Məmməd Arif yazır: "Səməd Vurğunun bəhs etdiyi sovet şeiri birinci növbədə Azərbaycan klassik şeirinin qabaqcıl ənənələrinə, sonra isə Mayakovskinin inqilabi şeirinə əsaslanırsa da, tamamilə yeni və orijinal mahiyyətdə idi. Bu şeirin gözəlliyi onun özünə məxsus olmasında, müstəqilliyində, orijinallığında idi" [1, s.548].

Mikayıl Rəfilinin qələmə aldığı "V. Mayakovski və Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının "Sovet dövrünün istedadlı şairi" bölməsində qeyd edir: "Mayakovski inqilab hərəkatına ağır irtica illərində qoşulmuşdu... Gizli partiya fəaliyyəti, həbsxanalar, polis təqibləri Mayakovskinin gələcək şairlik yoluna istiqamət verir, onu yeni, demokratik sənət və ədəbiyyatla bağlayırdı. O, ilk dəfə şeir yazmağa həbsxanada başladı, lakin bu ilk təcrübələr onu təmin etmədiyindən rəssam olmaq fikrinə düşdü. İki il rəssamlıq dərsi oxudu, sonra isə artıq yaxşı bir rəssam ola biləcəyinə inandığından, 1911-ci ildə rəssamlıq, heykəltəraşlıq və memarlıq məktəbinə daxil oldu. Lakin yenə də şair olmaq arzusu ilə şeir dünyasına atıldı" [4, s.33].

Mikayıl Rəfilinin tərcümə tənqidçilərinə əsərdə olan nöqsanları göstərməklə kifayətlənmir, onun həlli yollarını da göstərirdi. Yüzlərlə elmi məqalə, monoqrafiyalar, 3 poema, 1 kinossenari, 1 pyes, 15 kitab, 17 xarici əsər tərcüməsinin müəllifi olan Mikayıl Rəfilinin yaşadığı dövrdə ciddi maneələrlə qarşı-qarşıya gəlsə də, bugünkü ədəbi nəsil üçün bir nümunə simvoludur. Mikayıl Rəfilinin ədəbiyyat tarixinə həsr olunan tədqiqatlarla kifayətlənmir, ədəbiyyat tarixçisi kimi də özünü təqdim edirdi. Mikayıl Rəfilinin Azərbaycan sovet ədəbiyyatında tərcümə sənəti və onun nəzəriyyəsini dərinlən bilən ziyalılarıdır.

Nəticə / Conclusion

Tanınmış tənqidçi və ədəbi əlaqələr mütəxəssisi Mikayıl Rəfilinin zəngin, hərtərəfli elmi irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının parlaq səhifələrindən biridir. Onun klassik və müasir ədəbiyyatımızın müxtəlif mərhələləri ilə bağlı yazdığı monoqrafiyaları, məqalələri, ədəbi əlaqələrin inkişafını sürətləndirən tərcümələri milli ədəbiyyatşünaslıq ənənələrinin yaranmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Publisistik yazılarının müxtəlifliyi daima həmfikirləri tərəfindən onu bir ədəbiyyatşünas kimi yüksək qiymətləndirirdi.

Ədəbiyyat / References

1. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967.
2. Rəfilinin M. A.P.Çexov. Bakı: Azərnəşr, 1944.
3. Rəfilinin M. A.P.Çexov və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1944.
4. Rəfilinin M. V. Mayakovski və Azərbaycan ədəbiyyatı (V. V. Mayakovski haqqında məqalələr, xatirələr, şeirlər). Sovet dövrünün istedadlı şairi. Bakı: Elm, 1983. ("Azərbaycan", 1955, №4).

5. Rüstəmov A. Görkəmli ədəbiyyatşünas, 1 may, 1985, №18 (2153).
6. Salmanov Ş. Təmənnasız xidmət. "Ədəbiyyat və incəsənət", №44, 30 oktyabr, 1965.
7. Vladimir Mayakovski. Bakı-1932. Mayakovskinin ölümü və düşmənlər. Bakı: Azər nəşr.
8. Yusifli V. Mikayıl Rəfilini xatırlarkən... Bakı: "525-ci qəzet", 18 aprel 2015.

Творчество А.Чехова и В.Маяковского в литературоведческих исследованиях Микаила Рафили

Асмар Гусейнова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: esmer74.17@mail.ru

Резюме. Изучение азербайджано–русских литературных связей в истории азербайджанского литературоведения имеет долгую и славную историю. В центре внимания интеллектуалов советского периода на протяжении семидесяти лет находились идеи дружбы и добрососедства, совместного проживания в великой стране на протяжении веков. В это время азербайджанскими литературоведами были заложены основы переводческого искусства посредством богатого русского языка, используемого в литературных отношениях. Освоив все тонкости художественного перевода, Микаил Рафили перевел на азербайджанский язык шедевры русской литературы и представил их читателям. В данной статье рассмотрены исследования М.Рафили произведений А.П.Чехова и В.В.Маяковского, в которых раскрыта идейная сущность творчества указанных писателей. Микаил Рафили, имевший большие заслуги в развитии литературных связей, высказал свое отношение к творчеству В. Маяковского, одного из известных представителей вольного стихосложения того времени. Поэзия Маяковского не могла остаться не затронутой азербайджанской прозой, поскольку ей принадлежит особая роль в укреплении и обогащении литературных связей двух народов. Поэзия Маяковского была примером для авторов вольного стихосложения в Азербайджане.

Ключевые слова: Микаил Рафили, литературные связи, русская литература, А.Чехов, В.Маяковский, переводческое искусство

XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında marş janrının inkişafı

Ülviyyə Qasimova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: ulviyya1991@yahoo.com

Annotasiya. Avropadan fərqli olaraq, Rusiyada marş janrı bir qədər gec yaranmışdı. Bizə gəlib çatan “qədim” rus hərbi marşının 150-dən çox yaşı yoxdur. Müharibələr və inqilablarla bir başa bağlı olan marş janrının poetik nümunələri elə bu dövrdə yaranırdı. 1700–1721-ci illər Şimal müharibəsi ilə başlayıb İkinci dünya müharibəsi də daxil olmaqla olan dövrdə bu janrın bir çox nümunəsi meydana çıxmışdı. Bu məqalədə Böyük Oktyabr inqilabına qədər olan mərhələdə rus marşları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: rus ədəbiyyatı, marş, janr, inqilab, mərhələ

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.06.2022; qəbul edilib – 23.06.2022

Development of the genre of marches in the Russian literature of the early XX century

Ulviyya Gasimova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ulviyya1991@yahoo.com

Abstract. Unlike Europe, the march genre appeared in Russia a little late. The “ancient” Russian military march that has come down to us is no more than 150 years old. The poetic examples of the march genre directly associated with wars and revolutions appeared during such this period. Many examples of this genre appeared in 1700–1721, starting with the Northern War and during the Second World War. In this article was investigated Russian marches that appeared before the Great October Revolution.

Keywords: Russian literature, march, genre, revolution, stage

Article history: received – 02.06.2022; accepted – 23.06.2022

Giriş / Introduction

Yüzlər boyunca Rusiyada hərbi musiqinin – hərbi əsgəri nəğmələrdən yürüş marşlarına qədər müxtəlif formaları inkişaf etmiş və formalaşmışdır. Hələ rus dövlətinin yaranmasının ilk illərində istedadlı şairlər vətəni düşmənlərdən qoruyan əfsanəvi qəhrəmanlarını tərənnüm etməyə başlamışdılar. Torpaqların qorunmasında qəhrəmanlıq göstərmiş vətənin müdafiəçiləri, rus xalqının ən sevimli sərkərdələri müxtəlif dövrün hərbi marşlarında yüksək coşğunluqla təsvir edilmişdir. Təsirli melodiya, zəngin polifonik quruluş, səlislik bu marşları rus xalq yaradıcılığının əbədi nümunələri ilə bir sərəfə qoymuşdur.

Əsas hissə / Main Part

Bir çox tədqiqatçılar rus hərbi musiqisində Prussiya və fransız cizgilərinin olduğunu, hətta Y.Ştelinin davamçıları rus hərbi musiqisinin Prussiya şagistikası elementləri ilə birlikdə tamamilə Prussiyadan gəldiyini iddia edirlər. M.Çertoka görə, rus hərbi marşlarında milli rus koloritini nə Prus-

siya, nə fransız, nə də ingilis əsərləri, xarakteri, yaxud mədəniyyətində axtarmaq lazım deyil. Rus marşları daha dərin və qədimdir. Onu rus mədəniyyətinin sələfində – Bizansda axtarmaq lazımdır [11, s.265]. I Pyotrun dövründən mövcud olan Avropa tipli hərbi musiqi (marş) digər ölkələrdən fərqli olaraq, Rusiyada gec yaranmışdı. Bu dövrdə daimi rus ordusunun formalaşması ilə bir çox tarixi marşlar hadisələrin birbaşa iştirakçıları olan əsgərlər və ya kazaklar tərəfindən toplanmışdır. Bizə gələn çatan “qədim” rus hərbi marşının 150-dən çox yaşı yoxdur (halbuki, Britaniyanın rəsmi donanma marşı “Heart of Oak” 1760-cı ildə yazılmışdı). Rusiyada marş janrı XVIII əsrin əvvəllərində hərbi orkestrin repertuarına daxil olmuş və tezliklə hər bir polkun musiqi embleminə çevrilən özünəməxsus marşı yaranmışdı (“Preobrajenski polkunun marşı”, “Semyonov polkunun marşı”, “İzmaylov polkunun marşı” və s.) [1, s.249]. Bununla yanaşı, marş uzun müddət Rusiyada himn rolunu oynamışdı: məşhur “Preobrajenski marşı” buna ən yaxşı nümunədir. XVIII əsrin sonlarında isə hərbi orkestrlərin repertuarında marş janrına kifayət qədər yer ayrılmışdı. Ancaq bu gün məlum olan əsərlərdən hansının o zaman səsləndiyini dəqiq müəyyənləşdirmək çətinidir. XIX əsrin sonlarında, demək olar ki, bütün inqilabi şərqilərdə dəqiq marş ritmi istifadə olunmuşdu. Rusiyada müharibə illərinin musiqisinin xatırlanması və toplanmasına ciddi şəkildə 1812-ci il Vətən müharibəsinin yüzilliyinin qeyd edilməsi münasibətilə başlanmışdır [8, s.47].

Digər ölkələrdə olduğu kimi, rus musiqisi və ədəbiyyatında da müharibələr zamanı marş janrında canlanma baş vermişdi. 1700–1721-ci illər Şimal müharibəsi ilə başlayıb İkinci Dünya müharibəsi də daxil olmaqla, olan dövrdə bu janrın bir çox nümunəsi yaranmışdı. Bəzən bu marşlar şifahi və ya sözləri dəyişdirilmiş şəkildə bizə gələn çatdığından onların müəllifini müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Belə marşlardan biri də məşhur “Dağ zirvələri” (“Горные вершины”) əsgər marşıdır. İnqilabdan əvvəlki bütün əsgər şərq kitablarında, demək olar ki, onun adına rast gəlinir. Marşda 1855-ci il rus-türk müharibəsinə aid edilən “Qars bateriyası” (bir neçə top və minaatanı ibarət hərbi hissə) xatırlanır. Bizə gələn çatan mənbələrdə marşın beş variantı göstərilir. Marş 2:4 (birinci variant 6:8) musiqi ölçüsünə uyğun gəlir. Sadə və anlaşıqlı dildə yazılan “Dağ zirvələri” Rusiya ordusunda sıra marşı kimi geniş yayılmışdı [5, s.170-172].

Digər qədim marşlardan biri də orduda hərbiçilər arasında məşhur olan “Yüksəlin şahinlər, qartallarla birlikdə” (“Взвейтесь, соколы, орлами”) marşıdır. Uzun müddətdir ki, orduda istifadə edilən bu marşın hər birinin ayrıca tarixi olan bir çox variantı mövcuddur. Əsasən, 1817–1864-cü illər Qafqaz müharibəsi dövrünə aid edilsə də, bir çox tədqiqatçı marşın 1812-ci il Vətən müharibəsi dövründə meydana çıxdığını irəli sürür. Sovet dövründə marşın sözləri, o cümlədən, melodiyası dəfələrlə dəyişikliklərə məruz qalmış, bu da ona xüsusi olaraq populyarlıq qazandırmışdır. V.Kaluginin 2006-cı ildə Moskvada çıxan “Əsgəri manhılar antologiyası”nda A.Şilovanın sözlərinə olan marşın 1941-ci il variantı verilmişdi. L.Şulginin 1924-cü ildə nəşr olunan “Qırmızı ordunun şərqiləri” toplusunda “Yüksəlin şahinlər, qartallarla birlikdə” marşının digər variantının sözləri aşağıdakı kimidir:

*В ногу, красные ребята (герои),
Веселее, молодцы,
Веселее, удалые,
Пролетарские бойцы! [10, s.698]*

Digər ölkələrdə olduğu kimi, rus ədəbiyyatında da bəzi poetik nümunələr xalq tərəfindən marş kimi qəbul olunmuş və tez bir zamanda marşa çevrilmişdi. Buna ən yaxşı nümunə dahi rus şairi M.Lermontovun Borodino vuruşmasının (1812) iyirmi beş illiyi münasibətilə qələmə aldığı “Borodino” şeiridir. Şairin çap olunan ilk əsəri olan “Borodino” 1837-ci ildə “Sovremennik” jurnalında dərc olunmuşdur. “Borodino” Lermontovun yaradıcılığının şah əsəri olmaqla yanaşı, rus millətinin və rus xalqının qəhrəmanlıq hisslərini əks etdirən milli marşdır. 4:4 marş musiqisi ölçüsündə yazılmış şeirdə şair gənc əsgərin dili ilə yaşlı əsgərdən soruşur:

*Скажи-ка, дядя, ведь недаром
Москва, спаленная пожаром,*

*Французу отдана?
Ведь были схватки боевые,
Да говорят, ещё какие!
Недаром помнит вся Россия
Про день Бородина! [3, s.281]*

Diqqətimizi cəlb edən müharibə marşlarından biri də Napoleon Bonapartın müharibələri dövrünə gedib çıxan “Ay, donlar-qəhrəmanlar” (“Ай, донцы-молодцы”) marşı da öz orijinallığı ilə seçilir. Mənbələrdə söz və musiqisinin müəllifi göstərilməyən marş çox az xatırlanır və ifa olunur. Bütün şərq toplularında, həmçinin 1812-ci il və sonrakı dövrlərdə Vətən müharibəsinin iştirakçılarının xatirəsində praktiki olaraq bu marşa rast gəlinir [7, s.166]. Sonralar marşın bir neçə variantı meydana çıxmışdır, onlardan birinin sözləri N.Şatrova məxsusdur.

Müharibə marşları arasında, sözsüz ki, “Preobrajenski marşı”nın özünəməxsus yeri var. Mənbələrdə qeyd edildiyinə görə, 1814-cü ildə rus ordusu Parisə məhz “Preobrajenski marşı”nın sədası altında daxil olmuşdur. Marş ilk dəfə 1815-ci ildə Sankt-Peterburqda Anton Derfeldin tərtib etdiyi “Qvardiyanın bütün polklarının hərbi marşlarının toplusu”nda çıxmışdı. Bu topludakı marşların böyük əksəriyyətinin müəllifi göstərilməmişdir. Bəzi müəlliflər onun İsveç mənşəli olduğunu qeyd etsə də, bu barədə tutarlı sübutlar yoxdur. Alman mənbələrdə marşın 1816-cı ildə rus və alman musiqisi Ferdinand Haaze (1788–1851) tərəfindən yazıldığı qeyd edilsə də, bir çox mənbədə bu qüvvətli ehtimal kimi göstərilir. Təntənəli formada olan marşın quruluşu onun XVIII əsrin birinci rübünə gedib çıxdığını göstərir. Bunu marşın qədim adı – “Böyük Pyotr marşı”, yaxud “Pyotr marşı” da təsdiq edir. I Pyotrun dövründə “Preobrajenski marşı” digər marşlar kimi sözsüz ifa olunmuşdur. Marşın söz və musiqisindən hansının daha əvvəl yaranması barədə olan mübahisələr indiyədək davam edir. Mənbələrdə marşın mətninin bir neçə variantı göstərilir. Onlardan ən məşhuru Sergey Nikiforoviç Marinə (1776–1813) məxsusdur. İ.Y.Fomenko “S.N.Marinin sözlərinə “Preobrajenski marşı”nın yaranmasının tarixinə dair” məqaləsində marşın polkun tarixinə dair kitablarda və hərbi şərqilər toplularında dəfələrlə dərc olunduğunu qeyd edir. Yüz ildən sonra, 1948-ci ildə “S.N.Marinin əsərlərinin tam toplusu” çapdan çıxmışdı, burada “Marş”ın şərhlər, nəşr tarixi və variantları ilə birgə elmi nəşri ehtiva olunmuşdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, S.N.Marinin “Preobrajenski marşı” ilə “Kirasir polkunun şərqisi”nin tekstoloji bənzərlikləri var. Lakin Fomenkonun adıçəkilən məqaləsində “Kirasir polkunun şərqisi”nin “Preobrajenski marşı”nın sonrakı redaktəsi olduğu müəyyənləşir.

Tarixdə bir çox hadisə vardır ki, marş cəmiyyəti möhkəmləndirən vahid element kimi çıxış etmişdi. Onlardan Vasili Aqapkinin 1912-ci ildə Birinci Balkan müharibəsinin təsirlə bəstələdiyi “Slavyankanın vidası” (“Прощание славянки”) marşı xüsusilə seçilir. Birinci Dünya müharibəsində Rusiya və ətraf ərazilərdə məşhurluq qazanan marş, sovet dövründə də öz populyarlığını saxlamışdır. Bir variantla görə, marşın əsasını rus-yapon müharibəsinin əsgər şərqisi təşkil edir [2, s.252]. Marş əvvəlcə hərbi nəfəsli orkestr üçün yaradılmış və sözsüz ifa edilmişdir. Sonralar marşa çoxlu mətnlər yazılmışdır. Mənbələrdə marşın ilk mətninin müəllifi qeyd olunmur. Birinci Dünya müharibəsinin “Qalisiyanın nahamar yollarında” şeiri marşın ilk mətnlərindən biri sayılır. 1937-ci ildə marşın musiqisinə polyak əsgər şərqisi “Rozsumialy sie wierzby placzace” (sözlərinin müəllifi Roman Şlezak) yazılmış və Polşa müqavimət hərəkatının partizan şərqisi olmuşdur. “Slavyankanın vidası” dövlət ideologiyasına zidd sözləri səbəbilə SSRİ-də qadağan edilmiş və yalnız 1957-ci ildə “Durnalar uçur” filmində səsləndirildikdən sonra yenidən populyarlıq qazanmışdı. 60-cı illərdən başlayaraq, “Slavyankanın vidası”nın musiqisinə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yeni mətnlər yazıldı. A.Fedotova məxsus marşın yeni mətni notu ilə birlikdə 1967-ci ildə dərc olundu. Bundan başqa, 1974-cü ildə Aleksandr Qaliç, 1984-cü ildə V.Lazarev marşın yeni variantlarını tərtib etdilər. 1990-cı illərə aid marşın digər yeni variantı isə aktyor A.Minqalev tərəfindən yazılmışdır. Marş Parisdə, Varşavada, Praqada, Ottavada, Amsterdamda və Budapeştdə ifa olunmuş, hətta bəzi ölkələr onu öz milli xalq musiqisi hesab etmişlər [6, s.3].

Müharibə marşlarından biri də “Varyaq”dır. Rus-yapon müharibəsi zamanı rus donanmasının kreyseri “Varyaq” yaponlarla qeyri-bərabər döyüşdə döyüş qabiliyyətini itirdikdən sonra limana qa-

yıtmış və öz heyəti tərəfindən batırılmışdı. Varyaq kreyserinin ekipajının şücaətindən təsirlənən Avstriya şairi Rudolf Qreyns (1866–1942) “Varyaq” (“Warjag”) marşını yazmış və 1904-cü ilin 25 fevralında “Yugend” (“Jugend”) jurnalında dərc etdirmişdi. Elə həmin ilin aprelində rus şairi Y.M.Studenskaya (1874–1906) həmin marşı “Varyaqın xatirəsinə” adı ilə tərcümə etmiş və “Yeni xarici ədəbiyyat jurnalı”nda buraxmışdır. Onun ifadəli tərcüməsi ilə marş tez bir zamanda məşhurlaşmışdı. Marşın musiqisi dövrünün müxtəlif müəlliflərinin melodiya fraqmentlərini, həmçinin xalq mahnıları və hərbi marşların şəkillərini özündə birləşdirir. Böyük Vətən müharibəsi illərində V.Lebedev-Kumaç marşın yeni variantını yazmış və 1941-ci ilin oktyabrında “Vətən uğrunda döyüşə” şərqi toplusunun ikinci nəşrində çap etdirmişdir.

Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qələbəsi ilə hər sahədə olduğu kimi, ədəbiyyatın da inkişafında yeni perspektivlər açıldı. Bu dövrdə inqilabi poeziyada marş janrına olan tələbat daha da artdı. Cəlbedici melodiya ilə yanaşı, etiraz pafosu, həyəcanlı çağırış elementi və s. kimi bədii əlamətlər ehtiva edən bu marşlar Oktyabr inqilabının elə ilk illərində gündəlik həyata daxil olmuşdur. Bu dövrdə həm də qədim hərbi marşlara müraciət olunur, onların əksəriyyətinin əsasında yeni müasir mətnlər yaradılırdı. Bunlardan biri də “Sıx meşələr arasında” əsgər şərqi “Bütün toplar, toplar doludur” (“Все пушки, пушки заряжены”) şərqişinə çevrilmişdi. Bundan başqa, “Ağ akasiya” romansının motivində “Eşidin, babalar, müharibə başladı” (“Слушайте, деды, война началась”) hərbi marşının əsasında 1918–1919-cu illərdə “Cəsərlə biz döyüşə gedirik” (“Смело мы в бой пойдем”) marşı yaradılmışdı. Müasirlərinin xatirələrinə görə, “Eşidin, babalar, müharibə başladı”nın sözləri artıq 1914-cü ildən marş ritmində oxunmuşdu [4, s.201].

Nəticə / Conclusion

Yeni lirik janr kimi inqilabi şeirlər qabaqcıl Avropa ölkələrində burjua inqilabları dövründə meydana çıxmış və bu şeirlər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq status (polyak “Varşavyanka, fransız “Marselyeza”, “Karmanyola”, italyan “Qırmızı bayraq” və s.) qazanmışdır. 1905–1917-ci illərin rus inqilabi şərqlərindən Vətəndaş müharibəsi və hərbi müdaxilə dövründə Qızıl ordu, partizan şərqləri və 1920-ci illərdə komsomol şərqləri, eləcə də kütləvi Sovet şeirləri meydana çıxmışdır. Rus inqilabi şeirləri də həmçinin inqilabi mübarizələr zamanı ölkənin sərhədindən kənarda yayılır və istifadə olunurdu [9, s.230]. 1917–1920-ci illər Sovet ədəbiyyatı digər növ və janrları geri planda qoyan və onları çox qabaqlayan poeziyanın qəti üstünlüyü altında təşəkkül tapır və inkişaf edirdi. Bu, bir tərəfdən yeni poetik qüvvənin inkişafına yardım edir, digər tərəfdən də Oktyabr İnqilabında ilk mənzum çağırışlar bədii düşüncə tarixində qəti dəyişikliklər haqqında, o cümlədən, insanın yeni dünyaya münasibəti haqqında danışmağa imkan verirdi.

Ədəbiyyat / References

1. Большая Российская Энциклопедия. Т. 19. Москва, 2012.
2. Комелина Н., Лурье М., Подрезова С. Песни уличного певца Владимира Егорова в фонографической записи А.М.Астаховой // Антропологический форум № 19.
3. Лермантов М.Ю. Собрание сочинений: В 4 т., т. 1. Стихотворения / Отв. ред. тома Н.Г.Охотин. СПб.: Издательство Пушкинского Дома, 2014.
4. Попова Т. Основы русской народной музыки. Москва: Музыка, 1977.
5. С песней в строю. Песенник / Составитель: Черток М.Д. М.: «Канон» РООИ «Реабилитация», 2015.
6. Соколов В. «Прощание славянки»: Жизнь и творчество В.И.Агапкина – автора популярного марша. М.: Сов. композитор, 1987.
7. Солдатские строевые песни. Песенник / Составитель Черток М.Д. М.: «Канон» РООИ «Реабилитация», 2013.
8. Софронов Ф. Музыка войны // Творчество народов мира № 2, 2018.

9. Тинякова Е.А. О революционных песнях: К 10-летию юбилею исторического события // Казанский педагогический журнал. 2016, № 5 (118).
10. Черток М.Д. Взвейтесь, соколы, орлами. // Культура и искусство 6 (18), 2013.
11. Черток М. Военные марши России. К 200 летию Отечественной войны 1812 года. Москва: «Канон» РООИ «Реабилитация», 2013.

Развитие жанра марша в русской литературе начала XX века

Ульвия Гасимова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ulviyya1991@yahoo.com

Резюме. В отличие от Европы, в России жанр марша появился несколько позже. Дошедшему до нас «древнему» русскому военному маршу не более 150 лет. Именно в этот период возникли поэтические образцы связанного с войнами и революциями жанра марша. Многие образцы этого жанра появились в 1700–1721 годах, начиная с Северной войны, и в период Второй мировой войны. В данной статье рассматриваются русские марши, появившиеся до Великой Октябрьской революции.

Ключевые слова: русская литература, марш, жанр, революция, стадия

AVROPA VƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATI

Исторические романы М.С.Ордубади в европейском контексте жанра

Аида Фейзуллаева

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: feyzullayeva1951@mail.ru

Резюме. В статье освещаются исторические романы М.С.Ордубади в ракурсе сравнительного изучения их в европейском контексте жанра (в основном романы «Меч и перо» и «Тавриз туманный») с романами Вальтера Скотта – основателя исторического романа в Европе и романами его последователей – мастеров исторического романа В.Гюго и А.Дюма-отца. В результате чего автор приходит к заключению, что М.С.Ордубади, как писатель с широким мировоззрением, силой и мощью гениального таланта достоин признания как одного из мастеров исторического романа мирового значения.

Ключевые слова: исторический роман, Ордубади, европейский контекст, жанр, сравнительное изучение

История статьи: поступила – 08.04.2022; принято – 12.05.2022

Historical novels of M.S.Ordubadi within the European context of the genre

Aida Feyzullayeva

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: feyzullayeva1951@mail.ru

Abstract. The article provides comparative analysis between the works of Mammad Said Ordubadi (“Foggy Tabriz”, “Sword and Quill”) and the founders of the historical novel genre such as Walter Scott, and his contemporary successors Victor Hugo and Alexandre Dumas père, within the European literary context. The author concludes that Ordubadi’s broad worldview and literary talent earns him universal recognition as a world-class master of historical fiction.

Keywords: historic fiction, Ordubadi, European context, genre, comparative analysis

Article history: received – 08.04.2022; accepted – 12.05.2022

Введение / Introduction

М.С.Ордубади (1872–1950) при написании своих исторических романов творчески осваивал традиции как восточной, так и западной литературы. «М.С.Ордубади, творчески осваивая традиции азербайджанской, русской и мировой литературы, создал первые образцы этого жанра в соответствии с современными эстетическими требованиями, предъявляемыми к историческому роману» [1, с.43].

Главная часть / Main Part

Как известно, в западноевропейской литературе авторы исторических романов, придерживаясь принципа исторической достоверности, избегали извращения фактов и событий, допуская при этом и художественный вымысел.

М.С.Ордубади заложил основы историзма в азербайджанской литературе, как в свое время великий шотландец Вальтер Скотт (1771–1832) «приобщал читателей к познанию истории, захватывая их воображение сложнейшей и увлекательной интригой, яркостью и обстоятельностью описаний, психологической тонкостью человеческих персонажей, реальных исторических деятелей разных эпох», явившись основоположником исторического романа в Европе.

Биографы Вальтера Скотта отмечают, что он жил в бурную, драматическую эпоху, богатую значительными историческими событиями: буржуазная революция во Франции, долголетние войны Наполеона, стремившегося расширить влияние буржуазной Франции на всю Европу, ожесточенная классовая борьба, обострившаяся на рубеже XVIII-XIX веков во всех странах Европы, в том числе и в Англии. В лучших исторических произведениях В.Скотта, какими представляются романы «Айвенго», «Роб Рой», «Вудсток», «Пуритане», английскому писателю удалось осветить роль народных масс в великих исторических изменениях, революционных свершениях.

Социально-исторические сдвиги в странах Западной Европы на рубеже XVIII-XIX вв. закономерно вели к стремлению осмыслить в образах ход общественного развития. Хотя Скотт удовлетворялся тогдашним политическим строем Англии (конституционная монархия, сложившаяся в результате компромисса между буржуазией и дворянством), однако он видел отрицательные стороны как феодализма, так и утверждавшегося буржуазного общества, сочувствовал народным массам и отводил народу существенную роль в истории. «Если поэзия Скотта принадлежит романтизму, то его проза – качественно новое явление в европейской литературе той эпохи: Исторический роман Скотта положил начало великому европейскому роману критического реализма» [4, с.231-232].

В центре романов В.Скотта лежат события, так или иначе связанные с большими социально-историческими конфликтами («Уэверли», «Пуритане», «Роб Рой»). Тема социальной несправедливости отчетливо звучит и в романе «Роб Рой», героем которого является народный мститель – шотландский Робин Гуд. Со временем в творчестве В.Скотта наступают существенные сдвиги. Усиливаются противоречия в мировоззрении писателя, испытывавшего растерянность перед подъемом массового революционного движения за проведение избирательной реформы, принципов которой он никогда не поддерживал. Ставить остро, как прежде, вопросы классовой борьбы Скотт теперь не решает. Однако тематика его романов заметно расширилась.

Выходя за пределы Шотландии, он избирает местом действия также Англию, Францию, восточное Средиземноморье. Его интересуют теперь эпохи, далекие от современности: Англия конца XII века, Франция в период правления Людовика XI, эпоха крестовых походов («Айвенго», «Квентин Дорвард», «Вудсток», «Пертская красавица», являющиеся шедеврами исторического романа). Создав исторический роман, Скотт установил принципы жанра и блестяще воплотил их на практике. В его произведениях показаны в действии огромные массы людей, конфликты, определяющие перевороты в судьбах целых сословий и классов, отражено движение истории. Скотт вывел роман за узкие рамки, связав даже семейно-бытовые конфликты с судьбами нации и государства в целом. Он впервые показал образцы того, как можно воспроизвести национальные особенности характера.

Исторический роман стал одним из наиболее популярных жанров в эпоху романтизма. В.Гюго, А.Дюма-отец, А.Виньи, П.Мериме, Ф.Купер и др. создали свои варианты исторического жанра, зачинателем которого явился В.Скотт. Если эти писатели развивали его романтические мотивы, то О.Бальзак, Ч.Диккенс, У.Теккерей повернули развитие исторического

романа в направлении реализма. Романы В.Скотта открывали европейскому читателю правдивую картину исторического развития Западной Европы, несмотря на консервативную ограниченность и романтическую идеализацию монархического строя, свойственные мировоззрению писателя. Однако Вальтер Скотт в силу консервативного мировоззрения не мог полностью понять смысл исторических событий, разворачивающихся перед ним. И он не только не звал народ на борьбу против правящих классов Англии, а скорее надеялся на воздействие монархии, возлагая на нее надежду на обуздание гнева народа.

Следует отметить также, что недостатки, связанные с ограниченностью Скотта-консерватора, отнюдь не сказываются на высокой художественности его выдающихся творений, отличающихся большой силой художественного мастерства, не утратившего и сегодня своего познавательного значения. Как видно, ограничения мировоззренческого характера, присущие тому или иному художнику, порой, очевидно, в силу его таланта и величия, вовсе не умаляют художественного мастерства его творений.

Различия во взглядах, иногда крайне противоречивых, и сближающие поэтов и писателей общие художественные принципы.

С этих позиций воспринимаются нами исторические романы М.С.Ордубади, в которых приоритетным оказывается высокий критерий художественности. И тем не менее все же, как отличаются писатели, даже европейские, обратившиеся к историческому прошлому своей родины и народа.

История для А.Дюма-отца (1802–1870), по его же словам, являлась «гвоздем, на который он вешал свои картины». У него была одна цель – забавить читателя, как он сам признавался. Уже первая глава «Королевы Марго» вводит читателя в напряженную атмосферу Парижа в период между двумя гражданскими войнами и держит читателя в напряжении на протяжении всего романа. Никто не верит ни в прочность мира, ни в прочность брака короля Наваррского – его молодая жена является дочерью Екатерины Медичи и возлюбленной вождя католической партии Генриха Гиза.

Королевский двор изображен в романе как центр кровавых распри, темных политических замыслов и преступных махинаций. Лувр проникнут духом страха и коварства. Король Карл, называя старого адмирала Колиньи «отцом» и предлагая ему власть во главе армии, уже обдумывает его убийство. Король Наваррский, зная о неверности жены, согласен закрыть на все глаза в обмен на политический союз или по крайней мере нейтралитет. Он готов отречься от своих союзников ради будущей французской короны. Екатерина Медичи и ее любимый сын Генрих Анжуйский борются против всех, кто может встать на пути Анжу к короне – и прежде всего против короля Наваррского.

Народ в романе представлен в основном толпой, бурлящей «как мрачное бурное море» у стен королевского замка. Он сопровождает своими репликами уличные процессии и казни, но отнюдь не движения масс определяют ход истории. Историческая канва событий, составляющих сюжет романа, таким образом, сводится к борьбе Генриха Наваррского за престол. «На первый взгляд, композицией романа, так же, как и судьбами его героев, управляют случайности и совпадения... Специфика жанра требовала также обрывать каждую главу на самом интересном месте, чтобы держать читателя в напряжении. Дюма пришлось овладеть искусством блестящих концовок.

... И в «Королеве Марго» также действие разворачивается с головокружительной быстротой. ... Сюжет постоянно бросает читателя от надежды к отчаянию, от жизни к смерти, от поражения к победе» [3, с.570].

У М.С.Ордубади же, в отличие от европейского романиста, исторические события, лежащие в основе художественного произведения, тесно переплетаются с судьбами реальных или вымышленных героев и, самое главное, с судьбой народа («Тавриз туманный», «Меч и перо» и др.).

В эпоху романтизма исторический роман стремится к точному изображению и восстановлению прошлого в изящной литературной форме. Самым выразительным историческим

романом романтиков был «Собор Парижской богородицы» В.Гюго (1802–1885), появившийся в 1831 году. В нем живо и художественно изображен Париж XV столетия, мрачный, грязный и своеобразный. Он реставрирован Гюго с изумительной точностью и ясностью. Но особенно живое впечатление производит Собор Парижской богородицы, тень которого покрывает весь город.

Самым выдающимся произведением В.Гюго считается роман «Отверженные», который по своей величине и значению является шедевром. Это не роман, а целая эпопея, обнимающая собой множество самых разнообразных предметов и событий, где писатель касается не только одних, отверженных судьбой, но дает нам энциклопедию всего своего жизненного опыта, всего, что он переживал и передумал за 60 лет жизни и до чего дошел собственным умом. «В «Отверженных» с особой силой звучат антибуржуазные мотивы. Ничтожеству и мерзости буржуа Гюго противопоставляет величие и чистоту героев баррикад 1832 года» [2, с.11].

В этом романе присутствует разнообразный материал. В нем целые главы посвящены вопросам политическим, филологическим, мистико-философским, богословским рассуждениям и археологическим исследованиям, даны характеристики замечательных исторических деятелей, описания уличных парижских событий 30-х годов, конспиративных студенческих кружков 20-х годов и пр. Роман же «Девяносто третий год» – исторический в полном смысле слова, посвящен изображению одного из самых роковых и великих моментов Великой Французской буржуазной революции. В нем представлена грандиозная и страшная картина той ожесточенной междоусобной войны, которая охватила всю страну, разделив весь народ на два враждебных лагеря. Гюго, как «зеркало французской революции» (Луи Арагон), создал «шедевр эпического реализма» (Анатоль Франс).

В.Гюго, восстанавливающий в памяти многие страницы национальной истории, стремится показать в нем несостоятельность фанатизма, насилия, отдавая предпочтение вечным общечеловеческим ценностям, которые должны быть выше всех антагонизмов и способствовать изменению человека и общества, торжеству справедливости и свободы. «Непреодолимое историческое значение «Отверженных» в том, что Гюго выступает в этом романе неумолимым обличителем буржуазного мира, его лицемерия, лжи, бездушия, жесткости. Гюго берет под защиту отверженного человека, страдающий и гонимый народ.

Вот почему и в наши дни не может оставить читателя равнодушным произведение, которое великий гуманист Лев Толстой однажды назвал «лучшим французским романом» [5, с.6]. Возьмем на себя смелость утверждать, что реставратором подлинных исторических событий часто оказывался и азербайджанский писатель М.С.Ордубади – автор исторических романов, написанных по принципу историзма и по законам красоты, эстетического отношения искусства к действительности.

Еще Вальтер Скотт и Виктор Гюго понимали, что «поступь истории» – это исполненный глубокого смысла социальный процесс, а отнюдь не только придворные интриги и заговоры, столкновение эгоистических страстей, тщеславие, ревность, зависть или фамильная вражда. Понимал это и азербайджанский писатель, обратившийся к истории азербайджанского народа. М.С.Ордубади достиг своей творческой вершины в популярном романе «Меч и перо», где так же, как и в европейских исторических романах, изображены дворцовые сплетни, интриги, заговоры, покушения, коварные замыслы и планы, войны, междоусобицы и пр.

Прекрасно владея историческим материалом, Ордубади создает в романе «Меч и перо» широкую картину общественно-исторических событий, происходивших в средневековом Азербайджане, с особой чуткостью и душевной болью изображает положение угнетенного народа. Автор символично соединяет меч полководца Фахреддина и перо великого поэта Низами – защитников родины от арабских завоевателей. Эти исторические герои символизируют союз меча и пера, разума и силы, необходимый в борьбе с врагами родины.

«– Свобода сама не приходит, ее завоевывают. А для этого нужны и сила рук и сила ума. А потому да здравствует меч и перо! – говорит Мехсети-ханум. Образы поэтессы Мехсети,

Кызыл Арслана, Хюсамеддина, эмира Инанча, Гатибы и др. составляют галерею запоминающихся героев.

– Над Азербайджаном сгустились грозовые тучи. Мы переживаем трудные дни. Родина в опасности! Наши недруги внутри страны широко распахнули двери султаната перед иноземными врагами.

...Сейчас мой ум настолько занят мыслями о судьбе нашего государства, что я не в состоянии отдаться научным и литературным темам. И все-таки мне хотелось бы сказать несколько слов о дастане «Фархад и Ширин», который Тогрул просил Вас написать для него. По моему мнению, этот дастан следует назвать иначе: «Хосров и Ширин». Согласитесь, тема любви Фархада и Ширин гораздо уже и беднее. Я считаю, если Вы расширите тему, это даст Вам гораздо больше возможности для проявления своего таланта. В большой теме Вы ярче и искуснее проявите свое мастерство. Вы доказали это на примере своих предыдущих дастанов. Дастан «Хосров и Ширин» даст Вам возможность развить тему гражданства и патриотизма. Вы сможете писать о тирании владык, к чему приводит их гнев и о многом другом. Вы расскажите об искренней любви, об этом удивительном даре природы, которым не обладало сердце Хосрова, но который жил в душе несчастного и в то же время великого Фархада» (Из письма Кызыл Арслана – Атабека Азербайджана Низами).

Чтобы превратить восточные государства в цивилизованные страны, недостаточно иметь в них сильные правительства, – нужны также сильные, мудрые, энергичные реформаторы, как считает Кызыл Арслан, придавая важную и определяющую роль гению Низами.

По широте эпического изображения общественных противоречий, полувековой летописи эпохи роман «Меч и перо» может служить непревзойденным образцом художественного мастерства. В нем ярко прослеживается социально-эстетическая позиция великого писателя-мыслителя из Гянджи, наиболее связанная с его общественной деятельностью и патриотическим служением родине и народу. Наше внимание привлекают его мудрые советы и наставления, неоднократные обращения к своим землякам и народу Азербайджана в трудные и решающие моменты жизни, что говорит о его близости интересам и бедам народным, героическому прошлому и свободолюбию азербайджанцев. Поэт-гражданин призывает сынов своей родины к единению, сплоченности и героизму во имя защиты государства и чести азербайджанского народа. Ярко запечатлен в романе и образ отважного и бесстрашного полководца Фахреддина – друга и единомышленника Низами. Славный и доблестный воин, он свято чтит традиции, героическое прошлое Азербайджана, этой древней, плодородной земли, отличающейся несметными подземными и наземными природными богатствами.

В романе «Меч и перо» М.С.Ордубади, остро ощущающий трагическую судьбу своей родины, обращается к страницам ее истории. Находясь на пересечении караванных путей, Азербайджан, как богатая и культурная страна, всегда привлекал к себе купцов из разных стран и испокон веков подвергался нашествию иноземных завоевателей. Но никогда не терял своего мужества и достоинства азербайджанский народ.

В своем последнем романе М.С.Ордубади ярко и впечатляюще воссоздает сложную общественно-политическую обстановку и основные исторические события, имевшие место в XII веке в Азербайджане, когда наступила эпоха правления династии Атабеков, способствующих усилению границ своей страны, ее процветанию и могуществу, развитию поэзии, искусства и культуры Азербайджана.

Захватывающий сюжет, держащий читателя в напряжении, сильные и драматические характеры, глубокие и интересные художественно-философские размышления, раскрывающие мировосприятие М.С.Ордубади, связанное с его интересом и отношением к истории Востока и в частности Азербайджана, дают нам основание со всей объективностью отнестись к довольно неоднозначным и противоречивым суждениям азербайджанской литературной критики о данном романе. Прежде всего следует отметить, что разночтения и субъективные оценки романа «Меч и перо» возникли, на наш взгляд, в результате стереотипных интерпретаций в период господства вульгарно-социологической тенденции в литературе и искусстве. Вопреки

предыдущим историческим произведениям, в романе «Меч и перо» исторические события, связанные с эпохой раннего средневековья, наиболее подвержены художественному вымыслу и «модернизации» в соответствии с запросами и веяниями времени написания романа, хотя писатель стремился сохранить верность исторической правде, использовал документальные материалы, древние рукописи и многие другие источники.

М.С.Ордубади, как мастер крупных эпических полотен, завоевал заслуженную любовь не только азербайджанских читателей, но и любителей литературы, читающих на русском языке, благодаря великолепным переводам его исторических романов на русский язык. Идеи гуманизма, борьбы добра со злом, красочный язык, стремительно развивающееся действие, занимательный сюжет, искусное развитие интриги говорят о художественном мастерстве и высокой культуре азербайджанского писателя.

М.С.Ордубади, писатель с широким мировидением, силой и мощью гениального таланта давно достоин мирового признания. Масштабные творения Ордубади во многом отражают процессы, происходившие в мире, и судьбу человека, брошенного в водоворот мировых событий. Исторические романы М.С.Ордубади сильны тем, что в них отражены события, которые писатель изучал и оценивал не только на основе архивных материалов, но и сам был очевидцем зарождения революционно-демократической атмосферы как в Иране, так и в России и в самом Азербайджане. В эпопее «Тавриз туманный» писатель воссоздает живую и широкую картину происходящих на его глазах важных исторических событий, национально-освободительное движение, принявшее большой эпохальный характер. Таковы обобщения и выводы, к которым мы приходим на основе текстологического анализа исторических романов писателя, творчески осваивающего традиции европейского исторического романа, в результате чего можно выявить широту и масштабность его мировосприятия.

Заклучение / Conclusion

Идеи гуманизма, борьба добра со злом, красочный язык, стремительно развивающееся действие, занимательный сюжет, искусное развитие интриги говорят о художественном мастерстве и высокой культуре азербайджанского писателя. М.С.Ордубади, как писатель с широким мировидением, силой и мощью гениального таланта, достоин всеобщего признания, как одного из мастеров исторического романа мирового уровня.

Литература / References

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000). Bakı, 2005.
2. Андре Моруа. Олимпио, или жизнь Виктора Гюго. Москва: Правда, 1987.
3. Волгина Н. А. Дюма и его исторические романы. Калининградское книжное издательство, 1991.
4. Персон Х. Вальтер Скотт. Перевод с английского, послесловие и комментарии В.Скороденко. Москва: Книга, 1983.
5. Толмачева М. Вступит ст. Роман В.Гюго «Отверженные» в 2-х томах. Т.1. Москва: Правда, 1979.

M.S.Ordubadinin tarixi romanları janrın Avropa kontekstində

Aida Feyzullayeva

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: feyzullayeva1951@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Ordubadinin tarixi romanlarının (əsasən “Qılınc və qələm” və “Dumanlı Təbriz” romanları), Avropada tarixi romanın banisi sayılan Valter Skott və onun sələfləri V.Hüqo və A.Düma-atanın tarixi romanları ilə janrın Avropa kontekstində müqayisəli təhlili aparılır. Nəticədə müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, M.S.Ordubadi geniş dünyagörüşü və istedadının gücü ilə dünya miqyasında seçilib-sayılan tarixi roman ustalarından biri kimi tanına bilər.

Açar sözlər: tarixi roman, Ordubadi, Avropa konteksti, janr, müqayisəli təhlil

XIX əsr Avropa romantiklərinin yaradıcılıqlarında Şərq və Azərbaycan motivləri

(Nizami Gəncəvi, Mirzə Şəfi Vazeh, Abbasqulu ağa Bakıxanov və
T.Lada-Zablotski, F.Şiller, Adam Mitskeviç)

Lyudmila Səmədova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Annotasiya. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Avropa ədiblərinin Şərqə marağının artmasını 1789-cu ildə Fransa burjua inqilabı ilə bağlayan mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Avropanın mütərəqqi yaradıcı ziyalılarının böyük ümid bəslədiyi bu inqilabdan Napoleon və onun kimilərinin bəhrələndiyini görəndə, onlarda böyük ruh düşkünlüyü yaranmışdır. Ona görə də həmin ziyalılar öz yaradıcılıqlarında gerçəkliyi olduğu kimi deyil, görmək istədikləri kimi təsvir etməyə üstünlük vermişlər. Amma klassizmlə müqayisədə romantizmin konkret nəzəri proqramı işlənib hazırlanmadığına görə, bu cərəyanın xüsusiyyətləri mövzusu daima diskussiyalara səbəb olmuşdur.

Məqalədə maarifçi ədəbiyyatın əksinə olaraq, romantizmin, bütün yaradıcılıq kanonlarını pozan bədii yaradıcılıq cərəyanı adlandırılması fikrinin düzgün olmadığı konkret misallar vasitəsilə araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, romantik metodla romantik cərəyanın fərqlərini nəzərə alsaq, birinciyə xas yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin hələ lap qədimdən olduğu məlumdur. Bu baxımdan yanaşdıqda, XIX əsr Avropa romantiklərinin bu sahəyə marağının səbəbi aydın olur.

Məqalədə həmçinin Şərq mədəniyyətinin Avropada populyarlaşmasında alman şərqşünaslarının böyük rolu olduğu xüsusi vurğulanır və qeyd olunur ki, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Şəfi Vazeh kimi sənətkarlar haqqında oxucular ilk dəfə alman şərqşünaslarının yazılarından, tərcümələrindən oxumuşlar. Bu baxımdan Baltikyanı xalqlar arasında Azərbaycan şairlərindən ən populyarı Mirzə Şəfi Vazeh olsa da, A.Bakıxanov və M.F.Axundov da Avropa miqyasında tanınmış qələm sahiblərindən sayılmışlar.

Polyak şairi Adam Mitskeviçin tədqiqatçıları onun Şərqə marağının artmasında A.Xodzko ilə yanaşı, azərbaycanlı M.Topçubaşovun da rolunu qeyd edirlər.

Avropa ədiblərinin yaradıcılığında Şərq motivlərinin rolu haqda indiyə qədər çox işlər görülsə də, bundan sonra görülməsi işlər də az deyildir.

Açar sözlər: Avropa romantikləri, Şərq motivləri, Adam Mitskeviç, C.Bayron, M.Ş.Vazeh, Azərbaycan–Polşa

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.05.2022; qəbul edilib – 25.05.2022

Eastern and Azerbaijani motifs in the creative work of the 19th century European romantics

(Nizami, Vazeh, Bakikhanov and Lada-Zablotsky, Schiller, Mitskevich)

Lyudmila Samadova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Abstract. Experts link the increase of European writers' interest in the East in the late 18th and early 19th centuries with the French bourgeois revolution in 1789 and note that they were very upset when they noticed that Napoleon and others benefited from this revolution, which Europe's advanced creative intellectuals had high expectations for. As a result, these intellectuals tended to show reality in their works as they wanted to see it rather than as it was. However, since no any specific theoretical program of the romanticism has been formed in comparison to the classicism, the problem of features of the romanticism has long been discussed.

In contrast to enlightenment literature, the article addresses the fallacy of calling romanticism as a literary movement that breaks all canons of creativity via real examples. When we consider the differences between the romantic method and the romantic movement, we can see that the creative elements of the first one have existed since ancient times. The nineteenth-century European romantics' interest in this field is evident from this perspective.

In the article it is noted that German orientalist has a great role in popularizing Eastern culture in Europe. First, readers learned about artists like Nizami, Khagani, Nasimi, Fuzuli, Vagif, and Vazeh via German orientalist's publications and translations. In this regard, although Mirza Shafi Vazeh was the most popular of the Azerbaijani poets among the Baltic peoples, A.Bakikhanov and M.F.Akhundov were considered also well-known European authors.

The influence of Azerbaijani M.Topchubashov, together with A.Khodzko is noted by researchers studying the Polish poet Adam Mickiewicz's interest in the East.

Much study has been done on the importance of Oriental motifs in the work by European writers, but there is still much more to be done.

Keywords: European romantics, Oriental motifs, Adam Mickiewicz, J.Bayron, M.Sh.Vazeh, Azerbaijan–Poland

Article history: received – 02.05.2022; accepted – 25.05.2022

Giriş / Introduction

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Avropa ədiblərinin Şərqi artan marağından danışarkən, mütəxəssislər daha çox romantiklərin adını xatırladırlar. Bunu bir tərəfdən romantiklərin əsərlərində təsvir etdikləri hadisələrə Şərq ekzotikasının fon kimi istifadə edilməsi ilə, digər tərəfdən öz yaradıcılıqlarında kəskin süjet axtarışı, xüsusən də macəra romanları dövrünün artıq ötüb keçdiyi zamanda aktuallaşdığı ilə əlaqələndirirlər.

Bu ədəbi cərəyanın meydana gəlməsini 1789-cu ildə Fransa burjuva inqilabı ilə bağlayan mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Avropanın mütərəqqi yaradıcı ziyalılarının böyük ümid bəslədiyi bu inqilabdan Napoleon və onun kimilərinin bəhrələndiyini görəndə, onlarda böyük ruh düşkünlüyü yaranmışdır. Nəticədə onlar öz yaradıcılıqlarında gerçəkliyi olduğu kimi deyil, görmək istədikləri kimi təsvir etməyə üstünlük vermişdilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, klassisizmlə müqayisədə romantizmin konkret nəzəri proqramı işlənib hazırlanmadığına görə, bu cərəyanın xüsusiyyətləri mövzusu daima diskussiyalara səbəb olmuşdur. Diqqətini yaşadıkları mühitin ictimai-siyasi gerçəkliyindən tamamilə

fərqli mühitə çevirən bu qələm sahibləri ruhən həmin gerçəkliyə etirazlarını nümayiş etdirirdilər. Bu etirazı hər sənətkar bir cür reallaşdırırdı: Corc Bayron türk povesti “Abidos gəlini”ndəki ehtişamı, “Şərq poemalarında”kı obrazların intiqamçılığı ilə, Koldric – mistik-intuitiv xüsusiyyətləri (“Qoca dənizçi”, “Kubla xan”) ilə Şelli ədalət axtarışı ilə (“İslamın üsyanı”), Adam Mitskeviç folklor motivləri əsasında sadə insanların poetik aləminin təsviri ilə, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, Mixail Yuryeviç Lermontov və dekabristlər üsyankar qəhrəmanları (“Qafqaz əsiri”, “Mtsiri”...) ilə bağlayırdılar.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatşünaslıqda romantizmi maarifçi ədəbiyyatın əksinə olaraq, bütün yaradıcılıq kanonlarını pozan bədii yaradıcılıq cərəyanı adlandırmaq kimi formalaşmış fikirlərin, bircə, bir qədər düzəlişə ehtiyacı var. Romantik şair və yazıçılar əslində klassisizmin dəqiq müəyyənləşdirdiyi yaradıcılıq kanonlarını kənara ataraq, həyatı olduğu kimi deyil, görmək istədikləri kimi və qeyri-ənənəvi tərzdə təsvir edirdilər. Romantik metodla romantik cərəyanın fərqlərini nəzərə alsaq, birinciyə xas yaradıcılıq xüsusiyyətinin hələ lap qədimdən mövcudluğu və bu qəbildən olan əsərlərə XIX əsr Avropa romantiklərinin marağının səbəbini aydınlaşdırmağa ehtiyac qalmazdı.

XIX əsrdə Avropa romantik şairlərindən bəziləri, hətta Şərqdə olmasalar da, onlarda Şərq motivləri əsasında əsər yazmaq bir növ dəb idi.

Romantiklərin öz gözləri ilə gördükləri təkrarsız Şərq mühiti onların yaradıcılığında heç də bir-mənalı əks-səda yaratmamışdır. Corc Bayronun yaratdığı bədii obrazlar (Konrad, Həsən, Qabil, Gavur) məqsədlərinə nail olmağın yeganə yolunu intiqamda, qan tökməkdə görürdülər:

*Yatır dalğaların altında Leyla,
Həsənin qəbri də qanla dolacaq.
Ox tək ürəyinə sancılan bəla,
O gözəl Leylanın ruhudur ancaq [1].*
(“Gavur”)

C.Bayron öz qəhrəmanlarının xarakterini onların mental xüsusiyyətləri fonunda verməyi üstün tuturdu. Şair müsəlman Şərkində dəyişməz hesab olunan adətləri kiminsə pozmağa cəsarət etməsini bağışlanılmaz qəbahət sayıldığını çox məharətlə təsvir etmişdir.

*Oturmuş taxtında ixtiyar Cəfər
Durmuş sağ-solunda cəsur igidlər.
Onun sifətində dərin qırıqlar,
Qara gözlərində min bir qüssə var.
Müsəlmanın üzü, bir qaydadır bu,
Bildirməz heç zaman öz duyduğunu
Buna çalışsa da ixtiyar Cəfər,
Üzündən bəllidir qəlbindəkilər.
Onun dərdli gözü, qəmli çöhrəsi,
Burda düşündürür indi hər kəsi.*

Yaxud:

*Harun, qoy dağılıb getsin camaat,
Sonra Züleyxanı gətir yanıma.
Görməsin qızımı naməhrəm gözü,
Bu, nöqsan gətirər mənim şanıma.*

Görünür, Corc Bayron İslam dünyasında ata nüfuzunun müqəddəsliyi haqda kifayət qədər məlumata malik idi. Şair öz intiqamçı və fərdiyyəçi qəhrəmanlarını nə qədər amansız ovqatda təsvir etsə də, onların hədəfə aldıkları insanların da öz etiqadlarına bir o qədər bağlılığını və əqidədən dönməzliyini etiraf etmişdir:

*İslam tayfasında qayda beləydi.
Müsəlman üçün ata önündə
Əyləşmək betərdir min pay ölümdən.
O, ayaq üstündə danışdı: – Ata!
Bacıma, kənizə acıqlanma sən... [1]
("Abidos gəlini")*

Qeyd etdiyimiz kimi, dahi ingilis şairinin yaratdığı personajların ifrat fərdiyyəçiliyinə, intiqamçılığına baxmayaraq, onun Şərq mövzusunda yazdığı əsərlərdə mədəni-tarixi, habelə mental elementlər özlərinin inandırıcılığı ilə seçilir. C.Bayron əksər avropalı müasirlərindən fərqli olaraq, təsvir etdiyi hadisələrin cərəyan etdiyi milli-tarixi fonu süni, şişirdilmiş elementlərdən qorumağa çalışmışdır. Lakin bütün bunlarla bərabər, şairin yaradıcılığında Şərq mühitinə, ilk növbədə türkçülük amilinə münasibətdə subyektivizmi sezməmək olmur.

Bu cür münasibətləri biz müəllifin digər əsərlərində də, o cümlədən "Çayld Qaroldın səyahətnaməsində", "Don Juanda" da görürük. Bu da təbii idi. Avropada tarixən formalaşmış türk-yunan ixtilafına olan təsəvvürlərin məntiqi nəticəsi idi. Məlum olduğu kimi, C.Bayron həm şəxsi fəaliyyətində və həm də yaradıcılığında yunanalara olan rəğbətini gizlətməmişdir.

Şərq mövzusunda yazmış digər ingilis şairi Persi Şellinin əsərləri daha çox özünün müasirləri olan alman müəlliflərinin yaradıcılığı ilə səsləşir. Şairin poema və dramlarında olduğu kimi, şeirlərində də ("Ozimandiyə", "Ərəb kimi") milli azadlıq ruhu duyulur.

F.Şillerin və H.Heynenin Şərq mədəniyyətinə münasibətlərində oxşar və fəlsəfi cəhətlər mövcuddur. H.Heyne "Almaniyanın böyük şairlərinin Hafiz və Nizami ilə müqayisədə çox aşağıda dayandığını səmimi etiraf edir. "Əl-Mənsur" pyesinin müəllifi Şərq ədəbiyyatına ehtiramını daha aydın şəkildə öz publisistikasında da ifadə etmişdir.

Romantik şair F.Şiller isə mütəxəssislərin qənaətinə görə, Nizami Gəncəvi irsi ilə birbaşa tanışlığı olmadan ondan bəhrələnmişdir. Söhbət alman dramaturqunun italyalı həmkarı K.Qotsidən tərcümə edib və üzərində yenidən işlədiyi "Turandot" pyesindən gedir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizaminin "Yeddi gözəl" poemasından götürülmüş bu süjeti fransız müəllifi Peti de-la Krua özünün tərtib etdiyi "İran nağıllarına" salmış, oradan isə fransız dramaturqu Lesaj götürmüş və sonuncudan da Qotsi tərcümə etmişdir. Ancaq Şərq poeziyasının nadir biliciləri və onun təsiri altında çoxlu orijinal əsərlər yaradan Hammerin, Rükertin həmvətəni Hötenin yaxın dostu Şiller bu zəngin poeziya aləmindən xəbərsiz ola bilməzdi.

Höte özü həmin şeiriyyət dünyasına olan sonsuz hüsn-rəğbəti ilə nəinki öz həmvətənlərinə, bütövlükdə, Avropa ədəblərinə nümunə olmuşdur.

Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, Şərq mədəniyyətinin Avropada populyarlaşmasında alman şərqşünaslarının rolu danılmazdır. Baltikyanı xalqların, Polşanın əksər ədəbləri məhz alman dilinin vasitəsilə Şərfin, o cümlədən Azərbaycanın sənət nümunələri ilə yaxından tanış olmuşlar. Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vəqif, Mirzə Şəfi Vəzəh kimi sənətkarlar haqqında oxucular ilk dəfə alman şərqşünaslarının yazılarından, tərcümələrindən oxumuşlar.

Baltikyanı xalqlar arasında şairlərdən ən populyarı Mirzə Şəfi Vəzəh olmuşdur, desək, yəqin ki, yanlışmıq. Almaniya 1875–1877-ci illər arasında əlli dəfə çap olunmuş "Mirzə Şəfi nəğmələri"ni bütün Avropada olduğu kimi, Baltikyanı ölkələrdə də qızgın maraqla qarşılamışdılar. Azərbaycanlı şairin şeirlərinə bəzən nəzirə və cavablar da yazılırdı. Şairin romantik ruhlu

*“Xanənin darvazasında budur oldu izdiham,
Litvalılar, polşalılar göndərər sənə salam”, –*

beyti ilə başlanan məşhur şeirinə onun litvalı heyranları belə cavab vermişdilər:

*Su pasweikina wezui didele kruwa,
Tawe sweikin ir mieloju Lietuwa [2, s.25]*

*İndi böyük arzularla, sonsuz sevinclə,
Əziz Litva da səni salamlar*

(hərfi tərcümə)

Mirzə Şəfi Vazehin poeziyasının özünün ilahi cazibəsi ilə Avropanı fəth etməsi F.Bodenştedtin, sözün əsl mənasında, başını gicəlləndirmişdir. Türk övladı həmişə ürəyiaçıqlığından, özgəyə tez inanmadığından əziyyət çəkmişdir. M.Ş.Vazehə müəllim və dost deyib sonradan xəyanətcəsinə onun şeirlərini öz adına çıxan F.Bodenştedt düşünməli idi ki, Şərq ruhundan yoğrulmuş Qafqaz ətirli bu ilahi poeziyanın tərcüməsinə və dərc etdirilib Avropa oxucusuna çatdırılmasına görə, milyonlarla oxucu onsuz da ona minnətdardır. Bu yalançı şöhrət, tamah xatirinə dostu edilmiş xəyanəti gec-tez onun əməllərini üzə çıxaracaqdır.

Qeyd edək ki, Nizamidən, Xaqanidən, Vaqifdən və digər orta əsrlər klassiklərimizdən sonra, XIX əsrdə Azərbaycan maarifçilərindən alman dilində nəşr olunan Mirzə Şəfi Vazeh yeganə azərbaycanlı deyildi. Həmin dövrdə A.Bakıxanov və M.F.Axundov da Avropa miqyasında artıq tanınmış qələm sahibəri idilər.

Avropa tənqidçiləri M.F.Axundovu, əsasən, Yaxın Şərq mədəniyyəti tarixində novator yazıçı kimi tanıyırdılar. Azərbaycanlı dramaturqu “Şərqin Molyeri” adlandıraraq, əsərlərini rus, fransız, ingilis və əlbəttə ki, alman dillərinə çevirib nəşr etdirmişdilər. Almandilli oxucular üçün Nizaminin həmvətəni iqlat əziz və arzuolunan idi. M.F.Axundovun müxtəlif mövzularda yazılmış dramatik əsərlərindən alman oxucuları Şərqə tamamilə yenidən baxırdılar və bunu onlar o zaman açıqca bəyan edirdilər. Çünki realist yazıçı öz komediyalarında Şərq gerçəkliyinin müsbət cəhətləri ilə onun kölgəli tərəflərini də böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Əslində yazıçının toxunduğu mal-pul hərisliyi, firildəqılıq, avamlıq, saray əxlaqsızlığı, qondarma məhkəmə firildəqları kimi mövzular ümumbəşəri problemlərdən idi. Yəqin ki, elə bu səbəbdən onun müsəlman Şərqində ilk dəfə yazılmış həmin komediyaları avropalı oxucuları üçün bu qədər maraqlı idi.

Mədəni əlaqələrin genişlənməsində, təbii ki, Vilnüsə polyak dilində nəşr olunmuş “Rubon” (1842 və 1849-cu illər) jurnalının və yerli mətbuat orqanlarının fəaliyyəti də unudulmamalıdır. Belə ki, artıq XIX əsrin sonundan etibarən Litva və eston ədəbiəti Şərq xalqlarının folklor nümunələrini doğma dillərində çap etməyə başlamışdılar. Tanınmış eston folkloristi O.Y.Kiyzel 1969-cu ildə özünün Bakıya, Tiflisə səfəri ilə bağlı yol öçerklərində bu yerlər haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Onun “Perekonnalext” (“Ailə vərəqi”) jurnalında dərc etdirdiyi “Qafqaz tatar (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – L.S.) nağıllarında” “Sənəm” başlığı altında “Aşıq Qərib” dastanından parça verilmişdir. Belə yol qeydlərinin məntiqi nəticəsi kimi bədii əsərlərin yaranması da az olmamışdır. Məsələn, P.Krivanın “Qonaq Süleyman” hekayəsi, yaxud T.Tederin “Qafqaz xalqlarının həyat və məişətindən səhifə” öçerki xüsusilə maraqlıdır.

Vilnüs Universitetinin məzunları və əməkdaşlarının da Avropa şərqşünaslığında əhəmiyyətli rolları olmuşdur. L.F.Şpitsnaqelin, F.B.Şarmuanın, A.Mitskeviçin, A.Xodzkonun və digərlərinin Şərq mədəniyyətinə olan sonsuz marağı və gərgin əməyi nəticəsində qoca Şərqin söz inciləri çoxmilyonluq oxucu auditoriyasının sevimlisinə çevrilmişdir. Aleksandr Xodzkonun Londonda nəşr etdirdiyi “Toplu”da Şərq xalqlarının folkloruna dair son dərəcə rəngarəng və maraqlı materiallara neçə-neçə tədqiqatçılar, yazıçılar müraciət etmişlər.

Mütəxəssislərin haqlı qənaətinə görə, Vilnüs Universitetinin məzunları özlərini kamil şərqşünas kimi sübut etmişdilər. Bunların sırasında Adam Mitskeviçin özünəməxsus yeri vardır. Romantik şair

öz əməlinə və işində Vətənin dərini yaşamaqla, yaradıcılığına mədəniyyətindən yeni nəfəs, romantik poeziyasına fərqli rənglər gətirməyə çalışırdı. A.Mitskeviçin tədqiqatçıları polyak şairinin Şərqə marağının artmasında A.Xodzko ilə yanaşı, azərbaycanlı M.Topçubaşovun da rolunu qeyd edirlər. Şərqşünas alim A.Mitskeviçin Kırım sonetlərindən “Gözləv çöllərindən Çadırdağın görünüşü” sonetini fars dilinə tərcümə etmiş və ona maraqlı ön söz yazmışdır. Polyak şairi öz dostlarına 1826-cı ildə yazdığı məktublarının birində bu tərcümədən və ona M.Topçubaşovun özünün yazdığı ön sözdən fərqlə danışaraq bildirmişdir ki, onların hər ikisini yaxınlarda çap olunacaq kitabına salacaqdır.

A.Mitskeviçin Şərq mövzusunda yazdığı “Kırım sonetləri”ndə Mirzə və zəvvar obrazları, sonetlərin ideya-məzmun tutumunda əhəmiyyətli rol oynayırlar. Zəvvar üsyankar ruhu ilə “Şərq müdriki”, Mirzə isə tanrının yaratdığı təbiət möcüzələrindən rıqqətə gəlməyi ilə romantik şairin poeziyasına xüsusi bir ovqat bəxş edir.

Həqiqətən də A.Mitskeviçi Şərq ədəbiyyatından, hətta islamaqədərki nümunələrdən cəsur, vətənpərvər obrazlar daha çox cəlb edirdi. Romantik şair özünün “Fariz” poeması, “Əl-Mütənabbi”, “Şanfari” kimi silsilə şeirlərində bunları yüksək ustalıqla nümayiş etdirmişdir. Adam Mitskeviç Şərq ədəbiyyatını orijinaldan oxumaq istəyi ilə o xalqların dillərini öyrənməyə başlamışdır. Şair Sankt-Peterburqdan yazdığı məktublarının birində deyirdi ki, o, artıq həmin dillərdə höccəlməyə başlamışdır, təəssüf ki, Odessaya getdiyinə görə bu işə ara verməli oldu.

Maraqlıdır ki, məhz bu dövrlərdən başlayaraq, A.Mitskeviç istər bədii əsərlərində və istərsə də dostları ilə yazışmalarında Şərq ifadələrindən geniş istifadə etməklə, özünün bu xalqların mədəniyyətinə rəğbətini bir daha nümayiş etdirmək istəmişdir. 1830-cu ildə Cenevrədən dostu Xodzkoğa yazırdı: “Əzizim dərviş!.. Allahu əkbər – Allah böyükdür. Sənin “şeirlərini” (söhbət A.Xodzkonun 1829-cu ildə Rusiyada nəşr olunmuş əsərlərinin toplusundan gedir – L.S.) biz burada böyük zövqlə oxuduq” [3, s.99-100].

Bir daha qeyd edək ki, A.Mitskeviçin Şərq mədəniyyətinə aid məlumat dairəsinin genişlənməsində həmvətənlisi, şərqşünas Senkovskinin də rolu az olmamışdır. Məhz Senkovskinin vasitəsilə polşalı şair imperator Sankt-Peterburq Universitetinin professoru, məşhur şərqşünas Mirzə Cəfər Topçubaşovla tanış olmuşdur. Sonralar dostluğa çevrilmiş bu tanışlıq nəticəsində azərbaycanlı alim şairin sonetini fars dilinə çevirmişdir. A.Mitskeviçin bir sıra tanınmış azərbaycanlı müasirləri (A.Bakıxanov, M.Axundov, M.Topçubaşov, M.Kazımbəy və s.) ilə yanaşı, Azərbaycanın özündə də pərəstişkarları az olmamışdır. Xodzko Bakı haqqında yazdığı öçerklərinin birində qeyd edir ki, o, bir Bakı sakininin (konkret adı ilə) Mitskeviçin bir cild şeirlər kitabını görmüşdür [3, s.103].

Azərbaycan–Polşa mədəni əlaqələrinin genişlənməsində əhəmiyyətli xidmətləri olan sənətkarlar arasında T.Lada-Zablotskinin xüsusi yeri vardır. Polyak tədqiqatçısı Yan Reyxmanın verdiyi məlumata görə, T.Zablotski Azərbaycan ədəbiyyatından və folklorundan nümunələr də tərcümə etmişdir. Ön maraqlısı, polyak mütərciminin Azərbaycan şairi M.P.Vaqifi ilk dəfə Avropa oxucularına təqdim etməsidir.

T.Zablotskinin “Koroğlu” dastanından öz həmvətənlərinə təqdim etdiyi variant digərlərindən fərqli olsa da, Azərbaycan variantına daha yaxındır. Polyak yazıçısı M.P.Vaqifin Azərbaycanda məşhur olan M.V.Vidadiyə ünvanladığı siyasi motivli “Ey Vidadi gərdisi-dövrani...” şeirini tərcümə etmişdir.

Polyak yazıçılarının Azərbaycan motivləri əsasında yazılmış əsərləri arasında V.Stşelnitskinin “Mahmudka”, “Bəy Bulat”, “Qafqaz öçerkləri” böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlərdəki hadisələr Dağıstanda və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində cərəyan edir. O dövrün mətbuat səhifələrində əsərlərin müəllifinin dərin müşahidəçilik bacarığı xüsusi qeyd olunur.

Polyak yazıçısı Azərbaycan xalqının yüksək musiqi və poetik bacarığı haqda heyranlıqla yazırdı. O qeyd edirdi ki, “Zaqafqaziya müsəlmanları dünyanın ən yaxşı oxuyanlarıdır, onlar bədahətən mahnı, şeir deyə bilirlər”.

Əlbəttə, polşalı qələm sahiblərinin yaradıcılığında Azərbaycan motivləri, yaxud hər iki xalqın tanınmış sənətkarlarının yaradıcılıq əlaqələrindən çox danışmaq olardı. Lakin bu sahədə Azərbaycan və Polşa tədqiqatçıları kifayət qədər araşdırmalar aparmışlar. Burada xüsusi olaraq, polonist alim, professor G.Abdullabəylinin adını qeyd etmək lazımdır [4].

Mövcud şəraitdə isə Yaxın Şərqi tərkib hissəsi olan Qafqaz Avropa sənətkarları üçün zəngin xəzinə idi. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, orientalist sənətkarların azərbaycanlıların ədəbiyyatına, folkloruna daha çox maraq göstərməsinin mədəni-tarixi kökləri vardır. Belə ki, hələ XVI-XVII əsrlərdən bəri onlar bu bölgənin bütün farsdilli ədəbiyyatını, ümumi, yaxud bütövlük kimi qəbul edərək, Azərbaycan şair və yazıçıların tarixən həmin bütövlüyün daxilində görməyə adət etmişlər. Onlar Nizamiyə, Hafizə, Sədiyə təlqin edəndə də belə düşünürdülər.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, bir daha qeyd edək ki, Avropa ədiblərinin yaradıcılığında Şərq-Türk motivlərinin rolu haqqında indiyə qədər yazılanlara baxmayaraq, bu sahədə hələ çox işlər görülməlidir. Başqa sözlə desək, həmin motivlər təkcə onları ilk dəfə qələmə alan yazıçıların, hətta o dövrü təmsil edən ədəbi mühitin fəaliyyətində də əhəmiyyətli rolu ilə məhdudlaşmamışdır. Bu motivlər adıçəkilən milli ədəbiyyatlara daxil olaraq, artıq həmin xalqların milli mədəniyyətinin faktına çevrilmişdir və Avropa ədəbiyyatını kifayət qədər zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Corc Qordon Bayron. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Majewska B. Kateqoriya estetyczne w poezji perskiejoktesu klasycznego. "Preglad Orientalistyczny". № 2, 1965.
3. Poezye Alexandra Chodzki. Sankt-Peterburq, 1829.
4. Абдуллабекова Г. Азербайджано-польские литературные связи XIX-XXI веков. Баку: Мутарджим, 2012.

Восточные и азербайджанские мотивы в творчестве европейских романтиков XIX века

(Низами Гянджеви, Мирза Шафи Вазех, Аббасгулу ага Бакиханов и Т.Лада-Заблоцки, Ф.Шиллер, Адам Мицкевич)

Людмила Самедова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Резюме. Специалисты отмечают, что в конце XVIII – начале XIX века усиление интереса европейских литераторов к Востоку связано с Французской буржуазной революцией 1789 года, на которую возлагала большие надежды европейская передовая творческая интеллигенция. Но последующее за ней усиление попыток прихода к власти Наполеона и других из его последователей привело к разочарованию. Поэтому писатели в своём творчестве отдавали предпочтение изображению реальности не таковой как она есть, а какую они желали видеть. Но особенности течения романтизм который сравнительно с классицизмом не имел конкретно подготовленной теоретической программы, являлись неизменным поводом к постоянным дискуссиям на данную тему.

В статье на конкретных примерах исследована отрицающая все творческие каноны просветительской литературы неверная мысль о признании романтизма художественным творческим течением. Отмечено, что если принять во внимание различия в романтизме как между методом и течением, характерные творческие признаки у первого известны ещё с древности. Ис-

ходя из этого, ясно видны причины проявления интереса к этой сфере европейских романтиков XIX века.

В статье особо отмечены значительная роль немецких литературоведов в популяризации культуры Востока в Европе и то, что читатели впервые узнали о таких творцах, как Низами Гянджеви, Афзаладдин Хагани, Имадеддин Насими, Мохаммад Физули, Молла Панах Вагиф, Мирза Шафи Вазех, из статей и переводов немецких литературоведов. Среди прибалтийских народов самым популярным был Мирза Шафи Вазех, а в масштабе Европы известными творцами пера были признаны А.Бакиханов и М.Ф.Ахундов. В усилении интереса к Востоку польского поэта Адама Мицкевича его исследователи, помимо А.Ходзько, отмечали роль азербайджанца М.Топчибашева.

Помимо того, что по сей день проделана большая работа по выявлению роли мотивов Востока в творчестве европейских литературоведов, ещё немало требуется для её дальнейшего продолжения.

Ключевые слова: европейские романтики, восточные мотивы, Адам Мицкевич, Дж.Байрон, М.Ш.Вазех, Азербайджан–Польша

Avropa romanları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının ədəbi-estetik fikrində (XX əsrin birinci yarısında yazılmış tədqiqatlar əsasında)

Leyla Ramazanova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: leylamuellim@gmail.com

Annotasiya. XX əsrin I yarısında Azərbaycan filoloji fikrində tədqiqata cəlb olunan problemlərdən biri də Avropa ədəbiyyatı, xüsusilə, Avropa romanları idi. Dilimizə tərcümə olunan bu romanlar haqqında yeni araşdırmalar, məqalələr dərc edilirdi.

İlk Avropa romanı hesab edilən “Don Kixot”la bağlı ədəbiyyatşünaslığımızda M.Rəfili, Ə.Sultanlı, P.Xəlilovun dəyərli araşdırmaları mövcuddur. Bu tədqiqatlarda Migel de Servantesin həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə araşdırılmış, ispan və dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi düzgün qiymətləndirilmişdir.

Avropada roman janrı XIX əsrdən etibarən aparıcı janra çevrilmiş, müxtəlif növləri yaranmışdır. Bu dövrün ən məşhur roman ustadlarından biri ziddiyyətli və zəngin yaradıcılıq yolu olan böyük fransız yazıçısı V.Hüqodur. “Paris Notrdam kilsəsi”, “Səfillər” romanı ədəbiyyatşünas alimlərimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Rəfili “Paris Notrdam kilsəsi” romanını fransız xalqının dühasını tərənnüm edən bir dastan kimi səciyyələndirmişdir. Qərb ədəbiyyatı üzrə o zamanın ən güclü mütəxəssisləri “Səfillər” romanı ilə bağlı təhlillərində doğru qənaətə gəlmişdilər; həqiqətən, romanda məhdud bir hadisə deyil, səfalət içində yaşayan xalqın həyatı və XIX əsrin birinci yarısındakı Fransa bütün ziddiyyətləri ilə göstərilirdi. Jül Vern Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da əsərləri ən çox tərcümə edilən avropalı yazıçıdır. Qəhrəmanlıq mövzusunda elmi-fantastik romana kimi, Avropa ədəbiyyatında müxtəlif mövzulu, rəngarəng obrazlar aləmi olan bu janr J.Vernin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi prosesinə daxil olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa, ədəbiyyat, roman, tədqiqat

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 24.02.2022; qəbul edilib – 10.03.2022

European novels in the literary aesthetic thought of Azerbaijani Philologists (on the basis of the researches written in the first half of the 20th century)

Leyla Ramazanova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: leylamuellim@gmail.com

Abstract. One of the issues that was subjected to study in Azerbaijani philological thought in the first half of the 20th century was European literature, especially European novels. New researches and articles were published about these novels that were being translated into our language.

M.Rafili, A.Sultanli, P.Khalilov are the authors of valuable researches in our literature on “Don Quixote”, which is considered to be the first European novel. In these studies, the life and work of Miguel de Cervantes were studied chronologically, and his position in Spanish and world literature was correctly assessed.

The genre of novel became the leading genre in Europe as of the 19th century, and its various types have emerged. One of the most outstanding masters of the novel of this period is the great French writer Victor Hugo, who had a controversial and rich literary career. The novel "Notre-Dame de Paris" and "Les Miserable" have always been in the center of attention of our literary scholars. M.Rafili described the novel "Notre-Dame de Paris" as a saga glorifying the wisdom of the French people. The most powerful scholars working on the Western literature of the time achieved the right

conclusion in their analysis of the novel “Les Miserable”; indeed, the novel did not describe a specific event, but the life of a people living in poverty, with all the contradictions of France in the first half of the 19th century.

Jules Verne is the most translated European writer in Azerbaijani literature. From the theme of heroism to the science fiction novel, this genre, which is a world of colorful images with different themes in European literature, entered the Azerbaijani literary process with the work of Jules Verne.

Keywords: Azerbaijan, Europe, literature, novel, research

Article history: received – 24.02.2022; accepted – 10.03.2022

Giriş / Introduction

XX əsrin I yarısında Azərbaycan filoloji fikrində tədqiqata cəlb olunan problemlərdən biri də Avropa ədəbiyyatı, xüsusilə, Avropa romanları idi. Dilimizə tərcümə olunan bu romanlar haqqında yeni araşdırmalar, məqalələr dərc edilirdi.

İlk Avropa romanı hesab edilən “Don Kixot” la bağlı ədəbiyyatşünaslığımızda M.Rəfili, Ə.Sultanlı, P.Xəlilovun dəyərli araşdırmaları mövcuddur. Bu tədqiqatlarda Migel de Servantesin həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə araşdırılmış, ispan və dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi düzgün qiymətləndirilmişdir.

Avropada roman janrı XIX əsrdən etibarən aparıcı janra çevrilmiş, müxtəlif növləri yaranmışdır. Bu dövrün ən məşhur roman ustadlarından biri ziddiyyətli və zəngin yaradıcılıq yolu olan böyük fransız yazıçısı V.Hüqodur. “Paris Notrdam kilsəsi”, “Səfillər” romanı ədəbiyyatşünas alimlərimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Rəfili “Paris Notrdam kilsəsi” romanını fransız xalqının dühasını tərənnüm edən bir dastan kimi səciyyələndirmişdir. Qərb ədəbiyyatı üzrə o zamanın ən güclü mütəxəssisləri “Səfillər” romanı ilə bağlı təhlillərində doğru qənaətə gəlmişdilər; həqiqətən, romanda məhdud bir hadisə deyil, səfalət içində yaşayan xalqın həyatı, XIX əsrin birinci yarısındakı Fransa bütün ziddiyyətləri ilə göstərilirdi. Jül Vern Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da əsərləri ən çox tərcümə edilən avropalı yazıçıdır. Qəhrəmanlıq mövzusunun elmi–fanastik romana kimi Avropa ədəbiyyatında müxtəlif mövzulu, rəngarəng obrazlar aləmi olan bu janr J.Vernin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi prosesinə daxil olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqata cəlb etdiyi problemlərdən biri də Avropa romanları idi. Avropa romanının ədəbiyyatşünaslığımızın tədqiqat obyektində mühüm yer tutmasının əsas səbəblərindən biri də artıq Avropa romanlarının bir çoxunun dilimizə tərcüməsidir. Avropa romanı ilə ilk tanışlıq həm də onun araşdırılmasını şərtləndirmiş, dərc edilmiş romanlar haqqında resenziya xarakterli məqalələr yazılmışdır. Bu məqalələrdə Avropa roman janrının yaranması, inkişaf mərhələləri və ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı təhlil edilirdi.

İlk Avropa romanlarının tədqiqi və tərcüməsi. Müasir roman janrının bənzərləri İntibah dövründə yaranmağa başlamışdır. İlk nümunələri Fransua Rablenin “Qarqantüa və Pantaqrüel”, Servantesin “Don Kixot” əsərləri hesab olunur. İntibah dövrünün ən qüdrətli nümayəndəsi M.Servantes və “Don Kixot” romanı Azərbaycan filoloji fikrinin həmişə maraq dairəsində olmuşdur. 1930-cu ildə bu əsər ilk dəfə E.Şemizadə tərəfindən “Don Kixot Lomançskiy” adı ilə tərcümə olunmuşdur. 1933-cü ildə M.Arif tərəfindən yenidən tərcümə olunan bu əsər təkrar nəşr olunmuşdur. Mikayıl Rəfili bir il sonra yenidən nəşr olunan bu tərcüməyə “Servantes və onun “Don Kixot” əsəri” adlı geniş ön söz yazmışdır. M.Rəfili bu tədqiqatında Servantesin yaşadığı ədəbi dövrü, həyat və yaradıcılığını, Avropa ədəbiyyatında ilk roman olaraq qəbul edilən “Don Kixot” əsərinin bədii, ictimai xüsusiyyətlərini geniş təhlil etmiş, maraqlı fikirlər səsləndirmişdir. Tədqiqatçı Servantesin İspaniya və Avropa ədəbiy-

yatındakı yerinin önəmini göstərmək üçün yazırdı: “*Əgər Göte Almanıyanın yüksək ədəbi bir dahisidirsə, əgər Puşkin rus ədəbiyyatının müəzzəm bir simasıdırsa, əgər Şekspir İngiltərənin ölməz bir fəxri və ən dahiyənə bir şairidirsə, Servantes də bir o qədər İspanıyanın ən yüksək bir ədəbi dahisidir*” [7, s.14].

Məşhur “Don Kixot” əsəri ilə yanaşı, Servantes iyirmiyə qədər pyesin, bir çox novellanın, bir neçə romanın müəllifidir. Daim maddi ehtiyac içərisində yaşayan ədibin həyatı olduqca ağır keçmiş, müharibədə qolunun birini itirmiş, bir neçə dəfə həbs olunmuşdur. Rus mənbələrindən bəhrələnən və dövrünün tələblərinə uyğun olaraq M.Rəfili türk donanmasına əsir düşən Servantesin “korsanlar” tərəfindən oğurlandığı, burada ona əziyyət verildiyi haqqında yazmışdır [7, s.16]. Müasir dövrdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, qolundan yara almış Servantes əsirlikdə heç bir ağır fiziki işlə məşğul olmamışdır. Müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran məsələlərdən biri də Sovet hakimiyyəti dövründə ideoloji təzyiq altında buraxılmış nöqsanları və naqis cəhətləri ortadan qaldırmaqdır.

“Don Kixot” əsərinin ideyasını düzgün müəyyənləşdirən Ə.Sultanlı haqlı olaraq yazırdı: “*Don Kixot cəngavərlik romanlarına parodiya şəklində yazılsa da, onun əhatə dairəsi və ideya çərçivəsi xeyli genişlənmiş, böyük bir dövrü real cizgilərlə əks etdirən epopeya kimi meydana çıxmışdır*” [10, s.299]. Servantes yaşadığı dövrdən iki yüz il geri qalan, keçmişlə yaşayan, müasir həyatın normalarına göz yuman baş qəhrəmanına yumoristik cəhətdən yanaşmışdır. Ayrıq, yoxsul, kimsəsiz Don Kixot kor-kobud bir kəndli arvadı naminə qotur madyana minərkən, dəyirmanları div zənn edib vuruşarkən, qoyunları bir ordu hesab edərkən bu hərəkətlər bizdə ikrah hissi deyil, acı təbəssüm doğurur.

Əsərin digər qəhrəmanı Sanço Pansa da ədəbiyyatşünaslarımızın tədqiqatlarından kənarda qalmamışdır. M.Rəfili həm Don Kixotu, həm də Sanço Pansanı keçmişlə yaşayan, keçmiş təsəvvürlərini canlandıran, keçmiş günlərin rüyalarını bir həqiqət zənn edən obrazlar kimi dəyərləndirmişdir [7, s.28]. Bu kasıb ispan kəndli obrazını görkəmli ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov azərbaycanlı Məmməd-həsən əmi obrazı ilə müqayisələr şəklində təqdim etmişdir. Var-yoxları bir eşşəklərinin onlar üçün nə qədər dəyərli olması, hər ikisinin sevimli heyvanlarını itirməsi bu obrazları yaxınlaşdıran cəhətlər idi. Tədqiqatçı müqayisələrinin nəticəsi olaraq bildirir: “*Servantesin “Don Kixot” u onun zamanası üçün, bizim ədəbimizin “əhvalatları” bizim zamanamız üçün keçmiş intibah tələblərindən daha yüksək zivənin demokratik, bəlkə də, inqilabi ideyalarını əks etdirmişdir*” [9, s.6]. Don Kixot obrazını Sanço Pansa ilə ziddiyyətli, lakin üzvi vəhdətdə təsvir edən Servantes Sanço Pansanı xalq kütlələrinin əsl, doğma nümayəndəsi kimi əbədləşdirmişdir. Sançonun tez-tez söylədiyi atalar sözləri, məsəllər, hərdən gülünc, hərdən müdrik mühakimələri, xalq dünyagörüşünə söykənən müdrikliyi romana xüsusi bir gözəllik qatmışdır.

“Don Kixot” əsərinin ilk nəşrinin 350 illik yubileyi münasibətilə 1955-ci ildə bir sıra məqalələr işıq üzü gördü. Mötəbər qərbşünas alimlərimiz Ə.Sultanlı, M.Rəfili, Ə.Ağayev araşdırmalarında bu əsərin meydana gəldiyi tarixi şəraitə qısa nəzər salmış, ölkə daxilində irticaçı idarə üsulu yaradan II Filippin siyasəti nəticəsində ispan xalqının, görkəmli ədibin necə ağır həyat sürdüyünü şərh etmişlər. Həmçinin ispaniyalı yazıçının həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə təhlil olunmuşdur. Yarandığı dövrdə “Don Kixot”dan bəhs edənlər əsəri cəngavər romanlarına və cəngavər adətlərinə qarşı yazılmış bir satirik əsər kimi qəbul edirdilər. İdealla realıq xəyalla gerçəklik arasındakı ziddiyyət Don Kixot obrazını xarakterizə edən əsas xüsusiyyət olaraq həmişə tədqiqatçılar tərəfindən ön plana çəkilmişdir. Sonrakı dövrdə də Servantesin yaradıcılığı və onun “Lamançlı Don Kixot” əsəri ədəbi prosesin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1983-cü ildə P.Xəlilovun tərcüməsində bu əsər Azərbaycan oxucuları üçün yenidən canlanmış, sadələşdirilmiş halda məktəblilər üçün də ayrıca nəşr olunmuşdur. Son illərdə də Servantesin əsərləri latın qrafikası ilə müxtəlif nəşriyyatlarda dəfələrlə nəşr edilmişdir.

XIX əsr Avropa romanlarının araşdırılması məsələləri. Avropada əsası Migel de Servantes tərəfindən qoyulmuş roman janrı XIX əsrdə geniş intişar tapmış, aparıcı janra çevrilmişdir. Bu dövrdə elmin, mədəniyyətin inkişafı məsələsinə professor Cəlil Nağıyevin maraqlı yanaşması olmuşdur. O, yazır: “*XIX əsr ümumdünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində sözün tam mənasında ikinci intibah dövrü sayıla bilər. Birinci intibah dövrü kimi bu dövrdə də dünyanı məhvərindən oynadan elmi-texniki kəşflər edildi, təbiət və humanitar elmlər sürətlə inkişaf etdi, bir-birindən nəhəng sənətkarlar – yazıçılar, rəssamlar, heykəltəraşlar və bəstəkarlar yetişdi. Qərbi Avropa maarifçilik hərəkətinin*

möhkəm bünövrəsi və zəngin ənənələri üzərində yetişən XIX əsr dünya mədəniyyəti bəşəriyyətə bir-birindən qiymətli sənət nümunələri bəxş etmişdir” [6, s.9]. Bu əsrdə roman janrının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə zənginləşməsi və inkişafı da dövrün tələbindən doğmuşdur.

Lev Tolstoyun “ən yaxşı fransız romanı” adlandırdığı, M.Rəfilinin V.Hüqonun “şah əsəri” kimi səciyyələndirdiyi [8], bizə görə yalnız Fransanın, Avropanın deyil, dünya roman janrının şah əsəri olan “Səfillər” əsəri də bu dövrdə qələmə alınmışdır. Ziddiyyətli və zəngin yaradıcılıq yolu olan böyük fransız yazıçısı V.Hüqo bu əsərə qədər bir neçə romanın müəllifi kimi ədəbiyyatda öz sözünü demişdi. “İslandiyalı Han” (1923), “Edama məhkumun son günü” (1829), “Paris Notrdam kilsəsi” (1831) romanları bu janrda müəllifin ilk qələm təcrübələri idi. “Paris Notrdam kilsəsi” romanı haqqında yüksək fikirdə olan M.Rəfil yazırdı: “*Romanın bəzi səhifələri fransız xalqının dühasını tərənnüm edən bir dastan kimi səslənir. Hüqo böyük bir məhəbbətlə xalq kütlələrinin, yoxsul və səfil insanların hakimlər dünyasına, kral məhkəməsinə, katolik ruhaniliyə qarşı üsyanını romantik bir şeiyyətlə təsvir edir*” [8]. V.Hüqo bu romanında müasir həyatın eybəcərliklərini göstərmək üçün tarixi keçmişə qayıdaraq XV əsr Fransa həyatını təsvir edir. V.Hüqonun roman yardıcılığını təhlil edən Ə.Ağayev belə bir fikir səsləndirir ki, V.Hüqo, “Paris Notrdam kilsəsi” istisna edilərsə, digər romanlarının hamısında öz müasir cəmiyyətini hərtərəfli təhlil edir [1]. Təbii ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Hadisələr keçmiş tarixdə baş verə bilər, amma müəllif yaşadığı dövrün problemlərini qabardaraq göz önünə sərmək niyyətində olmuşdur. Bu ədəbi priyomdan ədəbiyyatımızda M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib”, C.Məmmədquluzadə “Dəli yığıncağı” əsərlərində uğurla istifadə etmişlər. M.Cəfər “Paris Notrdam kilsəsi” əsərini təhlil edərkən düzgün qeyd edirdi ki, bu tarixi əsərdə XV əsr Fransası, XI Lüdovik dövrü təsvir edildiyinə baxmayaraq, əsərin ideyası müasirləşdirilmiş, mövcud ictimai quruluşa, İyul monarxiyasına qarşı çevrilmişdi [3, s.141].

V.Hüqonun böyük məhəbbətlə yaratdığı qaraçı qızı Esmiralda və fiziki cəhətdən qüsurlu Qvazimoda obrazı müəllifin romantik, humanist düşüncələrinin daşıyıcıları idi. Ə.Sultanlının da qeyd etdiyi kimi, Qvazimodanın zahiri eybəcərliyi və mənəvi gözəlliyi ilə Klod Frollonun, zadəgan Febin zahiri gözəllikləri ilə daxili, mənəvi eybəcərlikləri bir ziddiyyət təşkil edir, amma müəllif daxili gözəlliyin, mənəvi zənginliyin qələbə çalacağına həmişə inanır [11, s.69]. Akademik M.Cəfər isə əsərin “insanlığa fəryad edən”, “ziddiyyətlərlə dolu olan həyatdan ancaq məhəbbət xilas edə bilər” ideyasını utopik bir fikir kimi dəyərləndirmişdir [3, s.141].

Real həyat hadisələri əsasında yazılmış “Edama məhkumun son günü”, “Klod Qe” romanlarında V.Hüqo Qvazimodanın əzab səhnəsindən daha qorxulu səhnələr yaratmışdır. Hər iki romanda humanist yazıçı ölüm cəzasının əleyhinə çıxış edir. Edama məhkum edilmiş adamın ruhi iztirablarını, fiziki əzablarını real təsvir etməklə, müəllif ölüm hökmünə qarşı çıxırdı. Ə.Sultanlı V.Hüqonun yaradıcılığını təhlil edərkən maraqlı müqayisə apararaq yazırdı: “Klod Qe” hekayəsi “Səfillər” romanının ilk və məhdud sxemasıdır [11, s.70]. Bu əsərlərin müqayisəsinə toxunan digər ədəbiyyatşünas-alim M.Cəfər də Ə.Sultanlının fikirlərinə yaxın fikirlər səsləndirir: “*Hüqonun sonradan yazdığı “Səfillər” romanında Jan Valjanın həbsi və ölüm cəzasına məhkum edilməsi səhnələri fəhlə Klodun həyatını xatırladır*” [3, s.142].

Maraqlıdır ki, siyasi məsələlərə görə mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan V.Hüqo ən böyük romanları üzərində məhz həmin illərdə çalışmışdır. 1860-cı illərdən başlayaraq ədib böyük ictimai romanlar üzərində işləyir. “Səfillər” (1862), “Dəniz zəhmətkeşləri” (1866) və “Gülən adam” (1869) romanları bu dövrün məhsullarıdır. “Səfillər” romanını təhlil edən Ə.Ağayev əsəri böyük epopeya dərəcəsinə yüksələn, yalnız roman janrının deyil, habelə digər ədəbi janrların da ünsürlərindən ustalıqla istifadə edilərək yaradılan ictimai roman kimi dəyərləndirmişdir [1]. M.Rəfil çox gözəl qeyd etmişdir ki, “Səfillər” bir roman deyil, bəlkə, bir fikir vəhdəti və bu fikri təcəssüm edən qəhrəman vəhdəti ilə birləşdirilmiş bir neçə romandan ibarətdir [8]. M.Cəfər də beş hissədən ibarət əsəri epopeya adlandırmışdır [3, s.147]. Qərb ədəbiyyatı üzrə o zamanın ən güclü mütəxəssisləri öz təhlillərində doğru qənaətə gəlmişdilər; həqiqətən, romanda məhdud bir hadisə deyil, səfalət içində yaşayan xalqın həyatı, XIX əsrin birinci yarısındakı Fransa bütün ziddiyyətləri ilə göstərilirdi. Əsərin müqəddiməsində müəllif romanın əsas ideyasını belə izah edirdi: “*Nə qədər ki, əsrimizin üç əsas məsələsi həll edilməmiş qalacaq, yəni kişilər işçi sinfinə mənsub olduqları üçün əsarət altında yaşayacaq, qadınlar ac ol-*

duqlarına görə alçalacaq, uşaqlar cəhalət qaranlığı içərisində solub saralacaq, nə qədər ki, cəmiyyətin bəzi təbəqələrində ictimai təzyiq baş alıb gedəcək, bir sözlə, nə qədər ki Yer üzündə ehtiyac və nadanlıq davam edəcək, o vaxta qədər, bəlkə də, bu cür kitablar mənfəətsiz olmayacaq” [4, s.1].

Yazıcının irəli atdığı bu üç ictimai problem əsərin üç əsas surətinin: Jan Valjan, Fantina və Qavroşun simasında öz bədii əksini tapmışdır. M.Cəfər romandakı obrazların təhlilindən sonra V.Hüqonun demək istədiyi fikirləri çox gözəl ümumiləşdirmişdir: “*Səfillər*”də təsvir olunan bütün sadə insanlar yüksək ruhlu, namuslu, xeyirxah, sevimli insanlardır. Onlar yaşamağa qadir və layiq adamlardır, həyatın əsl sahibləridir. Lakin ədalətsiz cəmiyyətdə onlar bir yığın tüfeylinin əsiri olmuş, azadlıqdan, səadətdən məhrum, yurdsuz səfillərə çevrilmişlər” [3, s.151]. Tədqiqatçıların hər biri demək olar ki, araşdırmalarında böyük fransız yazıçısının sevgi ilə qələmə aldığı obrazları yenidən böyük məhəbbətlə təhlil etmiş, səfilləri, yurdsuzları, yoxsulları istismar edən sahibkarlara, mütləqiyyət qanunlarına qarşı oxucuda bir daha nifrət və qəzəb hissi oyatmışlar.

Viktor Hüqonun son böyük romanı “Doxsan üçüncü il” mövzusunı 1793-cü ildə baş vermiş Vandey üsyanından almışdır. M.Cəfərin fikrincə, bu əsər “*Hüqonun inqilabi mövzuda yazmış olduğu əsərlərin ən qüvvətli idi*” [3, s.153]. Yaradıcılığı boyu insanları sülhə, sevgiyə, barışa çağıran ədib son romanında da humanist düşüncələrinə sadıq qalmışdır. M.Rəfili düzgün olaraq qeyd edirdi ki, bu romanda Fransa inqilabının coşğun günləri təsvir olunur, respublika uğrunda çarpışan insanların, inqilab əsgərlərinin cəsur surətləri yaradılır. Lakin bununla belə, Hüqo yenə də insanları mərhəmətə çağırırdı [8].

Fransız yazıçısının romanlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1920-ci illərin sonuna təsadüf edir. Belə ki, Rəfili yazıcının “Gülən adam” (1927), “Paris Notrdam kilsəsi” (1936), “Doxsan üçüncü il” (1948) romanlarını Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Anadan olmasının yüz əlli illik yubileyi münasibətilə mətbuatda silsilə məqalə ilə çıxış etməklə yanaşı, ədəbiyyatşünaslarımız yenidən V.Hüqonun əsərlərinin bəzilərini tərcümə etdilər. M.Rəfilinin tərcüməsilə 1958-ci ildə məşhur “Səfillər” əsərinin I-II hissələri, 1963-cü ildə Y.Musayevin tərcüməsilə “Səfillərin” III-IV hissələri, 1964-cü ildə “Səfillər” əsərinin V hissəsi işıq üzü gördü. 1963-cü ildə H.Qasımzadə ədibin “Büq Jarqal” əsərini, Ş.Zaman 1976-cı ildə “Klod Qe” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdilər.

Dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan bir çox romanlar müəllifi, tənqidi realizm cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Çarlz Dikkensin (1812-1870) yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslarımızın diqqətindən kənarda qalmışdır. Onun əsərlərinin tərcümə olunmaması da tədqiqatların olduqca az olmasına böyük təsir göstərmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, 1950-ci illərə qədər ingilis yazıçısının Azərbaycan dilinə heç bir əsəri tərcümə olunmamışdır. Ədibin ilk tərcümə olunmuş əsəri 1955-ci ildə “Böyük ümidlər” romanından “Pip” adlı parça olmuşdur. Bundan sonra yazıcının yaradıcılığı ilə bağlı bəzi tədqiqatlar aparılmışdır. M.Bəktaşi Ç.Dikkensin ölümünün yetmiş illiyi münasibətilə məqalə ilə çıxış etmişdir. Həcm etibarilə böyük olmayan bu məqalədə tədqiqatçı ingilis ədibinin həyat və yaradıcılığının əsas məqamlarını vurğuluya bilmişdir [2]. Məlumdur ki, Ç.Dikkens əzablı gənclik illəri keçirmiş, kiçik yaşlarından fabriklərdə işləməyə məcbur olmuşdur. Bu çətinliklər Ç.Dikkensin fəhlələrin həyatını, iş şəraitini öyrənməsinə, gələcəkdə bu həyatı doğru təsvir etməsinə böyük kömək etmişdir.

1836-cı ildə “Bozun oçerkləri” adlı ilk kitabı Ç.Dikkensə böyük uğur gətirmiş, bundan ruhlanan müəllif daha məhsuldar çalışmışdır. Həmin ildə o, “Pikvik klubunun qeydləri” adlı yeni kitabını nəşr etdirmiş və bir-birinin ardınca “Oliver Tvist” (1837), “Nikolas Nikklbi” (1838), “Qədim dövrlər dükanı” (1839), “Barnabi Rac” (1841) romanlarını qələmə almışdır. M.Bəktaşi ingilis yazıçısının bu dövrdə yazdığı əsərlərini təhlil edərkən doğru qeyd etmişdir ki, ümumən bu əsərlərdə müəllif özünün yumor və satira sahəsindəki bacarıq və orijinallığını, uşaq psixologiyasını gözəl bildiyini sübut etmişdir. Bu əsərlərində müəllif burjuaziya cəmiyyətindəki çirkinlikləri, uşaq əməyi istismarçıların qəddarlığını böyük bir bacarıq və talantla təsvir etmişdir [2].

1840-cı illərin əvvəlində Çarlz Dikkensin yaradıcılığında fasilə yaranır. Qərbi Avropada, eləcə də İngiltərədə baş verən siyasi və ictimai hadisələr və proseslər yazıcının dünyagörüşünə birbaşa təsir edir. Bu dövrdə İngiltərədə dəhşətli yoxsulluq hökm sürürdü, xalq böyük mərhumiyyətlər içərisində yaşayırdı ki, bu da təbii olaraq cəmiyyətdə sinifləşmə prosesini sürətləndirir və onların arasında olan münasibətləri dərinləşdirirdi. Cəmiyyətdə gedən bütün bu proseslər Ç.Dikkensdə tənqidi münasibət

formalaşdırırdı. 1848-ci ildən sonra görkəmli yazıçı bir sıra sosial məzmunlu əsərlər yazır. Bunlardan, xüsusilə, “Soyuq ev” (1852), “Ağır zamanlar” (1854), “Balaca Dorrit” (1856) romanları diqqətə layiqdir. Bu romanlarından sonra demək olar ki, müəllifin yaradıcılığı süqut etmiş, heç bir irihəcmli əsər yazmamışdır.

M.Bəktaş Ç.Dikkensin son əsərlərindən danışarkən dövrünün ədəbiyyat qarşısında qoyduğu tələblərə uyğun olaraq “Ağır zamanlar” əsərində əsas xətti təşkil etməyən fəhlələrin üsyanı hissəsini qabartmışdır. Tədqiqatçı özü məqalənin sonrakı hissələrində Ç.Dikkensin əslində üsyanlara qarşı olduğunu belə dilə gətirmişdir: *“Bu əsərində (“Ağır zamanlar”) avtor ümumiləşdirici bir tonda Bonderbi obrazı ilə istismarçıları tənqid edir. Lakin avtor cəmiyyətin düzəlməsi üçün Bonderbilərin yox olmasını deyil, onların tərbiyələnməsini lazım bilir. Avtor göstərir ki, Bonderbilər mərhəmət və insani qəlbə malik olmalı, fəhlələrə qarşı qəddar olmamalıdır. Fəhlələr isə hər bir ehtiyaclarını silaha əl atmadan sazişlə düzəltməlidirlər. Bununla cəmiyyət Dikkensə görə düzəlməlidir. Bu, əlbəttə, utopiyadır və Dikkensə bu təsir utopik sosialistlərdən gəlir”* [2]. Əlbəttə tədqiqatçının bu qənaəti daha çox dövrün sosialist ideologiyasından qaynaqlanırdı. Kapitalist dünyasına sosialist realizmi mövqeyindən yanaşma, ideoloji qənaətləri, yazıçı yaradıcılığına kompleks verməmişdir. Zaman isə Ç.Dikkensin fikirlərində yanılmadığını təsdiq etdi. Məmməd Bəktaşının araşdırmalarında bəzi nöqsanlı cəhətlər olsa da, Ç.Dikkens yaradıcılığının öyrənilməsində ilk iş kimi diqqətə layiqdir. Qeyd etməliyik ki, XX əsrin ikinci yarısında ingilis yazıçısının bütün məşhur əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Fantastik roman janrı ədəbiyyatşünaslarımızın tədqiqatlarında. Elmi-fantastik roman janrının yaradıcılarından biri görkəmli fransız yazıçısı Jül Vernin (1828–1905) yaradıcılığı da ədəbiyyatşünaslığımızın tədqiqat obyektlərindən olmuşdur. Elmin sürətli inkişafı və yenilikləri Jül Vernə tükenməz material vermişdir. O, bu materialı bədii sözün gücü ilə canlandıraraq bir-birindən maraqlı əsərlər qələmə almışdır. Məlumdur ki, XIX əsrdə dünyanın bir çox ölkələrində elm sürətlə inkişaf edir, fizika, kimya, astronomiya sahəsində bir çox ixtiralar, təbiət elmlərində yeni nailiyyətlər əldə edilirdi. Elmin belə sürətlə inkişafı ədəbiyyata birbaşa təsir göstərir, elmi-fantastik roman janrının yaranmasına təkan verirdi. 1863-cü ildə yazıçının “Beş həftə hava şarında” adlı elmi-fantastik romanı çapdan çıxır və az müddətdə onu bütün dünyada məşhurlaşdırır. Yazıçı birinci romanın yazılmasından 1870-ci ilə qədər yeddi böyük roman yazmışdır. Kosmik və sualtı gəmilərin hələ ixtira olunmadığı bir dövrdə əsərlərində bir qayda olaraq kosmosa uçuş, Yerin dərinliklərinə səyahət və bu kimi macəraları qələmə alan Jül Vernin ən məşhur əsərlərindən “Yerin mərkəzinə səyahət” (1864), “Kapitan Qrantın uşaqları” (1867), “20 000 lyö su altında” (1870), “Səksən gün dünya ətrafında” (1873) romanlarını misal göstərmək olar. Fransız yazıçısı YUNESKO-nun Index Translationum adlı, bütün dövrlərin ən çox tərcümə olunmuş müəlliflər siyahısında ikinci yerdə qərarlaşıb [12]. Əlbəttə hər bir xarici yazıçının ədəbiyyatşünaslığımızda araşdırılması onun əsərlərinin tərcüməsindən və milli ədəbi prosesdə elmi dövrüyyəyə daxil olmasından başlayır. Bu mənada J.Vernin Azərbaycan ədəbi prosesində həm əsərlərinin tərcüməsi və nəşri, həm də araşdırılmasını uğurlu hesab etmək olar. Ancaq onun əsərlərinin tərcüməsi əsasən ötən əsrin birinci yarısından başlayıb sona qədər davam edibse, araşdırılması daha çox ikinci yarısına təsadüf edir. Jül Vern Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da əsərləri ən çox tərcümə edilən avropalı yazıçıdır. Ədibin əsərləri ilə Azərbaycan oxucuları ilk dəfə ötən əsrin otuzuncu illərində tanış olmuşdur. 1930-cu ildə S.Məlikovun tərcüməsində “Kapitan Qrantın uşaqları”, “On beş yaşında kapitan” romanları dilimizə tərcümə olunur və nəşr edilir. 1936-cı ildə İ.Nəfisi fransız ədibin “Gizli ada”, “Sirli ada” əsərlərini, M.Ənvər də həmin ildə “Gizli ada” əsərini yenidən tərcümə etmişdir. 1948-ci ildə M.S.Təhmasib “80000 kilometr su altı ilə” əsərini gözəl tərtibatda tərcümə etmişdir. Həmin ildə C.Məcnunbəyovun tərcüməsində “Kapitan Qrantın uşaqları” romanı yenidən işıq üzü görmüşdür. XX əsrin ikinci yarısında da Jül Vernin əsərləri dəfələrlə tərcümə və nəşr olunmuşdur.

Jül Vern öz elmi-fantastik romanlarında yalnız elmi ixtiralar, kəşflərin böyük və işıqlı gələcəyindən bəhs etməklə kifayətlənməmişdir. O, eyni zamanda elmin nailiyyətlərindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edən iki cəbhəni qarşı-qarşıya qoymuşdur. Müəllif insanlığın gələcəyinə, onun xoşbəxtliyinə xidmət edən humanist, qabaqcıl elmin tərəfdarı kimi çıxış edir. Nəbi Xəzri yazıçının obrazlar aləmindən danışarkən, çox haqlı olaraq qeyd etmişdir: *“Jül Verndə elmin qüdrətinə böyük*

inam vardı. Onun bir çox əsərlərinin qəhrəmanı olan alimlər nəcib hissli, təmiz ürəkli, dərin kamallı, elm yolunda hər bir məhrumiyyətə və fədakarlığa hazır olan insanlardır. Jül Vern özünün arzu və ideallarını ifadə edən bu qəhrəmanları böyük ilham və səmimiyyətlə təsvir edir, elmdən dağdıcılıq, müharibə, ticarət və qazanc məqsədləri üçün istifadə edənlərdən qəzəb və nifrətlə bəhs edir. Murdar irqçilik nəzəriyyəsinin sağalmaz xəstəliyinə tutulmuş adamları yazıçı ciddi tənqid etmişdir” [5]. Jül Vern Hüqo Vernbak və Herbert Uellsə birlikdə Avropa ədəbiyyatında elmi fantastika janrının əsasını qoymuşdur.

Qəhrəmanlıq mövzusunun elmi fantastik romana kimi Avropa ədəbiyyatında müxtəlif mövzulu, rəngarəng obrazlar aləmi olan bu janr J. Vernin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi prosesinə daxil olmuşdur. Lakin bu yazının da əsərləri dilimizdə bir neçə dəfə çap olunmasına rəğmən, haqqında geniş araşdırmalar aparılmamışdır.

Nəticə / Conclusion

Doğrudur, bu araşdırmalarda bir səthilik və systemsizlik özünü aydın göstərir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu tədqiqatlar müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın ilk nümunələri idi və sonrakı tədqiqatların aparılmasında ilk mənbə rolu oynayırdı. XX əsrin ikinci yarısında tərcümə işləri davam etdirilmiş, Avropa romanları ilə Azərbaycan romanları müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Avropa romanlarının tərcüməsi və aparılmış tədqiqatlar Azərbaycan yazıçılarının bədii zövqünün formalaşmasında, yeni yaradıcılıq uğurlarının qazanılmasında, Azərbaycan oxucusunun dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələri ilə tanışlığında böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Ağayev Ə. Don Kixot. Bakı: “Ədəbiyyat qəzeti”, 1955, 5 fevral.
2. Bəktaş M. Çarlz Dikkens. Bakı: Şərq qapısı, 1940, 9 iyun.
3. Cəfər M. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı: Azərənşr, 1966.
4. Hüqo V. Səfillər. Tərcümə edən: M. Rəfili. Bakı: Maarif, 1987.
5. Xəzri N. Jül Vern. Bakı: “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1955, 26 mart.
6. Nağıyev C. Acı həqiqətlərin nəğməkarı – Çarlz Dikkens. Dikkens Ç. Oliver Tvistin macəraları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
7. Rəfili M. Servantes və onun “Don Kixot” əsəri, M. Servantes. Saavedra-Lamançlı Don Kixot, II nəşri. Bakı: 1934.
8. Rəfili M. Dünya ədəbiyyatının ölməz əsəri. Bakı: “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1955, 10 mart.
9. Servantes S.M. Lamançlı Don Kixot. Tərcümə edən: P. Xəlilov. Bakı: Qanun, Əli və Nino, 2011.
10. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971.
11. Sultanlı Ə. Böyük fransız yazıçısı Viktor Hüqo. Bakı: “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1952, № 3.
12. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Jül_Vern

Европейские романы в литературно-эстетической мысли азербайджанских литературоведов

(на основе исследований, проведённых в первой половине XX века)

Лейла Рамазанова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: leylamuellim@gmail.com

Резюме. Одной из проблем, связанных с изучением азербайджанской филологической мысли в первой половине двадцатого века, была европейская литература, особенно европейские романы. Об этих романах, переведенных на наш язык, публиковались новые исследования и статьи.

В нашей литературе есть ценные исследования М.Рафили, А.Султанлы, П.Халилова о «Дон Кихоте», который считается первым европейским романом. В этих исследованиях жизнь и творчество Мигеля де Сервантеса изучались в хронологическом порядке, правильно оценивалась его роль в испанской и мировой литературе.

Жанр романа стал ведущим жанром в Европе с XIX века, и возникли различные его виды. Одним из самых известных мастеров романа этого периода является великий французский писатель В.Гюго, прошедший неоднозначный и богатый творческий путь. Романы «Собор Парижской Богоматери» и «Отверженные» всегда были в центре внимания наших учёных-литературоведов. М.Рафили охарактеризовал роман «Собор Парижской Богоматери» как сагу, воспевающую гениальность французского народа. Наиболее влиятельные исследователи западной литературы того времени пришли к правильному выводу, проанализировав роман «Отверженные»; действительно, роман был не ограниченным событием, а жизнью людей, живущих в бедности, со всеми противоречиями Франции первой половины XIX века.

Жюль Верн – европейский писатель, чьи произведения переведены в наибольшем количестве в азербайджанской литературе. От темы героизма до научно-фантастического романа, этот жанр, представляющий собой мир красочных образов на разные темы в европейской литературе, вошел в азербайджанский литературный процесс с творчеством Ж.Верна.

Ключевые слова: Азербайджан, Европа, литература, роман, исследование

ASIYA VƏ AFRİKA XALQLARI ƏDƏBİYYATI

“Çikaqo” romanında mühacir həyatının sosial-siyasi, psixoloji tərəflərinin təsviri**Xumar Ələkbərova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: uxba@mail.ru

Annotasiya. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ərəb ədəbiyyatında müxtəlif səbəblərdən köç edən ərəblərin həyat hekayətlərini ehtiva edən istiqamət formalaşmağa başlayır və zamanla bu, daha da aktuallıq qazanır.

Xüsusən yeni dövr Misir ədəbiyyatında iş, təhsil, ekoloji problemlər, bitməyən silahlı qarşıdurmalar, hərbi əməliyyatlar, siyasi təqiblər və s. səbəblərdən xarici ölkələrə müvəqqəti, yaxud daimi yerləşmiş ərəblərin Avropada, Amerikada yaşamını əks etdirən mühacirət mövzulu çox sayda əsərlər yaranmağa başlayır.

Mühacir həyatının sosial-siyasi, psixoloji tərəflərinin bədii obrazların tələllərində təsvirindən bəhs edərkən, bu reallıqları hərtərəfli əks etdirən əsərlər arasında misirli yazar Alyə Əl-Asuaninin (1954) “Çikaqo” (2007) romanını xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Əsərdə müəllif mühacirlərin qütbətdə üzləşdikləri fərqli çətinlikləri təsvir etməklə kifayətlənmir, bu problemlərin köklərinə varır.

Nəticə olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, bu əsərdə diqqətə çatdırılan əsas məqam, ideya – qütbətdə olanlar heç vaxt “mühacir” adından qurtula bilmirlər, yaşadıkları isə azadlıq yox, problemlər, təzyiqlər, qarıblik və həsrətdir.

Açar sözlər: mühacirlər, Misir, ərəb ədəbiyyatı, Alyə Əl-Asuani, miqrasiya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.05.2022; qəbul edilib – 09.06.2022

Description of the socio-political and psychological aspects of the migrant life in the novel of “Chicago”**Khumar Alakbarova**

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: uxba@mail.ru

Abstract. From the middle of the last century, a new trend in Arabic and Egyptian literature began to emerge. This is due to the “immigrant theme”, which reflects the life of Arabs who have temporarily or permanently settled abroad due to work, education, hard life, political persecution, and endless armed conflict. Thus, a large number of interesting works began to be written, the main characters of which were in exile, and the plot of which took place against the background of foreign countries.

In this context, the “Chicago” (2007) novel by Egyptian writer Alya Al-Aswany is a very interesting work. Among various male characters, there are different immigrant who came to the United States for various reasons.

With the immigrant images created in the novel, Al-Aswany emphasized the importance of pure and high human morality, regardless of country, society, religion and national identity.

Summing it up, those who are abroad cannot get rid of emigrant cliché and what they live in is not freedom, but problems, pressure, strangeness and longing.

Keywords: immigrants, Egypt, Arabic literature, Alya Al-Aswany, migration

Article history: received – 12.05.2022; accepted – 09.06.2022

Giriş / Introduction

Nəzəri baxımdan “mühacir ədəbiyyatı” termini altında ya mühacirətdə yazıb-yaratmış yazıçılar, onların yaradıcılığı, yaxud miqrantların həyat hekayələri, sosial-məişət problemlərini ehtiva edən ədəbiyyat nəzərdə tutulur [3]. Bu mərhələ ərəb ədəbiyyatı tarixində də hər iki istiqamətdə özünü büruzə vermiş, zəngin ədəbi irs formalaşdırmışdır. Belə ki, ərəb ölkələri hüduqlarından kənarda qələm sahiblərinin iştirakı ilə XIX əsrin sonları və XX əsrin birinci yarısında xüsusən Amerika qitəsində formalaşan ədəbi qol “Ərəb məhcər ədəbiyyatı” kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur. “Bu qolun əsas hərəkətverici qüvvəsini Suriya və Livandan dolanmaq dalınca Amerika qitəsinə mühacirət etmiş xristian ərəblərin arasından çıxmış ədiblər təşkil edirdi” [4, s.11]. Ərəb ədəbiyyatının Cubran Xəlil Cubran, Mixail Nuaymə, Əmin ər-Reyhani, Nəsib Arıda və b. görkəmli nümayəndələri kimi bünövrələşən bu istiqamətindən savayı, xüsusən ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, müxtəlif səbəblərdən köç edən ərəblərin həyat hekayətlərini ehtiva edən ədəbiyyat formalaşmağa başladı və zamanla bu mövzu daha da aktualıq qazandı. Beləliklə, xüsusən yeni dövr Misir ədəbiyyatında iş, təhsil, ekoloji problemlər, bitməyən silahlı qarşıdurmalar, hərbi əməliyyatlar, siyasi təqiblər və s. səbəblərdən xarici ölkələrə müvəqqəti, yaxud daimi yerləşmiş ərəblərin Avropada, Amerikada yaşamını əks etdirən mühacirət mövzulu çox sayda əsərlər yarandı.

Əsas hissə / Main Part

Mühacir həyatının sosial-siyasi, psixoloji tərəflərinin bədii obrazların talelərində təsvirindən bəhs edərkən, bu reallıqları hərtərəfli əks etdirən əsərlər arasında misirli yazar Alyə Əl-Asuaninin (1954) “Çikaqo” (2007) romanı xüsusi çəkiyə malikdir [1]. Bu, əsərin işıq üzü görəndən dərhal sonra çoxsaylı tirajlarla dəfələrlə çap olunması, satılması, dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunması, ədəbi tənqidçilər, din xadimləri, cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında müzakirələrə səbəb olmaqla, böyük əks-səda doğurması ilə izah oluna bilər.

Əsərdəki hadisələr, süjet müxtəlifliyi isə onu yalnız mühacirlərlə bağlı deyil, müxtəlif mövzular üzrə təsnif etməyə imkan verir. Belə ki, obrazların dililə verilən siyasi dialoqlar, səsləndirilən fikirlər, qəhrəmanların taleyində iz buraxmış tarixi hadisələr, Misir gündəminin real, ictimai-siyasi mənzərəsi “Çikaqo”nu tarixi-siyasi əsər kimi də gözdən keçirməyə imkan verir. Həmçinin roman həmin dövr Misirdəki durumu analiz edərək, 2011-ci il inqilabından öncə proqnoz xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edir ki, bu da başqa bir tədqiqatın mövzusu ola bilər.

Əsər zəngin obrazlar qalereyasında taleləri, sevgi hekayətlərini izləyərkən, sevgidən bəhs edən, qəhrəmanların yaşadıklarını, hiss etdiklərini təhlil edərkən psixoloji roman kimi də dəyərləndirilə bilər.

Çikaqoda yaşayan, işləyən, təhsil alan misirlilərdən bəhs edən romanın “mühacirlər mövzusu”nda araşdırılması isə yeni reallıqları üzə çıxarır.

Əsər Amerikanın Çikaqo şəhərinin tarixi ilə bağlı hekayətlə başlayır və daha sonra süjet xətti müxtəlif səbəblərdən Misirdən gələn ərəblərin hekayətləri üzərində davam edir.

“Çikaqo”nu “mühacirlər mövzusu” baxımından obrazlar üzərində təhlil edərkən, müxtəlif, birbirinə bənzəməyən həyat hekayətləri ilə rastlaşırıq.

Əsərdə misirli Raafat Sabitin timsalında yazıçı doğulduğu, böyüyüb təhsil aldığı torpağı tərk edib başqa yerə yerləşincə, Vətənlə, doğmaları ilə bütün bağlarını nəinki qoparanları, hətta hafizəsini belə silmək, bütün keçmişini unutmaq istəyənləri canlandırır. Həmin insanlar keçmiş kimliyindən belə utanır, bunu danırlar. Raafat Sabit uzun illər öncə Çikaqoya yerləşib, amerikalı xanımla ailəlidir, bir qızı var. O, heç vaxt ərəb dilində danışmır və nəinki ingilis dilində danışır, hətta ingiliscə düşünür. Bütün milad bayramlarını qeyd edir, ərəb mətbəxinə tamamilə unudub, evdə həmişə amerikasayağı ye-

məklər, spirtli içkilər olur. Həmçinin geyim tərzini dəyişib, hətta musiqi zövqü belə artıq amerikalalaşmış, böyük həyətdə ikimərtəbəli evi, qapıda alman avçarkası, son model avtomobili var. Həftəsonu ailəsi ilə bərabər amerikalılar kimi istirahət edir, beysbol oynayır. Ondan “Haralısınız?” soruşanda, həmişə “çıxaqoluyam”, – deyir. Bəs, “Çıxaqoya haradan gəlmisiniz?” soruşanda isə təəssüflə, utanaraq cavab verir ki, “Misirdə doğulmuşam, amma despotizm və geriliyin əlindən qaçıb ədalət və azadlıq ölkəsinə sığınmışam”.

O, nəinki Misiri xatırlamaq istəmir, ölkəni yadına salan hər kəsə, hər şeyə nifrətlə baxır, məhv etməyə hazırdır. Çalışdığı universitetə həmvətənlərinin qəbul olunmamasına çalışır, biri bu şansı qazanan zaman hər vəchlə qarşısında maneələr yaradır. Bütün misirliləri qorxaq, yalançı, hiyləgər, şüursuz, bacarıqsız kimi qələmə verən bu obraz həmkarları arasında onları belə təqdim edir: “Onlar bilik üçün oxumurlar, onlara bu diplom yalnız uğurlu karyera qurmaq, müayinəxanada divardan asıb xəstələri müalicə edə bilmələrini şəstlə nümayiş etdirmək üçün lazımdır” [2, s.7]. Və ya hər hansı ərəb universitetdə uğur qazanarsa, ona yaxınlaşıb mütləq deyəcəkdi: “Təbrik edirəm, Misirdə aldığın o zəif təhsilə rəğmən, uğur qazanmışsan. Nail olduqlarına görə isə Amerikaya minnətdar olmalısan” [2, s.8].

11 sentyabr 2001-ci ildə Amerikada baş vermiş məlum hadisədən sonra isə onun fikirləri hətta ən radikal, qatı millətçi, irqçi baxışlı amerikalıları belə şoka salır. Raafat Sabit həmin hadisədən sonra nəinki ərəblərin, ümumiyyətlə, bütün müsəlmanların ABŞ-a buraxılmamasının doğru addım olacağını deyir: “ABŞ belə bir qərar qəbul etsə, tam haqlıdır” [2, s.8].

Lakin müəllif özünü azadlıqlar ölkəsinə layiq bilən, fikirləri ilə müasir dünyanı təmsil etdiyini düşünən bu obrazı fərqli situasiyalara salmaqla, daxili mənini, psixoloji tərəflərini açıqlayır. Məsələn, qızı Sara sevdiyi gənci evə dəvət edərkən, bu hərəkəti doğru saymır, onu qəbul edə bilmir, amma bunu etiraf etmək ona çətindir. Qızı sevdiyi oğlana qoşulub evi tərk edəndə isə, o, artıq özünə nəzarət edə bilmir, ünvanı öyrənib qızını evə qaytarmaq üçün yollanır. Qızının həmin gəncə bərabər narkotik qəbul etdiyini və cinsi münasibətdə olduğunu gördükdə, dəli olmaq həddinə çatır, evə soxulur, hətta qızını vurur. Bu hərəkətinə gənclərin verdiyi reaksiya sadəcə “vəhşi ərəb” təhqiri olur və qızı onunla geri qayıtmaqdan imtina edir. Əl-Asuani ehyamla göstərir ki, Amerika cəmiyyətini təqdir edən obraz bu cəmiyyət üçün xarakterik olan gəncliyi, yaşam tərzini, əxlaq sərbəstliyini bəyənmir, qəbul edə bilmir. Faciə bununla bitmir, ideal saydığı ailəsində arvadı ilə münasibətində də çatlar yaranır və tərif etdiyi cəmiyyət ailəsinin bünövrələrini çökdürür. Qızının yüksək doza narkotikdən ölümündən sonra Raafat Sabitin mühacirətdə qurduğu karyera, qazandığı yüksək mövqe, ev, ailə sabun köpüyü kimi dağılır. Əslində, Raafat Sabitin obrazında müəllif onun nə qədər çalışsa da, keçmişindən, məniyinə, dinindən qopa bilmədiyini, yəni “amerikanlaşmaq” səylərinin əbəs olduğunu çox məharətlə açıb göstərir.

Yazıcının yaratdığı bu obraza təzad olaraq canlandırıdığı başqa bir ədəbi qəhrəman cərrah Kərəmdir. O, kopt olduğu üçün Misirdə sıxışdırıldığından, ABŞ-a köçüb, karyerasını qurub. Lakin əsər boyu onun təəssübkeşliyi, keçmişinə, torpağına, dilinə bağlılığı heyranlıq doğurur. O, cərrahi əməliyyatları həmişə Ümmü Gülsümün mahnılarının sədaları altında aparır. Kərəm Misiri düşünmədiyi bir gün olmadığını, “Misir məni sevməsə, rədd etsə də, mən cavabsız sevgi ilə onu sevirəm” etiraflarını gözyaşlarına boğularaq dilə gətirir. Təbii ki, müsahibi bu münasibətdən yalnız koptların deyil, müsəlman ərəblərin də əziyyət çəkdiyini və buna görə Misirin deyil, hakimiyyətdə olan rejimin günahkar olduğunu qeyd edir. Və Kərəmin əsər boyu sevdiyi Misir üçün nələrsə etməyə çalışdığını, ölkəsi üçün demokratik, mütərəqqi, siyasi perspektiv istədiyini, bunu əməldə həyata keçirməyə çalışdığını görürük. Amerika cəmiyyətində hər cür şəraitə özünə təmin etmiş, “vətəndən küsdürülmüş” Kərəm yenə Misir üçün darıxır, arzu edir. Kərəm Amerikada meyvənin, tərəvəzin, çörəyin dadının belə fərqli olduğunu, ümumiyyətlə, heç nə dadmadığını incə məqamla bu ölkənin mahiyyətinə bağlayır: “Burada gen mühəndisliyi vasitəsilə meyvə-tərəvəz adi ölçüsündən dəfələrlə böyük yetişdirilir, parlaq olur, görünüşü cəlb edir, amma dadı yoxdur. Amerikada da həyat bu GMO (genetik modifikasiya olunmuş) meyvələr kimidir – zahiri görünüşü cəlbədicə, parlaq, təmtəraqlıdır, amma dadı yoxdur...” [2, s.39].

Əl-Asuani Kərəmin dilindən qürbətdə uğur qazanmağın, xarici dili mükəmməl bilməyin hələ hər şey olmadığını vurğulamaqla, ələlxüsus ərəblərin Amerikada, Avropada üzləşdiyi çətin həyatı, fərqli münasibəti əsərin başqa bir obrazı Şaymanın timsalında da açıqlayır. O, bu münasibətlə Amerikaya gəldiyi ilk gündən elə aeroportda qarşılaşır. Qara hicablı olduğu üçün polislərin onu kənara çəkib xüsusi yoxlamalarından, bir terrorçu kimi davranmalarından çox sarsılır. Amma bununla bitmir, küçədə, universitetdə, yataqxanada daim özünə qarşı bu münasibəti hiss edir, hər kəs onu qərribə və təhlükə dolu baxışlarla müşayiət edir. Müəllif bütün misirlilərin ABŞ-da “Afrikadan gəlmiş rənglilər”, “afrikalı” deyər çağırıldıqlarını qeyd edir. Xristian ərəb mühacirlər belə, ABŞ-a gələrkən bir güzəştə qarşılaşmırlar. Amerika cəmiyyətində xristian, müsəlman, yəhudi, ya bütperəst – hər kəs acı reallıqlarla üzləşir. İrəndən, dinindən, dilindən, millətindən, vətəndaşlığından asılı olmayaraq, buraya gələn və mühacir adı daşıyan hər kəs eyni hüquqda olur, eyni münasibəti görür. Burada bir Allah var – pul. Pulu qazanmaq üçünsə ölüm-qalım savaşı gedir. Ələlxüsus, əgər amerikalı deyilsənsə, durum mürəkkəbləşir. Beləcə, “Fürsətlər ölkəsində işləmək istəyənsə iş” şüarı ilə çoxlarını cəlb edən Amerikada əslində reallıq başqadır. Biz bunu yalnız mühacir ərəb obrazlarının timsalında izləmirik. Müəllif süjet çərçivəsində qaradərili ABŞ vətəndaşının da həyat savaşını danışır. Təkbaşına övlad böyüdən bu qadın qab yumağa, xidmətçi işləməyə, hətta it gözdirməyə belə razı olduğu halda, dərisinin rənginə görə işə qəbul etmirlər. Bu acı həqiqətləri amerikalıların öz dilindən də səsləndirməklə, Əl-Asuani fikirlərinin doğruluğunu bir daha sübut etmiş olur: “Amerikada həyat xülya, qalibi olmayacaq yarışıdır. Bu yarış amerikalıları ev, dəbdəbəli maşın, yay villası üçün tər içində işləməyə və amansız rəqabətə qoşulmağa məcbur edir. Bütün həyatlarını xəyal uğruna yaşayırlar, axırda məlum olur ki, aldadılıblar. Bu yarışın qalibləri isə əvvəlcədən məlum imiş – hər şeyi əlində cəmləyən milyonçular” [2, s.38].

Amerika cəmiyyətində hər şeyin pula xidmət etdiyi vurğulanır: “Böyük Qərb sivilizasiyası elmə sadıq alimlərin kəşfləri ilə formalaşmış. Lakin kapitalizm rejimi onların dəyərli, əhəmiyyətli yaradıcılığını savadsız, korrupsioner varlıqlara milyonlarla dollar gətirən istehal alətinə, kommersiya müəssisəsinə çevirib” [2, s.36].

Vətəndən “küsüb gələnlərdən” biri də Salahdır. Bu obraz da ABŞ-da özünə karyera qurub, evi, yaxşı dost çevrəsi var. O, inqilab yoluyla Misirə islahatlar arzulayan dostlarından uzaqlaşmış, siyasi fəal sevgilisi Zeynəbi də tərk edərək, puç olmuş arzularını götürüb Amerikaya yerləşib. Amerikalı xanımla evlənərək vətəndaşlıq alıb. Amma o, həmkarı və həmyerlisi Raafat Sabit kimi keçmişindən uzaqlaşmağa çalışmır. Əksinə, yaşa dolduqca Vətən üçün darıxan, ona can atan real bir obrazdır. Övladı olmayan Salahın tədricən arvadı ilə də münasibətləri pozulur, hətta elə bir mənəvi durumdadır ki, psixoloqun qəbuluna getməyə, xatirələrini, narahatlıqlarını, səhhətindəki problemlərini paylaşmağa başlayır. Lakin obraz düşdüüyü boşluqdan çıxma, yalnızlıqdan qurtula bilmir. Və günlərin birində köhnə qutudan Misirdən ilk gələndə geyindiği pencəyini və telefon nömrələri olan kitabçanı tapır. Bu, sanki onu həyata bağlayan tək körpü olur. Artıq gizlinə çəkilib nimsə pencəyi geyinir, telefon kitabçasından keçmiş tanışlarının nömrələrini tapıb zəng edir. Hafizəsində canlanan daha bir obraz tələbə yoldaşı Zeynəbdir. O, ölkəni tərk edərkən sevdiyi qıza da onunla gəlməyi təklif edir. Amma Zeynəb Salahı “ölkənin çörəyini yeyib, çətin anda tərk edib qaçan qorxaq” adlandırır və Amerikaya gəlməkdən imtina edir. Müəllif obrazın hafizəsində oyanan bu xatirələrin axarında həmin dövr Misirdəki ictimai-siyasi mənzərəni, reallıqları dolğun təsvir edir, obrazın dilindən ərəbləri ölkədən didərgin salan, Misiri inkişafdan saxlayan qüsurları, problemləri açıqlayır. Məclislərin birində amerikalının “Bütün tanıdığım misirlilər zəhmətkeş, dərrakəli, hətta elmə xüsusi meyilli, istedadlıdılar, Misirin nədən geri qalır” sualına Salah cavab verir: “Misir ona görə geri qalmış ölkədir ki, orada demokratiya yoxdur. İstedadlı, savadlı misirlilər ölkədən kənarda ona görə uğur qazanırlar ki, təəssüf ki, Misirdə inkişafa imkan verməyən və tərəqqiyə hər cür mane olan despotik rejim mövcuddur” [2, s.37]. Əsərin sonunda xoşbəxtlik tapmaq, arzuları nəminə ölkəsini tərk edən obrazı öldürməklə, yazıçı əslində mühacirlərin əksəriyyətinin Vətəndən uzaqda azad ola bilməyib, malik olduqları dəyərləri də itirməklə, xarici dildə danışmış, doğma dillərində danışmayınca lal olmaqla, mənən çoxdan öldüklərini diqqətə çatdırmaq istəyir. Keçmiş sevgilisi Zeynəbi axtarır tapan Salah, nəhayət, onunla telefonla söhbət edə bilir.

Zeynəbin onu qorxaq adlandırmaqda haqlı olduğunu bir daha etiraf etməsi Salahı artıq dönüşü olmayan mənəvi uçuruma atır, psixoloji durumunu tamamilə pozur, sonunda intihar edir...

Beləliklə, yazıçı mühacir qəhrəmanlarını uzaq qitəyə gətirməklə, “Amerika” adlı xəyalın gizlin tərəflərini, eləcə də Misir cəmiyyətinin reallıqlarını açıb göstərmişdir. Yazıçı Misirdəki siyasi rejimin, mövcud ictimai durumun qüsurlarından bəhs etdiyi kimi, Amerika cəmiyyəti ilə müqayisədə islami dəyərləri, müsəlman ailəsi, islam etikası, davranışının müsbət tərəflərini də vurğulayır.

Misirdəki despotizm, rüşvətxorluq, işsizlik, cahillik, kasıb məhəllələrin çirkabından qaçan mühacirlər Amerikada bunun ən dəhşətli təzahürləri ilə rastlaşırlar. ABŞ-ın təmtəraq saçan böyük şəhərlərinin kasıblar yaşayan məhəllələri də zibillik, üfunət qoxuyur, qaradərililər sıxışdırılır. Hər küçəsinə də narkotik satılan şəhərin sakinləri narkomanlardır, ailə dəyərləri məhv olub gedir, böyüyə, valideynə hörmət qalmayıb, qadın zorakılığı da bütün formalarda təzahür edir. Burada da haqq tapdanır, hüquqlar pozulur, pulun gücü hər şeyi həll edir...

Əl-Asuani özünü demokratiyanın beşiyi, mütərəqqipərvər adlandıran ABŞ ilə Misir arasındakı fərqləri və eyni qüsurları əyani şəkildə göstərməklə, son fikri oxucunun öhdəsinə buraxır.

Nəticə / Conclusion

Ümumiləşdirərək nəticə olaraq sonunda qeyd etmək doğru olar ki, qürbətdə olanlar “mühacir” adından qurtula bilmirlər, yaşadıkları isə azadlıq yox, problemlər, təzyiqlər, qəriblik və həsrətdir.

Ədəbiyyat / References

1. Аля аль-Асуани. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D1%8F_%D0%B0%D0%BB%D1%8C-%D0%90%D1%81%D1%83%D0%B0%D0%BD%D0%B8
2. Аля Аль-Асуани. “Чикаго”. Центр гуманитарного сотрудничества, 2012.
3. Литература о мигрантах. https://tftwiki.ru/wiki/Migrant_literature
4. Məcidova F.A. Əmin Ər-Reyhani yaradıcılığında Ərəb Şərq. Bakı, 2016.

Отображение социально-политических и психологических аспектов жизни мигрантов в романе «Чикаго»

Хумар Алекперова

Доктор философии по филологии

Институт востоковедения имени академика Зии Буньядова НАНА. Азербайджан.

E-mail: uxba@mail.ru

Резюме. С середины прошлого века в арабской и египетской литературе стало зарождаться новое течение. Оно связано с «иммигрантской темой», в которой отражена жизнь арабов, временно или постоянно, по разным причинам осевших за границей. Люди покидали страну из-за трудного образа жизни, политических преследований, бесконечных вооруженных конфликтов, в поисках работы и для учебы. Так появилось большое количество интересных произведений, главные герои которых находятся в изгнании, а действие сюжета происходит на фоне их жизни в зарубежных странах.

С этой точки зрения очень интересен роман египетского писателя Аля Аль-Асуани «Чикаго» (2007). В романе множество образов иммигрантов, приехавших в США по разным причинам, их разные судьбы.

Аль-Асуани в своих романах подчеркивает важность наличия у человека высокой нравственности, независимо от национальной принадлежности, религии или страны, в которой он живет.

В заключение, нужно сказать, что человек на чужбине всегда остается «иммигрантом», и что, пытаясь найти свободу, иммигранты в реальности столкнулись с множеством других проблем, таких как отчуждение, тоска, давление и т.д.

Ключевые слова: мигранты, Египет, арабская литература, Аля Аль-Асуани, миграция

Əhməd Şövqinin Əndəlüs şairi İbn Zeydunun “Nuniyyə”sinə nəzirəsi: “Əndəlusiyyə”

Şahanə Şahbazova

AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: shahaneshahbaz@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Misir şairi Əhməd Şövqinin “Əndəlusiyyə” qəsidəsi araşdırılır. Ə.Şövqi Əndəlüsdə sürgündə olarkən qələmə aldığı bu əsərini Əndəlüs şairi İbn Zeydunun “Nuniyyə”sinə nəzirə olaraq yazmışdır. İbn Zeydun bu qəsidəni yazdığı zaman Kardovadan uzaq düşüb, vətəninə sevgilisi – şairə şahzadə Vəlladə Bint əl-Müstəkfani, öz yaralı qəlbini və siyasi şöhrətini qoyub gedib; Misir şairi Əhməd Şövqi də vətəninə sürgün olunarkən, Misirdə doğmalarını, yoldaşlarını, xəstə anasını qoyub, xədiv qəsrindəki yüksək mövqeyini tərk etmişdir.

Yeni ərəb poeziyasında öz dəsti-xəttini yaratmış Misir şairi “Əndəlusiyyə” qəsidəsi ilə İbn Zeydunun şeirinin dərinliyinə varmağı, ona fərqli baxış, yeni surət və fərdi üslub verməyi bacarmışdır. Araşdırma obyektı olan bu iki şeirə nəzər salanda, Şövqinin öz şeirinə tam sahibləndiyini, ona öz dövrünün ruhunu aşladığını görürük. Əhməd Şövqi Əndəlüs şairinin əsərindən sadəcə, model olaraq istifadə edərək, onun minvalında gözəllikdə, təsvir və məzmununda ondan heç də geri qalmayan sənət nümunəsi yaratmışdır.

Açar sözlər: Əndəlusiyyə, Nuniyyə, vətən həsrəti, İbn Zeydun, Əhməd Şövqi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.05.2022; qəbul edilib – 13.06.2022

Muaradah (imitation) of Ahmad Shawqi on “Nuniyya” of the Andalusian poet Ibn Zaydun: The poem “Andalusia”

Shahana Shahbazova

Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: shahaneshahbaz@gmail.com

Abstract. The article examines the poem “Andalusia” of the Egyptian poet Ahmad Shawqi. A. Shawqi wrote this work while in exile in Andalusia, referring to the Andalusian poet Ibn Zaydun’s “Nuniyya”. When the Andalusian poet Ibn Zaydun wrote this poem, he left Cordoba, leaving behind his beloved poetess the Princess Wallada bint al-Mustakfi (the daughter of the last Umayyad Caliph of Cordoba), his wounded heart and political fame. The Egyptian poet Ahmad Shawqi also left his relatives, friends and sick mother in Egypt during his exile and left his high position in the Khadiv castle.

The Egyptian poet, who created his own individual way in the new Arabic poetry, managed to reach the depths of Ibn Zaydun’s poetry with the poem “Andalusia”, giving it a different look, a new image and personal style. When we look at these two poems, which are the object of research, we see that Shawqi fully mastered his own poetry, instilled in him the spirit of his time. Using the work of the Andalusian poet only as a model, Ahmad Shawqi created a beautiful example of literature that is not inferior to him in beauty, description and content.

Keywords: Andalusia, Nuniyya, longing for a homeland, Ibn Zaydun, Ahmad Shawqi

Article history: received – 17.05.2022; accepted – 13.06.2022

Giriş / Introduction

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində (1868-1932) yaşamış Əhməd Şövqinin zəngin yaradıcılığı yeni ərəb ədəbiyyatına bənzərsiz yenilik gətirmişdir. Ə.Şövqi öz yaradıcılığında müasir sivilizasiyanın ideyalarını əks etdirməyi bacaran ilk ərəb şairlərindəndir. Şair 1914–1919-cu illərdə Əndəlüsdə – ərəblərin iftixar mənbəyi olmuş məkanda keçirdiyi sürgün dövründə yeni ərəb ədəbiyyatına töhfələr bəxş etmiş, klassik şeirin yenidən canlanmasına zəmin yaratmışdır.

Ömrünün beş ilini İspaniyada keçirən Ə.Şövqinin Əndəlüsün küləyinin ətrini, şanlı keçmişini, ölməz tarixi abidələrini tərənnüm etdiyi iki böyük qəsidəsi vardır. Bunlardan biri “Eyvan Kəsra” qəsidəsinin müəllifi böyük Abbasi şairi əl-Buhturiyə nəzirə olaraq yazdığı “الرحلة إلى الأندلس” (“Əndəlüsə səyahət”) qəsidəsi (Siniyyə), digəri Əndəlüs şairi İbn Zeyduna nəzirə olaraq yazdığı “اندلسية” (“Əndəlusiyyə”) (Nuniyyə) qəsidəsidir.

“Əndəlusiyyə” qəsidəsi əlli beytdən ibarətdir. Bəsit bəhrindədir (müstəf’ilün, fA’ilün, müstəf’ilün, fA’ilün, müstəf’ilün, fA’ilün, müstəf’ilün, fA’ilün / مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن فاعلن).

Əsas hissə / Main Part

İbn Zeydun öz əsərində Əndəlüs şahzadəsi əl-Müstəkfanın qızı Vəlladə ilə ayrılığından doğan həsrət və kədəri təsvir edir. Bint əl-Müstəkfa özü şairə olmuş, gözəl bəlağəti və poeziyası ilə şöhrət qazanmışdır. Şairə Kardovada böyük ədiblərin və şairlərin toplandığı ədəbi məclislər təşkil etmişdir. Sarayda çalışan İbn Zeydun bu məclislərdə Vəlladəyə aşiq olmuş, sonra böhtan nəticəsində həbs edilmişdir. Həbsdən qaçıb vətənindən didərgin düşəndən sonra bu qəsidəni qələmə almışdır.

İbn Zeydun “Nuniyyə” qəsidəsini aşiq olduğu Vəlladəyə göndərmişdir [2, s.11]. O, qəsidədə məhbubunun öz əhdinə sadıqlığını soruşur, birgə keçən günlərin həsrətini təsvir edir.

Əndəlüs şairi qəsidənin əvvəlində Vəlladədən uzaq düşdükdən sonra hüzn və kədərini ifadə edir:

[2, s.11] أَضْحَى التَّنَائِي بَدِيلًا مِنْ تَدَانِيَا وَنَابَ عَنْ طَيْبِ لُقْيَانَا تَجَافِيَا

(Bizim yaxınlığımız uzaq məsafəyə çevrildi,
Gözəl görüşlərimiz cəfaya döndü.)

Bu ilk beytdə “أَضْحَى التَّنَائِي بَدِيلًا مِنْ تَدَانِيَا” ifadəsi ilə şair müqayisə üslubundan istifadə edərək indiki halını və keçmiş halını göstərmək istəmişdir [1, s.434].

Sonra İbn Zeydun birbaşa ona hakim olan ayrılığın səbəbini qeyd edir və zamanı şəxsləndirərək, sanki günahkarın zaman olduğunu bildirir:

[2, s.11] أَنْسَا بِقَرَبِهِمْ قَدْ عَادَ بِيَكُنَا أَنْ الزَّمَانُ الَّذِي مَا زَالَ يَضْحَكُنَا

(Bizi yaxınlarımızın ünsiyyəti ilə güldürən Zaman indi dönüb, ağladır bizi.)

Şair bu beytdə diqqəti daxilindəki keçmiş və indinin mübarizəsinə, onlar arasında təzadə yönəldir. Keçmişdə olan xoşbəxtlik indi mövcud olan kədərə qarşıdır. Bu ziddiyyət və savaşı qəsidənin bir çox beytində görə bilərik.

Əhməd Şövqi isə öz “Nuniyyə”-sini quşa müraciətlə başlayır və dərdsini bölüşür. Bu da şairin sürgündə düşər olduğu yalnızlığa dəlalət edir ki, quşdan başqa onunla kədərini bölüşəcək, halından şikayət edəcək bir kimsəni tapmır.

يَا نَائِحَ الطَّلَحِ أَشْبَاهَ عَوَادِيَا
[3, s.475] نَشْجِي لَوَادِيَا أَمْ نَأْسَى لَوَادِيَا

(Ey “Talh”ı ağlayan, müsibətimiz oxşardır.

Sənin vadinə ağlayaq, ya öz vadiyə)

Əhməd Şövqi bu mətlə beytində Sevilyadakı “Talh vadisi”-nə işarə edir. Bu işarə bəzi tədqiqatçılara həmin şeiri Sevilyada olarkən qələmə aldığı zənn etməyə dəlil vermişdir. Lakin qəsidənin son üç beyti əminliklə göstərir ki, əsər şairin Barselonadakı yaradıcılığının məhsuludur.

Şövqinin müraciət etdiyi “Talh”ı ağlayan nisgilli quşdur. Şairin xəyalı bu quşla Talh vadisində görüşmüşdür. Talh vadisi Sevilyada “Əl-Vadil-kəbir” çayının sahilində yerləşən bağdır. Şairin Talh

vadisi haqqında məlumatı Barselonada mütləq etdiyi “Nufahut-tibb” və “Qalayid ul-ədyan” kitablarından qaynaqlanmışdır. Sürgün olunmuş şair xəyalında bu gözəl vadedə ibn Taşfin onları Ağamata sürgün edənə qədər əl-Mötəmid ibn Abbadin yoldaşı Rumeykiyyə ilə necə gəzdiklərini xəyalında canlandırmışdır [1, s.99]. Abbadi məliki sürgündə olarkən əlindən alınmış mülkünü və gözəl vadinin qüssəsini yada salır. Ə.Şövqi də xəyalında canlanan sürgün olunmuş məlikin həmin vadedəki həzin naləsini “Talh üçün ağlayan” quşun nisgili kimi simvolizə etmişdir.

Quş yurdundan uzaq düşmüş və qərqlikdədir. O, öz diyarına şövqünü ifadə edərək ağlayır. Nisgilli quş insanla eyni cinsdən olmasa da, şairin özünü ifadə etdiyi simvol kimi istifadə olunmuşdur. Onları eyni müsibət birləşdirir:

مَاذَا تَقْصُ عَلَيْنَا غَيْرَ أَنْ يَدَا
رَمَى بِنَا النَّبِيَّ أَيْكََا غَيْرَ سَامِرْنَا
فَقَدْ جَنَّاكَ جَالَتْ فِي حَوَاشِينَا
أَخَا الْغَرِيبِ وَظِلًّا غَيْرَ نَادِينَا
إِنَّ الْمَصَائِبَ يَجْمَعُنَ الْمَصَابِينَا
فَإِنْ يَكُ الْجِنْسُ يَا ابْنَ الطَّلَحِ فَرَقْنَا [3, s.476]

Nə deyirsən, sənin qanadlarını qıran əl bizi də dörd yandan sardı.

Aramıza ayrılığı saldı, ey qərrib qardaş, (indi) məclislərimiz də başqadır, söhbətlərimimiz də.

Əgər bizi, ey Talhin övladı, cismimiz ayırırsa,

Müsibətlər bəlayə mübtəla olanları birləşdirir.

يا ابن الطلح (ey Talh övladı) burada metaforadır (استعارة مكنية-), şikayətləri dinləyən aqil insan dedikdə nəzərdə tutulur.

Şair söhbət əsnasında müxatibindən onun qissəsini dinləmək istəmir. Bildirir ki, qissələri eynidir: onun qanadını qıran, qanadından ayrı salan əl şairi də yurdundan ayrı salmışdır. Ə.Şövqi beytdə qeyd edir ki, ayrılıq onu və müxatibini olduqları yerdən, vətənlərində yığışdıqları məclislərdən, həmsöhbətlərindən fərqli olan bir məkana salmışdır.

Ə.Şövqi bu qəsidədə Əndəlüsün İslam mədəniyyəti nümunələrini əzəmətlə canlandırmışdır.

نَجِشُ بِالْذَّمْعِ وَالْإِجْلَالِ يَتَنِينَا
رَسْمٌ وَقَفْنَا عَلَى رَسْمِ الْوَفَاءِ لَهُ [3, s.476]

Bu təsvir qarşısında (keçmişə) sadıq olaraq dayanmışıq.

Göz yaşı axıdırıq, əzəməti isə bizi saxlayır.

Burada şair əcdadlarının keçmişini xatırlayır, onlardan qalmış abidələr və ətlal önündə vəfa nümunəsi olaraq dayanır. O, fikirləşir ki, bu nostalgiya göz yaşlarının sel kimi axmasına səbəb olacaq, lakin onların əzəməti və cəlalı göz yaşlarının önündə sədd çəkir, fəxarət hissi yaradır. Şair burada əcdadlarının böyüklüyünə və onların burada- Əndəlüs torpağında yaratdığı ehtişama işarə edir.

Əhməd Şövqi bu əsəri yazanda hələ də Əndəlüsü görmədiyindən oranı yalnız Misirdən özü ilə Barselonaya gətirdiyi tarix və ədəbiyyat kitablarındakı şəkillərdə görmüşdü. Bu səbəbdən oradakı İslam abidələri haqqında dəqiq təsvir vermir.

Sonra şair Əndəlüs əhlinin maddi irsi ilə şöhrət qazandıqları kimi, mənəvi keyfiyyətləri ilə də böyük ehtiram sahibləri olduqlarını bildirir:

لَوْ لَمْ يَسُودُوا بِدِينٍ فِيهِ مَنَظَرٌ
لِلنَّاسِ كَانَتْ لَهُمْ أَخْلَاقُهُمْ دِينًا [3, s.476]

Əgər insanları aqah edən din onlara (Əndəlüs əhlinə) hakim olmasaydı,

Onların əxlaqı onların dini olardı.

Burada Əhməd Şövqi öz millətinin yüksək mənəvi dəyərinə toxunmuş, sahib olduqları İslam dini ilə yanaşı, əcdadlarını bu gününə qədər sevdiren yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini tərənnüm etmişdir.

“Nuniyyə” qəsidəsində İbn Zeydun ilə Əhməd Şövqini birləşdirən əsas məziyyətlərdən biri hər iki şairin məşuquna olan hisslərinin tərənnümüdür; Əndəlüs şairi sevgilisi Vəlladəni vəsf edirsə, Şövqinin məhbubu Misirdir.

İnsan surətinin gözəlliyini yüksək sənətkarlıqla vəsf edən İbn Zeydun bu şeirində də məhbubunu tərənnüm edərkən, insan obrazının unikal təsvirini verir:

رَبِيبُ مُلْكٍ كَأَنَّ اللَّهَ أَنْشَأَهُ
مِسْكَاً وَقَدَّرَ إِنْشَاءَ الْوَرَى طِينًا
لَسْنَا نُسَمِّكَ إِجْلَالًا وَتَكْرِمَةً
وَقَدَّرُكَ الْمُعْتَلَى عَنْ ذَاكَ يُغْنِينَا [2, s.13]

(O mələkəni Allah müşkdən yaradıb,

Digərlərinin qədərinə torpaq düşüb.

*Sənə olan hörmətdən adını söyləmirik,
Uca nəşəbin kafidir, sözümüzə hacət yoxdur.)*

Şair sevgilisini bəşər fəvqündə olan bir varlıq kimi təqdim edir; Onun torpaqdan deyil, müşk ilə yarandığını söyləyir. Zəki Mübarək bu beyti belə ifadə edir:

“İbn Zeydunun şeirində “torpaq” (الطين) kobud səslənir. Burada ibn Zeydun bəzi insanlara işarə etmək istəyib. Adam qəzəblənəndə insanın torpaqdan yarandığını görür.” [4, s.232]

İbn Zeydun uca nəşəbə sahib sevgilisinin adını ona olan böyük ehtiramı səbəbiylə söyləməkdən belə çəkinir. Şair sevgilisini vəsf etmək üçün kəlimələrdən ona layiqini tapmır, o səbəbdən, uca taleyini vurğulamaqla kifayətlənir, başqa sözə hacət görmür.

Əhməd Şövkü öz sevdini, məhbubu olan vətəninə - Misiri eyni qüdsiyyətdə təqdim edir; onu Cənnəti-firdovs ilə vəsfəndirir:

لَكِنَّ مِصْرَ وَإِنْ أَغْضَتْ عَلَى مَقَّةٍ عَيْنٌ مِنَ الْخُلْدِ بِالْكَافُورِ تَسْقِينَا [3, s.476]

Lakin Misir, ondan söhbət açmadıq.

Hərgah, o, dirilik bulağıdır, bizə su verir.

Bu keçidi şair “lakin” ədatı (حرف الاستدراك - ərəbcə) ilə ifadə edir, bununla vətəninə daima qəlbində olduğunu bildirir. Beləcə, Əndəlüs və onun əhli barəsində söhbətə xitam verərək, qəsidəni həsrətini çəkdiyi, dirilik bulağı, cənnət adlandırdığı Misirin təsviri ilə davam etdirir.

Ümumilikdə “Əndəlusiyə” şeiri beşinci beytindən doqquzuncu beytinə qədər Əndəlüsə növhə xarakteri daşıyır. Əsərdə Ə.Şövkü əcdadlarının fəzilət və əxlaqi keyfiyyətlərindən bəhs edir. Bu beytlərdə hüznü ifadələr daha çoxdur. Şair qəsidənin bu ilk hissəsində keçmiş və hazırkı zamanı birləşdirir, keçmiş indinin gözü ilə baxır və Əndəsün növhəsindən öz halının ifadəsinə keçir.

Ə.Şövkü ilə İbn Zeydunun əsərlərindəki digər oxşarlıq “şimşəyə” (البرق) xitab olunaraq edilən təbiət təsvirində özünü göstərir:

يا ساري البرق (‘‘Ey gecə şimşəyi’’) münacatını başlayarkən, Əhməd Şövkü Əndəlüs

şairinin qəsidəsinə dönür, onun öz diyarına olan şövqünü və həsrətini bildirdiyi kimi, eyni qəlibdən istifadə edərək Misirə olan nisgilini ifadə edir:

بَعْدَ الْهُدُوءِ وَيَهْمِي عَنْ مَاقِينَا يَا سَارِي الْبَرْقِ يَرْمِي عَنْ جَوَانِحِنَا
هَاجَ الْبُكَاءِ فَخَضَبْنَا الْأَرْضَ بَاكِينَا لَمَّا تَرَفَّرَقَ فِي دَمْعِ السَّمَاءِ دَمَاءً [3, s.476, 477]

Hər tərəfdən bizi sarıb, sükunətdən sonra göz yaşı tökən, ey gecə üfüqünü yaran şimşək,

Səma qan kimi göz yaşı tökəndə, ürəyimiz doldu, ağladıq, Yer üzünü qana boyadıq, qanlı göz yaşımızla.

Şövkü burada gecə şimşəyinə səslənir, onu dərdinə şarik olmağa çağırır. Şairin qəlbi çırpınanda ildırım da çıxır.

Ə.Şövkü bu beytdə ağlamaq halına müraciət etməklə təbiəti şəxsləndirir. Səma ağlayarkən şair də göz yaşı tökür, beləcə, yer üzünü qan rəngində göz yaşlarına boyayırlar.

İbn Zeydun isə öz “Nuniyyə”sində şimşəyə müraciət edərək, sevgilisinin qəsrinə gedib, orada yağışını yağdırmasını xahiş edir:

مَنْ كَانَ صِرْفَ الْهَوَى وَالْوُدَّ يَسْقِينَا يَا سَارِي الْبَرْقِ غَادِ الْقَصْرِ وَاسْقِ بِهِ
إِلْفًا تَذَكَّرُهُ أَمْسَى يُعْنِينَا وَاسْأَلْ هُنَالِكَ هَلْ عَنَى تَذَكَّرُنَا
لَوْ عَلَى الْبُعْدِ حَيًّا كَانَ يُحْيِينَا وَيَا نَسِيمَ الصَّبَا بَلِّغْ تَحِيَّتَنَا [2, s.13]

(Ey gecə şimşəyi, sevgilimin qəsrinə get, ora su ver,

Bir zamanlar sağ eşqlə, sevgilə bizə su verənə.

Ordan xəbər al, biz onun xatirindəyikmi, dost kimi

O dost daim xatirdədir, gecə əzab verir bizə.

Ey səbə yeli, salamımızı ona çatdır,

uzaqdan da olsa, salamları bizə həyat verənə.)

İbn Zeydun ayrılıq və həsrətin təsvirini daha qüvvətli etmək üçün təbiət ünsürlərindən istifadə edir: səbə nəsimindən xəbər alır ki, qəsrəndən, əhlindən uzaq olsa da, sevgilisinin qəlbində bir iz qoyubmu? Sonra qəlbindəki ən incə duyğuları ifadə edir; qız daim xatirindədir, ona yuxusuzluq, əzab verir. Şairin təbiət təzahürlərinə sığınması, onunla sevdini şəxsin arasında münasibətin qeyri-mümkünlüyünü ifadə edir; Buludlar onun təşnəsinə çarə olur, səbə yeli kədərini qovur.

İbn Zeydunun şeiri məzmun cəhətdən daha çox şairin vətəninə tərk edib gəldiyi Vəlladə Bint əl-Müstəkfaya olan həsrətini ifadə edir. Əhməd Şövkünün nisgili isə daha çox vətəni ilə bağlıdır. Əndəlüs şairinin qəsidəsində bədii ifadə vasitələri - istiarə, təşbeh və bənzətmələr daha zəngindir. Misir şairi də qəsidənin orta qisminə eyni bənzətmələrə müraciət etmişdir. Əndəlüs şairinin bənzətmələrini bu beytlərdə görmək olar:

الليل يشهد لم تهتك دياره
والنجم لم يرنا إلا على قدم
على نيام ولم تهتف بسلامنا
قيام ليل الهوى للعهد راعينا [2, s.]

Gecə şahiddir ki, biz onun qaranlığının kölgəsində yuxuya dalıb səndən ayrılmadıq.

Ulduz bizi gecənin başlanğıcında ancaq oyaq gördü, həsrətli, əhdimizə vəfalıyıq.

Bu beytdə şair gecəni və ulduzu həyat hadisələrinin şahidi olan insanla şəxsləndirir. Ulduz aşıqların rəfiqidir, sırdaşdır. Bu cəhətdən, ulduzlar da şairin sevdiklərinə olan vəfasının şahidi olmuşdur.

Burada təbiət şairin öz əcdadlarının böyüklüyü qarşısında kövrəldiyinin şahidi kimi təqdim olunur. Onlar (gecə və ulduz) yuxuya dalıb, bu əzəməti görməzdən gəlmirlər, əksinə, cəsarətli surətdə onunla üz-üzə dayanıb, onu izləyirlər.

Sonra şair Misirdə keçən gəncliyini yada salır, Nil vadisini təsvir edir, Nilin sahilinə bağlı şanlı karvandan iftixarla bəhs edir. Sonrakı beytdə, demək olar, vətənə dönməyinin şövkünün təsiri ilə Misiri, orada yaşadığı günləri, Nil vadisindəki səhər mehinin ətrini, dirilik bulaqlarını təsvir edir:

فقف إلى النيل وإهتف في حمائله
ويأ معطرة الوادي سرت سحرأ
وانزل كما نزل الطل الرياحينا
فطاب كل طروح من مرامينا [3, s.477]

Nildə dayanıb dərəsindən səslən

Reyhan üzərinə düşən şəh kimi en.

Ya vadinin səhəri saran ətritək

Hər bir arzumuza xeyir-dua ver.

Əndəlüs şairi İbn Zeydun da qürbətdə keçmiş günlərinin xiffətini çəkir, sevdini bir daha görməyinin arzusu ilə yaşayır. Bu dünyada bir daha onunla görüşməkdən ümidini üzüb, əbədi aləmdə qarşılaşacağını düşünür:

إن كان قد عر في الدنيا اللقاء بكم
في موقف الحشر نلقاكم وتلقونا [2, s.15]

(Əgər bu dünyada səni görmək şərəfinə nail olduqsa,

Məhsər günü də görüşərik biz səninlə.)

Misir şairi də son beytlərdə məhbubu olan vətəninə görməyinin şövkü ilə çırpınır. Bu cəhətdən, həmin parça İbn Zeydunla eyniyyət təşkil edən beytlərdən hesab olunur:

غاب الحنين إليكم في خواطرنا
جئنا إلى الصبر ندعوه كعادتنا
عن الدلال عليكم في أمانينا
في النابات فلم يأخذ بأيدينا

Sənin həsrətin indi əfkarımızdan itib, artıq arzularımızda səni təmənnə edirik.

Səbir edən olduq, müsibətlərdə adətimiz üzrə ona səslənirik, o da əlimizdən tutmur.

Ə.Şövqi bu şeirini yazarkən, artıq İspaniyanı tərk edib vətəninə getməyin şövkündə olur. Bu qəsidəni yazdığı zaman müharibənin bitməsinə təsadüf edir. Əli-qolu bağlı olduğundan yeganə çarəni səbir etməkdə görür. Hər bələdə, hər müsibətdə səbir diləndiyi kimi, o da dözümlü istəyir. Lakin, səbri bu dəfə müvəqqəti olur, dərini sağaltmır, ona kömək etmir.

Şair daha sonra ehramlar qarşısında dayanır, zəngin kəlmələrlə və gözəl bədii bənzətmələrlə gördüklərinin rəsmini şeir qəlibində təsvir edir:

كأن أهرام مصر حائط نهضت
كانت تحت لآلاء الضحى ذهباً
به يد الدهر لا بُنيان فانيها
كنوز فرعون غطين الموازينا [3, s.478]

Misir ehramı zamanın özünün əliylə hörülmüş divardır, sökülən binalardan deyil.

Sanki o ehramlar səhərin mirvariləri altında qızıldır, fironun xəzinəsi mizanımızı sarıb.

Qəsidənin son beytində şairin gözüne vətəninə qoyub gəldiyi xəstə anası görünür, nisgili qabarıq. Bu məqamda qürbətdə olan şair iki dərini müqayisə edir: Birincisi - Misirdir, digəri - Helvanda qoyub gəldiyi qiymətli xəzinəsi. Ə. Şövqi bu beytdə hər iki anası arasında dərin simvolik əlaqə yaradır:

خَيْرَ الْوَدَائِعِ مِنْ خَيْرِ الْمَوَدِّينَا كَنْزٌ بِحُلُوانٍ عِنْدَ اللَّهِ تَطْلُبُهُ
لَمْ يَأْتِهِ الشَّوْقُ إِلَّا مِنْ نَوَاحِينَا لَوْ غَابَ كُلُّ عَزِيزٍ عَنْهُ غَيَّبَتْنَا
لَمْ نَدْرِ أَيُّ هَوَى الْأَمِينِ شَاجِبِنَا إِذَا حَمَلْنَا لِمِصْرٍ أَوْ لَهُ شَجْنًا [3, s.479]

Helvandakı xəzinəmi Allaha əmanət edirəm, ən gözəl, ən sevimli əmanəti.

Əgər Misirin də, onun da dərđini götürsək,

Bilmirəm hansı ananın həsrəti daha ağır gələr bizə.

Əhməd Şövqinin Nuniyyəsi “Əndəlusiyə” adlansa da, burada Misirin, şairin vətəninə keçirdiyi günlərinin təsviri daha çox əks olunmuşdur. Şərqşünas Henri Peres Ə.Şövqinin “Əndəlusiyə” qəsidəsi haqqında yazır: “*Bu qəsidədə Şövqinin Əndəlusə marağı Nil vadisinə marağından azdır. Onun fikri İspaniyadan çox Misirlədir. Şövqi özünəməxsus romantik üslubla bizim üçün şairin hüznü halını təsvir edir. İki doğması arasında qəlbini sınayır: Əndəlus sevgisi – buna bağlı söhbət dərin deyil, daha azdır. İkinci – Misirə sevgisi – bunu daha güclü hisslərə və qəlb duyğusuna toxunaraq təqdim edir*” [1, s.104].

Nəticə / Conclusion

İbn Zeydunun “Nuniyyə”si bütün ərəb ölkələrində ədiblərin əzbər bildiyi ən məşhur ayrılıq qəsidəsidir. Bu şeirin minvalında bir çox şairlər bənzər əsərlər yaradıblar. Lakin ən məşhuru “Şairlər əmiri” Əhməd Şövqinin “Nuniyyə”sidir.

Əndəlüdə beş il sürgün həyatı yaşamış Əhməd Şövqi qürbətdə olarkən, ibn Zeydunu müsibət və ələmdə özünə qardaş görmüş, qəlbindəki hissləri əks etdirmək üçün Əndəlus şairinin “Nuniyyə”sindən istifadə edib, ürəyindən keçənləri həmin qəlibdə yerləşdirmişdir. Hər iki əsər müxtəlif hədəflərə söykənərək qələmə alınmışdır.

Bu iki “Nuniyyə” qəsidəsini oxuyarkən, hansının daha qədim zamana aid olduğunu ayırd etmək çətinidir. Bu da onu sübut edir ki, Əhməd Şövqi ərəb poeziyasına qədim şeirin gücünü qaytarmış, sabitlik dövründən sonra onu yenidən diriltmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. الأشتري, صالح. اندلسيات شوقي: بحث تطبيقي في أدب شوقي في المنفى و أثر الأندلس في شخصيته وفنه. - مطبعة جامعة دمشق. - 1959. - 252 ص
2. ديوان ابن زيدون. دراسة و تهذيب: عبد الله سنده. - بيروت: دار المعارف. - 2005. - 100 ص
3. شوقي, أحمد. الشوقيات. القاهرة: هنداوي. - 921 ص
4. مبارك, زكي. أحمد شوقي. - بيروت: دار الجيل. - 1988. - 328 ص.

Муарада (подражение) Ахмада Шауки на «Нунию» Андалусского поэта Ибн Зайдуна: Касыда «Андалусия»

Шахана Шахбазова

Институт востоковедения имени академика Зии Буньядова НАНА. Азербайджан.

E-mail: shahaneshahbaz@gmail.com

Резюме. В статье исследуется стихотворение «Андалусия» египетского поэта Ахмада Шауки. А.Шауки написал это произведение, находясь в изгнании в Андалусии, ссылаясь на «Нуния» андалузского поэта Ибн Зайдуна. При написании Ибн Зайдун написал это стихотворение, он покинул Кордову, оставив свою любимую поэтессу принцессу Валладу бинт аль-Мустакфи (дочь последнего омейядского халифа Кордовы), свое сердце и политическую славу.

Египетский поэт Ахмад Шауки тоже во время своего изгнания оставил своих родственников, друзей, больную мать в Египте и покинул свое высокое положение в дворце Хадива.

Египетский поэт, проложивший свой индивидуальный путь в новоарабской поэзии, сумел проникнуть в глубины поэзии Ибн Зайдуна поэмой «Андалусия», придав ей иной облик, новый образ и собственный стиль. Когда мы смотрим на эти два стихотворения, являющиеся объектом исследования, мы видим, что Шауки в полной мере овладел собственной поэзией, вселил в него дух своего времени. Используя поэму андалузского поэта только как образец, Ахмад Шауки создал прекрасный образец литературы, не уступающий ему по красоте, описанию и содержанию.

Ключевые слова: Андалусия, Нуния, тоска по родине, Ибн Зайдун, Ахмад Шауки

İndü Sundareshan "Tac Mahal" trilogiyasında taxt çəkişmələrinin bədii inikası

Leyla Pirimova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: leyla.pirimova@mail.ru

Annotasiya. İndü Sundareshan "Tac Mahal" trilogiyasına daxil olan romanlar bir-birindən maraqlı hadisələrlə, eləcə də, taxt-tac uğrunda gedən çəkişmələrlə zəngindir. Yazıçı hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə Cahangir və Xürrəm geniş yer ayırır. Uzun müddət taxta keçməyi gözləyən Cahangirin bu yeri asanlıqla başqalarına vermək fikri yoxdur. Mehrunisə ilə münasibətlərinin pozulmasından sonra hakimiyyətə Xürrəm daha çox can atır. Müəllif göstərir ki, maneələrlə üzləşməsinə baxmayaraq, imperiya çətin vəziyyətə düşdüyü zaman Cahangirin müraciət edəcəyi tək varis kimi taleyi Xürrəmin üzünə gülür. Atasının gözündə bir qəhrəmanlıq mərtəbəsinə yüksəlməsinə baxmayaraq, Mehrunisənin qızı ilə evlənmək istəməyən Xürrəm Mehrunisənin təsiriylə atasının qəzəbinə tuş gəlir. Lakin yaşamaq və gələcək varislərə görə mübarizədən əl çəkmir. Ona əngəl olan Xosrovu öldürməklə, hakimiyyət taxtının əsasını qardaşının qanıyla qoyan cinayətkara çevrilir. Bir müddət imperiyadan qaçaq düşür. Lakin sürgün həyatına dözməyərək ağır şərtlərlə şaha tabe olur. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Xürrəm istəyinə nail olaraq Babur imperiyasının şahı olur. İ.Sundareshan "Tac Mahal" trilogiyası unutduğumuz keçmişimizdən ibrət almaq üçün qiymətli mənbə sayıla bilər.

Açar sözlər: Cahangir, Xürrəm, Babur imperiyası, trilogiya, mübarizə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.03.2022; qəbul edilib – 25.04.2022

Artistic reflection of the fights for throne in the trilogy "Taj Mahal" by Indu Sundaresan

Leyla Pirimova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: leyla.pirimova@mail.ru

Abstract. The novels included in Indu Sundaresan's "Taj Mahal" trilogy are rich in interesting events, as well as the fight for the throne. The writer devotes a lot of space to Jahangir and Khurram in the struggle for power. Jahangir, who has been waiting for the throne for a long time, has no plans to give the place to others easily. After breaking off relations with Mehrunisa, Khurram seeks more power. The author points out that Khurram is the only crown prince that Jahangir is called upon when the empire finds itself in a difficult situation despite obstacles. Khurram, who did not want to marry Mehrunisa's daughter despite having risen to the level of heroism in his father's eyes, incurs his father's wrath under Mehrunisa's influence. But he gives up the struggle for survival and for future heirs. He became a criminal who laid the foundation of the throne with the blood of his brother by killing Khosrow, who hindered him in the way of power. For a while he escaped from the empire. However, he could not bear the life of exile and obeyed the king in difficult conditions. Despite all the difficulties, Khurram achieved his goal and became the king of the Babur empire. The "Taj Mahal" trilogy by I.Sundareshan can be considered a valuable resource for learning from our forgotten past.

Keywords: Jahangir, Khurram, Babur empire, trilogy, fight

Article history: received – 04.03.2022; accepted – 25.04.2022

Giriş / Introduction

Tarixi roman, tarixi şəxsiyyət və hadisələrdən ibarət həyatı əks etdirən janr olsa da, əks olunanlar yazıçıdan ayrı düşünülə bilməz. Belə ki, yazıçı bəhs edilən tarixi mövzunu, hadisələri və şəxsiyyətləri yenidən canlandırır və cəlbədicə hala salır. Hind əsilli Amerika yazıçısı İndu Sundaresan öz romanlarında tarixi mövzuları sehirli bir şəkildə təsvir etməyi bacarır. Özünəməxsus üslubuyla oxucunun nə deyəcəyindən daha çox, necə söyləyəcəyinə diqqət yetirir. Yazıçının bu xarakterini “USA Today” qəzeti “tarixə açıq bir ehtirası olan istedadlı bir hekayəçidir”, – deyər qiymətləndirir. Bu baxımdan ədibin “Tac Mahal” trilogiyası olduqca maraqlıdır. Trilogiyaya daxil olan romanlar bir-birindən maraqlı hadisələrlə, eləcə də, taxt-tac uğrunda gedən çəkişmələrlə zəngindir.

Əsas hissə / Main Part

Yazıçı trilogiyanın “İyirminci arvad” romanında Səlimin (Cahangir şah) oğlu Xosrovla, “Güllərin ziyafəti” romanında Xürrəmlə (Şah Cahan) hakimiyyət uğrunda apardığı mübarizəni təsvir edir. Əsərdə yazıçı Cahangirin oğlanlarından fərqli olaraq, Xürrəmin təsvirinə daha geniş yer ayırır. Belə ki, müəllif onun hələ kiçik yaşlarında olduğu zaman babasının ona verdiyi adın mənası olan “sevinc” kimi saray əhlinin sevimlisi olduğunu göstərir.

Xürrəm doğulduğu zaman Begüm Ruqiyə Sultan onu öz himayəsinə almaq tələbini bildirmişdi. Əkbər arvadını incitmək istəmədiyindən, uşağın ana südündən kəsilib, Sultan Ruqiyə Begümün nəzarətinə verilməsini əmr etmişdi. Amma niyə məhz bu uşaq? Səlimin başqa oğulları da vardı, lakin Ruqiyə bu uşağı istəmişdi, yəni həmişə Ruqiyənin avtoritetinə qarşı çıxan Səlimin ikinci arvadı Dəmir Şahzadədən olan uşağı... Şahzadə Ciqat Qosini Səlimin hərəminə daxil olduğu ilk günlərdə onun istəklərinə boyun əyməməkdə səhvlərə yol verməməliyi. Və özünü bəyənməyin nəticəsi olaraq oğlu əlindən alınmışdı” [4, s.77].

Xürrəm günün böyük qismini babasının yatağının yanında keçirir, ona kitab oxuyur, onunla söhbət edir, yuxulayarkən əlini tuturdu. Cahangirin saraydan uzaq keçirdiyi illərdə, qısacası, Məvar səfərində, ya da atasına üsyan edib Allahabadda öz səltənətini elan etdiyi zaman Xürrəm Ruqiyənin yanında idi.

Şahzadə Xürrəm atasının hərəmxanasında Mehrünisənin səsinin Ciqat Qosininkindən daha güclü hiss edilməyə başladığını görürdü. Xürrəm iyirmi iki yaşındaydı, atası isə qırx iki... Əgər bu gün tac başqa bir başa qoyulacaqdırsa, o Xürrəmin başı olacaqdı. Lakin on, bəlkə də, iyirmi ildən sonra atasının ölümündən sonra sədaqət, toz fırtınasındakı zərrelər kimi keçmişdəki əlaqələrin bütün izlərini silib götürəcək. O zaman əgər bugünkü qüdrətli yüksəlişi bir əlamət sayılırsa, tacı qoyacaq adamın kim olacağına Mehrünisə qərar verəcəkdir.

Xürrəm hər kəsin sevimlisiydi. Böyük qardaşı Xosrovun əksinə olaraq, Xürrəmin babasını xoşbəxt etmək və atasını incitməmək kimi xüsusi bir fərqliliyi vardı. Şahzadə bu üstünlüyə sadəcə, şanslı olduğu üçün sahib olduğunu bilirdi. O da Xosrova təklif edilən nemətlərə və ya Pərvizə təqdim olunan şəraba, ya da Şəhriyara qismət olan ağılsız dayələri olsaydı, şübhəsiz onlar kimi əzilib gedərdi. Bu cəhətdən, bəxti üzünə gülmüşdür.

Beləliklə, imperator Cahangirin oğulları arasında ən parlağı olan şahzadə, nə qədər əhəmiyyətli olduğunun fərqi varsa da, bu əhəmiyyəti qoruyub saxlamadığı təqdirdə fürsətin əlindən uçub gedəcəyini də yaxşı bilirdi. Bundan ötrü Mehrünisənin ardınca getməyə qərar verir. Bu isə anasına xəyanət etmək mənasına gəlirdi.

Xürrəm, Holi – rənglərin festivalı olaraq bilinən Holi bayramı baharın gəlişi ilə əlaqədar keçirilən tədbirdir – bayramında Mehrünisəyə ona xidmət etməyə hazır olduğunu bildirir, o isə Xürrəmi yeni qurduğu xuntasına daxil edir. Cahangir Xürrəmə böyük ümidlər bəsləyir və onu xələfi kimi görür. Xürrəmin Mehrünisənin qardaşı Əbülün qızı Ərcüməndlə evliliyi aralarındakı bağı daha da möhkəmləndirir.

Zaman keçdikcə öz yerini möhkəmləndirən Ərcümənd Cahangirin bibisinə olan məhəbbətini qısqanır və Xürrəmi ondan uzaqlaşdırmağa çalışaraq, “Xürrəm, sizin bu qədər çox görüşməiniz mə-

nim xoşuma gəlmir. Bunu dediyim üçün məni bağışlayın, amma atama və babama etimad etsəniz, daha yaxşı olar. Onlar təcrübəli və ağıllı adamlardır. Sizə imperatoriçadan daha yaxşı yol göstərərlər, sizcə də elə deyilmi?”, – deyə öz münasibətini bildirir.

Müəllif, atası Cahangir şah və Mehrünisə arasında baş verən xoşagəlməzliyə görə narahat olan Xürrəmin əksinə olaraq, Ərcüməndin qısqandığı bibisini günahkar göstərərək, Xürrəmi də gələcək həyatının təhlükədə olduğunu düşünməyə vadar edir. Ərcümənd, İmperator Cahangir və Mehrünisə arasında baş verən mübahisəyə işarə edərək, əgər Mehrünisə imperatora lazımı hörməti göstərsəydi, bu xoşagəlməz hadisənin olmayacağını bildirir. Məqsədi qəsdən problem yaratmaq idi: “Atamdan sonra taxta keçmək haqqımı kimsə əlimdən ala bilməz”. Ərcümənd Xürrəmin sözünü kəsərək: “Bundan sonra sadəcə sizin haqqınız deyil. Daşımaqda olduğum oğlunuzu düşünün, sizin ilk oğlunuz; o uşaq sizdən sonra imperator olacaq. Əgər Mehrünisənin bir oğlu olsaydı, imperatoriçanın nə sizi, nə də oğlunuzu hesaba qatacağını zənn etmirəm. Xürrəm onun dediklərini düşündü [4, s.219].

Beləliklə, Xürrəm özünü başqa bir qadının əllərinə təslim edir, amma bu əllər yumşaq idi, onu rahatlıqla çəkir və hər şey Xürrəmin nəzərinə çarpmadan gerçəkləşir. Müəllif, Ərcüməndin bibisinə qəzəblənməsini, uşağı olmadığına baxmayaraq, imperatorun Mehrünisəyə bu dərəcədə güc və səlahiyyət verməsi ilə əlaqələndirir. Sadəcə, taxtın gələcəkdəki varisinin anasına imperatorluğa sahib olmaq haqqı verilə bilər və verilməlidir. Bunu Xürrəmə də söyləyir. Amma hər ikisi də Mehrünisənin ağzından çıxan tək bir kəlməylə evliliklərinin reallaşdığını, əks halda bu cür fikirlərin və imperatorluğun gələcəkdəki oğullarına aid olacağı fərziyələrinin meydana gəlməsinin mümkün olmayacağını fikirləşmirlər. Daranın anadan olmasıyla xuntada baş verən dəyişikliklər, Xürrəmin əvvəlki kimi toplanılara tez-tez gəlməməsi, Əbülün kürəkəni adına üzrxahlıq etməsi və iclasın Qiyas bəy, Əbül və Mehrünisə arasında gerçəkləşməsi sonrakı hadisələrin təsviri üçün bir hazırlıq olur.

İ.Sundaresan Xürrəmin ilk dəfə baş komandır kimi iştirak etdiyi Məvar savaşıdan bəhs edir. Doğrudur, dəbdəbədən uzaq bədii dillə yazılmış romanda nə qılinc zərbələri, at kişnərtisi, nə də döyüşçü nərəsi, yaralı fəryadını görürük. Amma yazıçı döyüş barədə oxucularda dolğun fikir yaradır: “Şahzadə Xürrəm Məvara 12000 piyada və atlıdan təşkil olunmuş bir ordunun başında daxil oldu. Aqradan ayrılmadan öncə 5000 adamdan ibarət ordunu Məvara yollamışdı. Bu 5000 adamların çoxu əsgər deyil, ləpirçi və casus idi. İmperatorluq ordusunda xüsusi məqsədlər üçün təlim görmüş bu adamların buqələmun kimi dəyişkən və yadda qalmayan sifətləri vardı. Demək olar ki, imperiyada danışılan bütün dilləri danışa bilirdilər” [4, s.282-283].

Hadisələrdən məlum olur ki, Xürrəm Məvara yaxınlaşanda casuslar vəzifələrini mükəmməl bir şəkildə və çoxdan yerinə yetirmişdilər. Bunlardan çoxu yerli xalqın arasına qarışaraq ətraf kənd və qəsəbələrə yerləşmiş, onların dastanlarını, xüsusilə də Raca Man Sinxin qəhramanlıqlarını dinləmişdilər. Piçalo gölü ətrafındakı torpağın ələ keçirilməsi demək olar ki, imkansız görünürdü. Raca gölün ətrafında on beş millik aralarla nəzarət məntəqələri qurmuşdu və sərt, dümdüz torpağı qazdırıb mina döşətdirmişdi. İmperatorluğun daha öncə tərk etdiyi topları indi Amar Sinxin əlindəydi və bunlar minanın partlamasında istifadə olunacaqdı.

Racanın bu qədər tez və təsirli bir şəkildə onun əlini-qolunu bağlaması qarşısında şahzadə əsəbiləşir. Məvar uzun zamandan bəri nəzarətsiz qaldığı üçün bu müddətdə Piçalo gölünün sahilindəki sarayın ələ keçirilməsi daha qədimlərə dayanır. Amar Sinxin adamlarının aylarca mina döşədikləri məlum olur.

Məvarı utancverici bir şəkildə savaşda itirən ordunun başında duran şahzadə Xosrovun qaynatası olan Mirzə Aziz Koka kölgədə qalır. Xürrəm oraya çatdıqda Koka ona nə etməli olduğunu, təqib ediləcək hərəkət planını və səfərin davam etmə tərzini açıqlamağa çalışır. Xürrəm Kokanı geri çəkməsi üçün Cahangirə məktub yazır və imperator bu istəyi qəbul edir. Tarixi romanlar müəllifi Cəlal Bərgüşadın “Sıyrılmış qılinc” romanında səsləndirmiş olduğu fikir bunu təsdiqləyir: “Sərkərdənin böyükliyünü döyüşün gedişi göstərir” [1, s.281]. Xürrəm və adamları Məvar ətrafındakı düzənlik sahəni sistemli bir şəkildə yağmalayır. Amar Sinqi dəstəkləyən, ya da keçmişdə ona kömək edən kəndlər yerlə bir edilir. Şahzadə Xürrəmin xalqa zərər verilməməsi əmri, onların yaşayış yerlərindən uzaqlaşmaları barədə xəbərdarlıq olunur. Manqo və quava bağları yandırılır. Bir zamanlar tutuquşlarının sığındığı və meyvələriylə ac qarınlarını doyurduğu bərəkətli yaşıllıqlardan geriye sadəcə yanmış kötük-

lər qalır. Xürrəmin əmirlərini vecinə almayan kəndlilər evlərindən atılır. Kərpicdən olan evlər imperiyanın filləri tərəfindən dağıdılır. Quyular doldurulur, ya da içlərindəki suya zəhər qatılır. Buğda və düyü tarlaları yandırılır. Ordu əsrlərcə mövcud olan hindu məbədgahlarını yerlə bir edir. Yazıçı ağıllı şahzadənin bacarığı sayəsində aldığı düzgün qərarlarla düşməninə qalib gəldiyini təsvir edir: “Amar Sinq bu dağıntını Piçola gölü sahilindəki yeni qalasından izlədi. Kəndlilərin fəryadlarını və ona yağdırdıqları lənətləri duydu. Kəndlilər toplu halda başqa yerlərdə yeni yurd qurmaq üçün Məvar ətraflarından köç etdi. Ən azından bir neçə il geri dönməyəcəklərdi. Suların təmizlənməsi, tarlaların yəndən məhsuldar olması və bu ağrının yaddaşlardan silinməsi üçün zamana ehtiyac vardı. Raca Amar Sinq isə hər şeyi eşidir, amma dirənməkdə qərarlıydı”.

Raca Amar Sinq komandirləri ilə birlikdə bir məclis tərtib edib qərar verdilər. O, başa düşürdü ki, ölümə qarşı tək çıxış yolu sülhdü. Əgər barış olmazsa, ölüm tamamilə yaxındır. Artıq təslimolma zamanıdır. Beləliklə, Məvar Moğol imperiyasının bir parçası oldu.

Yazıçı, gəliri caqır və mənəbləriylə həddü Xürrəmin Ərcüməndə istədiyi qədər və özünə də arzuladığı miqdarda ləl-cəvahirat almaq üçün daha çox pul istədiyindən bəhs edir. Çünki Mehrunisəylə müqayisə edildikdə özünün fəqir olduğunu fikirləşir. İmperator rütbəsinə görə ən yüksək gəlirə sahibdir, amma Xürrəm imperatorluqda üçüncü deyil, Mehrunisənin yerinə keçib ikinci sırada olmaq barədə fikirləşir. Dəniz ticarəti gəlirli bir sahə olmasına baxmayaraq, Mehrunisə Xürrəmə ticarət üçün icazə kağızını vermir, ona görə də şahzadə portuqaliyalı qubernatora məktub yazır.

Raca Amar Sinq Xürrəmin qəragahına gələrkən, Xürrəm onu çox böyük hörmətlə qarşılayır. Qarşılıqlı olaraq bir-birlərinə hədiyyə verirlər və bu hədiyyələr qiymətli ərnağanlar olur. Raca Amar Sinqin təqdim etdiyi hədiyyə diqqət çəkicidir. İ.Sundaesan bu qiymətli hədiyyəni yaqut olaraq təsvir edir, lakin tarixi mənbələrdə almaz kimi əks olunur. Belə ki, almaz müxtəlif zamanlarda hindu, rajput, moğol, iran, əfqan, siqx və sonda almazı talayan ingilislər olması barədə materiallar mövcuddur [6]. Rəvayətə görə, yaqut nəsillər boyu Racanın ailəsindəydi və Raca bu daşı təqdim etməklə sədaqətini və təslimiyyətini göstərmiş olur.

Şahzadə Xürrəm imperator sarayına bir zamanlar atasının da şahzadə olaraq mübarizə apardığı bir mühasirədən qalib olaraq dönür. Bu zəfərlə bir çox şey dəyişir. Xürrəm lazımı olan etibar qazanır. Bir orduya rəhbərlik edə bildiyinə görə artıq tac da taxa bilirdi.

Yazıçı tarixdə Şah Cahan kimi tanınan Xürrəmin bu rütbəni almasını özünəməxsus şəkildə təsvir edir: “Cahangir Divanı-amda olan saraylıların eşidəcəyi şəkildə səsinə ucaltdı: - Bu gündən etibarən şahzadə Şah Cahan olaraq anılacaqdır”, – bunu belə bilin. Xürrəm getdiyi savaştan müzəffər dönnən cəsur bir şahzadə olaraq şərəfləndiriləcəyini ümid edirdi, lakin indi o... Şah Cahandı, yəni Dünyanın hökmdarı! Bu şərəfli ad Teymurdan başlayaraq, sadəcə səltənətdəki hökmdar tərəfindən istifadə olunurdu. Xürrəm isə hələ bir şahzadə idi. Belə bir şərəflə qürurlandırılmaq onu göz yaşlarına boğdu. Cahangir Xürrəmi ayağa qaldırdı və göz yaşlarını sildi. Sən bir döyüşçüsən, Xürrəm” [4, s.302].

Tarixi həqiqətə əməl etmək tarixi roman janrının əsas prinsiplərindən biridir. İ.Sundaesan “Tac Mahal” trilogiyasında sənədlərə, fakt və hadisələrə müraciət etmişdir. Məhz bu səbəbdən onun romanlarında dövrün ruhu, xarakteri olduqca realist şəkildə göstərilmişdir. Lakin burada yazıçının faktiki bədii materialı heç də həmişə tarixi materialla üst-üstə düşmür, belə ki, hadisə tarixdə bir cür, İ.Sundaesanın bədii düşüncəsində isə fərqli şəkildə təsvir edilir. Ədib “Güllərin ziyafəti” romanının “Son söz” adlı hissəsində Xürrəmin bir neçə dəfə Dekkan səfərində iştirak etdiyini, atası ona Şah Cahan rütbəsinə Məvar səfəri sonrasında deyil, bu Dekkan səfərləri əsnasında vermiş olduğunu vurğulayır. Tarixi mənbələrdə də, Xürrəmin bu titulu Dekkan səfəri sırasında aldığı qeyd olunur. Cahangir Dekkandakı Əhmədnagar sultanlığını fəth etdiyində, bir şərəf rütbəsi olaraq ona Şah Cahan (Dünyanın Hakimi) adını bəxş etmişdi [2, s.294].

Yazıçı əsərin süjetiylə əlaqədar olaraq o dövrdə baş verən hadisələri oxucunun diqqətinə çatdırır: “Üstün bir komandir olduğunu uzun müddət öncə sübut etmiş Həbəş qul Əmbər Məlik imperiya ilə ən son əldə etdiyi razılığın şərtlərini pozmağa başlamışdı. Bir çox krallıqları fəth etmiş, çox geniş torpaqlara sahib olsa da, heç bir zaman kral olmayacaqdı, çünki əcdadlarına görə xalqdan biri olmağa məhkumdu. Beləliklə, krallıqlar quraraq özünü məmnun etmiş və taxta kukla varislər keçirərək, onlar vasitəsiylə əslində bu krallıqları o idarə etmişdi. İndi Bicapur və Qolkonda krallıqlarıyla ittifaq halın-

daydı. Məlikin savaşı qabiliyyəti moğol ordusunu yormuş və imperiyanın cənubunda geniş ölçüdə torpaq itkisinə səbəb olmuşdu” [4, s.397].

Xürrəm savaşa getmək istəməsə də, Ərcüməndin məsləhətinə qulaq asaraq atasına razılığını bildirir. Geridə qalan təhlükədən qorunmaq üçün Xosrovu da özülə birlikdə aparması barədə atasını razı salır.

Xürrəmin ilk fəth etdiyi yer Pərvizin hökm sürdüyü Dekkanda Burhanpur olur. Xürrəm buradan cənubdakı Əhmədnəgarın paytaxtı Kirkiyə yönəlir və oranı yandırır, çünki Kirkinin bir daha şəhər olaraq xatırlanmasını istəmirdi. Evlər içlərindəki kişi, qadın və uşaqlarla birlikdə yandırıldığına görə, skeletlər də kömürləşmişdi.

Səbirlə Məlikin ölməsini, ya da təslim olmasını gözləyən Xürrəm, Ladlinin şahzadə Şəhriyarla evlənməsi barədə məktub alarkən çox qəzəblənir. Xürrəm Cahangirin yenidən xəstələnib öləcəyi təqdirdə Şəhriyarın atasının yanında olduğu üçün yeni hökmdarın o olacağını bilir. Xürrəm Əmbər Məliklə savaşımaq üçün çox uzağa getmişdi. Bu arada Əmbər Məlik də təslim olmaq üzrə idi. Əgər buradan ayrılırsa, aylardı apardığı mübarizə nəticəsiz qalacaqdı. Əmbər Məlik bir həftədən sonra təslim olur. Xürrəm Bicapur, Qolkonda və Əhmədnəgar krallıqlarına ağır şərtlər qoymamağı qərarlaşdırdı; imperator Cahangirə beş milyon rupi göndəriləcək. Sonra dərhal geriye Burhanpura dönərək atasına uzun bir məktub yazır. Cavab məktubu gözlədiyinə əksinə olaraq, xidmətlərinə görə təşəkkür edilir və saraya gəlməsi barədə söz getmir. Bu cür münasibət Xürrəmi içkiyə sürükləyir, günlərini içməklə keçirir. Xürrəm bir ay sonra özünü ələ almağı bacarır və soyuqqanlıqla düşünməyə başlayır. Şəhriyarla daha sonra hesablaşacaqdı. Əgər taxta keçməyi istəyirsə, hökmdarlıq qanı daşıyan hər kəs onun üçün təhlükəlidir. Yarıkör və dəli olmasına baxmayaraq, Xosrov hələ də böyük övlad və taxtın gələcək varisi hesab olunur. O bir təhdiddir. İmperator Cahangir bir dəfə, “krallıq qohum tanımaz”, – demişdi. Şahzadə Xürrəm onu haqlı çıxarmağa az qalmışdır.

İ.Sundaresan “Güllərin ziyafəti” romanında Alexandr Dovunun “Hindistan tarixi” əsərindən gətirdiyi fikirlə əsərdə baş verəcək hadisələr haqqında oxucunu öncədən düşünməyə vadar edir: “Şah Cahan bir müddət bəxtsiz Xosrova diqqət və hörmətlə yanaşaraq ona təsir etdi... Aqra sarayının əmir-lərini eşitməzlikdən gəldi. Və... bir müddət sonra imperiya rütbələrini ələ keçirdi; taxtının təməlini qardaşının qanıyla qoydu” [4, s.433].

Xürrəm taxt-tac uğrunda mübarizəsində tərəfdarlarını seçmək məqsədiylə gizli bir toplantı təşkil edir.

Yazıçı Xürrəmin hakimiyyət üçün atasından və böyük qardaşından görüb öyrəndiklərini necə tətbiq etdiyini göstərir. Belə ki, Xürrəm, Xosrov üçün hazırladığı planı yavaş-yavaş həyata keçirərək, onu öldürmək istəyi birinci cəhddən baş tutmasa da, ikinci dəfə işini daha diqqətli və dəqiqliklə bitirməyi bacarır.

Atasına məktub yazaraq, Xosrovun kolitdən öldüyünü bildirən Xürrəmin əleyhinə Cahangirə göndərilən məktubla cinayətkar olduğu məlum olur. Xürrəmin Dekkanda özünü imperator kimi apardığını Burhanpurdan gələn çaparlar Cahangirə xəbər verirlər. Cahangir oğluna Cahan rütbəsi vermişdi; o da atasının torpaqlarında sanki həqiqi bir hökmdar kimi hərəkət edirdi.

Şahzadə imperatora məktub yazaraq, əlindən gəldiyi qədər özünü təmizə çıxarır. Hər şeyi inkar edir. Xürrəm imperiya ordularının bir komandirə ehtiyacları olduğunu və buna görə də, Dekkanı tərk etməyəcəyini yazır.

Qəndəhar məsələsi böyüməyə başlayır və müzəffər bir orduya komandirlik edəcək tək kişi Xürrəm olur. İmperator Dekkandakı oğluna yenidən bir məktub yazır. Bu məktuba əsasən o, Şimala tərəf getməli və Qəndəhar məsələsinə əlac tapmalıdır. Bunu edərsə, İmperator onu bağışlaya bilər. Xürrəm müxtəlif bəhanələr uyduraraq atasının yanına getmir.

Atası Cahangir də eyni işə girişmiş, Məvardakı döyüşü tərk edərək, Aqradakı xəzinəni ələ keçirmək üçün hərəkətə keçmiş, bunu bacardığı təqdirdə Əkbəri məğlub edərək tacın sahibi olacağını düşünmüşdü. Gələcəyin üzünə cəsarətlə baxa bilən adam hamıdan güclüdür. Cahangir bu cəhəndə uğurlu ola bilməmişdi, amma imperiya artıq onun idi. Şahzadə Xürrəm Aqra yönündə yol gedərkən, imperiya taxtı üçün şansının az olduğunu bilirdi. Lakin bunu etmək lazım idi. Əks təqdirdə Şəhriyar imperator olacaqdı. Əbül Xürrəmə xəbər yollayır, özü isə xəzinəni Lahora götürmək məqsədiylə Aq-

raya gəlir. Beləcə, Mehrunisə Əbülü tələyə salır. Xürrəm bu çılğın əməl uğrunda Burhanpurdakı etibarlı qalasından çıxır. Xürrəm xəzinə üçün savaşa da, nəticəsiz qalır.

Nisə artıq Əbülün Xürrəmin sıralarında olduğunu bilirdi. O, Əbülü qoşunun başına keçirərək Xürrəmin üzərinə yollayır. O, qoşunlardan birini Şəhriyara, digərini isə on il sürgün həyatı keçirən, Kabildə olan təcrübəli komandir Mehabatı geri çağırır ona həvalə edir. Sonunda imperiya qoşunları qalib gəlir. Yazıçı bu döyüşdə həlak olan Xürrəmin komandirlərindən biri olan Raca Bikramcit haqqında maraqlı məlumat verir: "Xürrəmin komandirlərindən Raca Bikramcit öldürüldü. Baş kəsildi, içi samanla dolduruldu. Bir mizrağın ucuna keçirilərək Dehli qalasının divarlarına asıldı.

Racanın ailəsində nəsilən-nəsilə ötürülən giləs böyüklüyündə və bir-birinin eynisi olan bir cüt mirvarı vardı. Bikramcit bunları qulaqlarına taxardı. Kəlləsi mizrağa keçirildiyində qullaqları yoxdu, çünki onlar bu ailə yadigarı üçün kəsilmişdi" [4, s.487].

Sundar Das əcdadları hörmətli torpaq sahibləri olan bir hindliydə. Şahzadə Xürrəmin (Şah Cahan) qulluğuna daxil oldu. Cahangirin xatirələrində yazıldığı kimi, ona "hindlilər arasında ən yüksək rütbə olan" Raca Bikramcit rütbəsi verilmişdi. O, Şahzadə Xürrəmin Dekkandakı uğurlarında mühüm rol oynamışdı. Şah Cahanın 1623-24-cü illərdə Cahangirə qarşı üsyanında Raca Bikramcit şahzadənin sıralarında yer aldı və savaşa öldürüldüyündə Cahangir sevindi [8].

Xürrəm Dekkana qaçır, lakin təbii ki, qaçmasına asan izin verilmir. Şahzadə, Pərvizi Xürrəmin ardınca Dekkana yollayır, Mehabat Xanın da ona qatılması əmrini verir. Xürrəm Pərviz və Mehabatın ordusu tərəfindən məğlub olub yenə qaçır.

Xürrəm ailəsiylə birlikdə Qolkonda krallığının torpaqlarına ayaq basır. O bir zamanlar Qolkonda kralıyla mübarizə aparmaq üçün bir orduya komandirlik etdiyini düşünür. Bir neçə ay sonra Xürrəm atasına bağışlanmasını istəyən bir məktub yollayır. Qolkonda kralı keçmiş düşməninə çox qonaqpərvər və mərd davranmış olsa da, artıq sürgün həyatı yaşamaq istəmədiyini bildirir. Mehrunisə Lahordan Xürrəmə çox ağır təslim şərtləri irəli sürür. Bu şərtlərə görə Xürrəmin imperiya xəzinəsinə bir milyon rupi göndərməsi lazım idi. Oğullarından ikisi təslim alınaraq, imperiya sarayında əsir tutulacaqdı ki, bu, gələcəkdə həyata keçirilə biləcək bir üsyana qarşı təminat idi. Xürrəm Əsir və Rohtas qalaları üzərində hər hansı bir haqq tələb etməyəcəkdi.

Lahordakı xəzinəni əlinə keçirsə, saraya hücum edə, ya da atasının başından imperiya türbanını çəkib ala bilərdi. Xürrəm bu cür xəyallarla şimala doğru irəliləyir, qəsəbələri, kəndləri mühasirəyə alır, yol boyunca vassal krallardan sadıq olmaq barədə and tələb edir. Çeviriliş sona çatdıqdan sonra Xürrəm Nasikə qaçır, sonra buradan ayrılıb yenidən Dekkan krallıqlarına sığınır.

Cahangirin vəsiyyəti o ölənin kimi dərhal açılır. Sultanın (Mehrunisə) təşviqiylə dördüncü oğlu Şəhriyar taxtın özündən sonrakı varisi olaraq göstərilir. Lakin şahzadə bir neçə həftə öncə Lahora hərəkət etmişdi. Əbül ən sürətli çaparını Dekkana xəbər göndərməyə yollayır. İmperator Cahangir ölmüşdü və Xürrəm dərhal Lahora hərəkət etməlidir.

Lakin üç ay kimi bir müddətdə taxtı necə boş tuta bilər ki? İmperiyadaxili, vətəndaş müharibəsinə yuvarlana bilər. Abul taxtın o biri varislərini uzun-uzun gözdən keçirir. Xosrovun ən böyük oğlu Bulaqi də, tacın varislərindəndir və özü burada, ordugahdaydı. İmperator Cahangirin nəşi önündə son dua oxunan kimi, Əbül Bhimbarda Moğol Hindistanının imperatoru sifətiylə şahzadə Bulaqiye tac geydirir. Adına xütbə oxunur və qanuni olaraq babasının imperiyasının hökmdarı elan edilir. Xürrəm Dekkandan ayrılıb sürətlə Aqraya yönəlir. 1628-ci il yanvarın əvvəllərində Əbül Bulaqinin sarayına girib başından imperiya türbanını alır və Bulaqiye həbsə edir. O gün gecə saatlarında, müəzzinlərin səsləri Lahor şəhərinin küçələrində əks-səda verir, amma bu dəfə yeni imperatorun adını elan edirlər: "Çox yaşa, imperator Şah Cahan, Moğol imperiyasının mütləq hakimi!"

1628-ci ilin yanvarın 23-də günəş Lahor qalasının böyük həyətinə bir qətləşə şahidlik edərək səmaya yüksəlirdi. Bulaqinin, Şəhriyarın və Xürrəmin iki əmi uşaqlarının canını alır. Beləcə son 3 ay içində 3 dəfə xütbə oxunmuş olur. Əvvəl Bulaqinin adı, sonra qısa bir zaman üçün Şəhriyarın və indi də Xürrəmin.

Xürrəmlə Ərcüməndə qan bağıyla bağlı olan və taxt üzərində haqq iddia edə biləcək heç kimsə qalmamışdı.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, İ.Sundaresanın “Tac Mahal” trilogiyası da unutduğumuz keçmişimizdən ibrət almaq üçün qiymətli mənbə sayıla bilər. Müəllif bir neçə il ara verdikdən sonra trilogiyasını tamamlamaq üçün üçüncü romanı “Kölgə şahzadə”ni yazır. Burada o, Cahan şahın xanımının ölümündən sonrakı hakimiyyət illərindən ömrünün sonuna qədər olan həyatını təsvir edir. Bir zamanlar atasına qarşı çıxan, taxtı üçün qardaşlarının qanını axıdan hökmdar özü də bilmədən varislərinə pis bir nüsxə olur. Sizin keçmişlə işiniz bitmiş ola bilər, amma keçmişin sizlə işi əsla bitməmişdir [7].

Ədəbiyyat / References

1. Bərgüşad Calal. Sıyrılmış qılınc. Bakı: Gənclik, 1981.
2. Humann Kulke, Dietmar Rothermund, çeviren Müfit Günay. Hindistan Tarihi İmge kitabevi. I Baskı. Ankara, 2001.
3. Sundaresan İndu. Yirminci Eş. Çev. Nuran Birand Gözaydın. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004.
4. Sundaresan İndu. Güller Şöleni. Çev. Nuran Birand Gözaydın. İstanbul: Literatür, 2006.
5. Sundaresanİndu. Shadow Princess. Washington: Washington Square Press, 2011.
6. <https://kohinoordiamond.org/>
7. <https://www.sozler.im/tags/xainlik>
8. www.metmuseum.org/art/collection/search/451257

Художественное воплощение борьбы за престол в трилогии «Тадж Махал» Инду Сундаресаны

Лейла Пиримова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: leyla.pirimova@mail.ru

Резюме. Романы, вошедшие в трилогию Инду Сундаресаны «Тадж Махал», богаты интересными событиями, а также борьбой за престол. Писатель много места уделяет Джахангиру, долгое время ждавшему престола. Он не планирует легко уступать место другим. После разрыва отношений с Мехрунисой Хуррам больше стремится к власти. Автор статьи указывает, что Хуррам – единственный наследный принц, к которому Джахангир обращается, когда империя оказывается в сложной ситуации. Хуррам, который не хотел жениться на дочери Мехрунисы, несмотря на то, что поднялся до уровня героизма в глазах своего отца, навлекает на себя гнев своего отца под влиянием Мехрунисы. Но он не отказывается от борьбы за выживание и за будущих наследников. Он стал преступником, заложившим фундамент престола кровью своего брата, убив Хосрова, который мешал ему на пути к власти. На какое-то время он бежал из империи. Однако он не мог вынести изгнанной жизни и подчинился шаху в тяжелых условиях. Несмотря на все трудности, Хуррам достиг своей цели и стал правителем империи Бабур. Трилогию И.Сундаресаны «Тадж Махал» также можно считать ценным источником для извлечения уроков из нашего забытого прошлого.

Ключевые слова: Джахангир, Хуррам, Бабульская империя, трилогия, борьба

Qabdulla Tukay filoloji fikrin dövriyyəsində

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Akademik İsa Həbibbəyli və fil.f.d. İsmixan Osmanlının “*Qabdulla Tukay və Azərbaycan*” adlı monoqrafiyası (Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 536 s.) İnstitut Elmi Şurasının 29 yanvar 2021-ci il tarixli 1 sayılı iclasının tövsiyəsi ilə nəşr edilib. Kitabın elmi redaktoru Tatarıstan Respublikası EA-nın akademiki, fil.e.d., professor Daniya Zahidullina, rəyçiləri Tatarıstan Respublikası EA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., professor Kim Minnullin və fil.e.d., professor Məmməd Əliyev, nəşrə məsul isə fil.f.d. Töhfə Talıbovadır.

Monoqrafiya Azərbaycan və rus dillərindədir. Kitab ön söz, “Qabdulla Tukay və Azərbaycan mətbuatı”, “Qabdulla Tukayın yaradıcılığında Mirzə Ələkbər Sabir ənənələri”, “Qabdulla Tukayın azərbaycanlı məslək dostları”, “Nəriman Nərimanov və Qabdulla Tukay. Həştərxan sevincinin kədəri”, “Azərbaycanda Qabdulla Tukayın ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri tarixindən”, “Qabdulla Tukayın vəfatına Azərbaycan mətbuatında elegiya”, “Qabdulla Tukayın vəfatından sonrakı illərdə Azərbaycanda anım tədbirləri” adlı bölmələr, nəticə və ədəbiyyat göstəricisindən ibarətdir.

İrihəcmli qiymətli tədqiqat əsərində akademik İsa Həbibbəyli “*Böyük tatar şairi Qabdulla Tukay haqqında söz*” məqaləsində “tarixi kökləri, dini və mədəni ənənələri yaxın olan Azərbaycan və tatar xalqları arasındakı əlaqələrin tarixinə” ədəbi-fəlsəfi, bədii-estetik və humanitar baxış ifadə edib. Azərbaycan siyasi müstəqillik, Rusiya demokratik hakimiyyət əldə etdikdən sonra tatar xalqında da özünüdərk və özünəqayıdış prosesləri sürətlənib, hər iki xalq arasında ədəbi-mədəni əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoyub. Bu sahədə görkəmli tatar şairi Qabdulla Tukayın müstəsna rolu olub. O, *görkəmli şair və nasir, publisist və jurnalist, ədəbiyyatşünas və tərcüməçi, habelə, tatar tənqidi realizminin banisidir*.

Akademik İsa Həbibbəyli sənətkarın həyatından *xatirə zəminli xeyli fakt* verib, onun mədrəsə təhsili, xalq ədəbiyyatı və folklorundan, ərəb, fars, türk, rus xalqları ədəbiyyatı, Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə bağlarından söz açıb. Q.Tukay Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı ilə mədrəsə təhsili illərində tanış olub, Nizami və Nəvaini bu illərdə oxuyub, M.F.Axundzadənin yaradıcılığı ilə maraqlanıb.

Tatar dilində *ilk qəzet nəşri* Tukayın həyatında mühüm rol oynayıb, burada şeir və məqalələrini dərc etdirib. Oğlu Kamil (Mühəmmədkamil) Mutiqi “Əl-əsr əl-cədid” (“Yeni əsr”) jurnalının məsul katibi olub, şeir, publisistik yazılar və tərcümələrini çap etdirib.

Qabdulla Tukay ağır həyat tərzini keçirib. “Bolqar” mehmanxanasının soyuq və nəmli otaqlarından birində yaşayıb. Daimi iş yeri olmayıb, müxtəlif işləri yerinə yetirib. Dolanışmaq üçün Kazana gəlib orada yaşayıb. Burada “Kitab” şirkətinin korrektura işlərinə baxıb, poçtlara kitablar hazırlayıb. “Əl-islax” qəzetində daha çox işləyib. “Yalt-yolt” (“Şəfəq”) satirik-yumoristik jurnalını nəşr edib, onun məsul katibi olub. Burada nəsr və publisistik yazıları çap edilib. Jurnal Azərbaycanda da tanınıb.

1911-ci ildə Həştərxana gəlmiş Qabdulla Tukay *Nəriman Nərimanovla* görüşüb. Doktor N.Nərimanov Tukayı müalicə edib. Sonra şair anasının kəndi “Üçiləyə” gəlib. 1912-ci ildə Ufaya gedib, oradan Peterburqa yollanıb. 26 fevral 1913-cü ildə Kazandakı Klyaçkin xəstəxanasına yerləşdirilib.

Qabdulla Tukayın *dünyagörüşünün formalaşmasına* Qərb və rus şairlərindən Höte, Heyne, Bayron, Şekspir, Krilov, Lermontov, Puşkin, türk qövmələrindən N.Gəncəvi, Ə.Nəvai, M.Füzuli, habelə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və M.Ə.Sabir satirasının təsiri olub. Sənətkarın Azərbaycanla əlaqələri *ədəbiyyat, mətbuat və siyasi əlaqələr* sahəsilə ehtiva edilib.

Kitab müəllifləri *ədəbi əlaqələrin mətbuat tərəfini* önə çəkib, “*Qabdulla Tukay və Azərbaycan mətbuatı*” bölməsində Qazaxıstanın Uralsk şəhərindəki “Motıyqiyyə” mədrəsəsində oxuyarkən

(1894), həmin əlaqələrdə olduğunu qeyd edib, göstərib ki, Qabdulla Tukay “Tərcüman”ı, “Şərqi-Rus”u əldə edib, türk ədəbiyyatı və mətbuatı ilə tanış olub. O, mədrəsədə Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun 1905-ci ildə dərc etdiyi “Həyat” qəzetini də oxuyub.

Qabdulla Tukay Yaponiyanı müsəlmanlaşdırmaq istəyənlərə qarşı ironiyasını “Molla Nəsrəddin”də gedən yazılara münasibətində bildirib, “Fikir” qəzetinin 3 iyun 1906-cı il tarixli 20-ci sayında “Q.Tukayev” imzası ilə “Yaponiyanı müsəlmanlaşdırmaq istəyən üləma haradadır”, “Həyat” qəzetinin 4 iyul 1906-cı il 145-ci sayının “Ədəbiyyat” bölməsində isə “Yaponiyanı müsəlman edəcək üləma nəradə?” yazılarını dərc etdirib.

“Molla Nəsrəddin” Orta Asiya, İran, Türkiyə, Volqaboyu türkləri arasında, xüsusilə, Tataristanda geniş oxucu kütləsi qazanıb. “Molla Nəsrəddin” “Zarafat” felyetonunu yayandan sonra (21 aprel 1907), zarafatla yazanların sayı çoxalıb, onlardan biri də şair, publisist, jurnalist və nəşir Qabdulla Tukay olub. Qabdulla Tukay “Molla Nəsrəddin”i oxuyarkən şəkil də çəkdirib.

“Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə çıxmış “Uklar” (“Oxlar”) adlı satirik-yumoristik jurnalın əsas illərinə Qabdulla Tukay rəhbərlik edib. O, “Doğru” (“Duqru”) təxəllüsü ilə jurnalın birinci nömrəsinin ilk 2 səhifəsində oxuculara müraciət eləyib, “Söz başı” (“Süz başı”) adlı məqalə yazıb, məqsəd və məramını bildirib, jurnalda karikaturalar da verilib. Şair İran və Türkiyədəki hadisələrə də satirik münasibət bildirib. 1907-ci ildə redaktor onu işindən uzaqlaşdırıb, o da Kazana köçüb, ömrünün sonuna qədər orada yaşayıb. Kazana “Molla Nəsrəddin” jurnalını da özü ilə aparıb.

Qabdulla Tukay Kazanda Q.Kamalla birlikdə tatar dilində satirik “Yaşen” (“Şimşək/İldırım”) jurnalını nəşr etdirib (3 avqust 1908-ci ildən 24 iyun 1909-cu ilə qədər). Ayda 2 dəfə çıxan jurnalın nəşiri, rəssamı və redaktoru Q.Kamal, katibi isə Qabdulla Tukay olub. Nəşrin 10 nömrəsi çıxıb, 16 səhifəsinin 6-sını karikatura təşkil edib. Jurnalda Qabdulla Tukayın 22 şeiri, 25 nəsr əsəri çap olunub. Jurnalın 1 avqust 1908-ci il tarixli 3-cü sayında isə Tukayın “Avqustun əvvəli” (“Avqust başı”) məqaləsi və “Yaşen” jurnalı haqqında” (“Yaşen” jurnalı xakında”) şeiri dərc edilib.

Q.Tukay məsul katib olanda “Yalt-yolt” jurnalı Azərbaycan, Qazaxıstan, Başqırdıstan, Tacikistan və Yakutiya yayılıb. Burada M.Ə.Sabirin satirik şeirləri və əsərlərinə çəkilmiş karikaturalar verilib. 1910-1913-cü illərdə onun 50-yə qədər şeiri (satirik), nəsr və publisistik əsərləri (felyetonları, pamfletləri, hekayələri, epigramları, parodiyaları) burada çap olunub. Akademik Rafik Nəfiqova görə “Fikir” qəzeti “İrşad”dan (1906, № 15), “Həyat”dan (1906, № 17, 18) materiallar dərc edib. Müəllif yazır ki, Q.Tukay M.Ə.Sabirdən sitatlar verib, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Təkamül” (“Fikir”, 1907, № 2) kimi mətbu orqanlardan yazıb. “Təkamül” də onun rus dilində şeirini verib.

Qabdulla Tukayın rus dili və ədəbiyyatına marağı Uralsk şəhərində mədrəsə təhsili alarkən yaranıb, o, rus sinfində oxuyub, “Uralets” qəzetində şeirləri dərc edilib. Azərbaycan mətbuatı da öz səhifələrində Q.Tukay yaradıcılığına yer ayırıb.

“Qabdulla Tukay yaradıcılığında Mirzə Ələkbər Sabir ənənələri” monoqrafiyanın bölmələrindən biridir. Akademik İsa Həbibbəyli və dosent İsmixan Osmanlı hesab edir ki, Qabdulla Tukayın satirik yaradıcılığının formalaşmasında Sabir şeirinin böyük təsiri olub. Bu barədə Əziz Şərif, Əziz Mirəhmədov, Əmin Əfəndiyev, tatar alimlərindən Rafik Nəfiqov, Muxamed Qaynullin və Rezeda Qəniyeva yazıb.

İsa Həbibbəyli və İsmixan Osmanlı *müqayisəyə varıb* ki, Sabirin əsas yaradıcılığı 1903-1911-ci illəri, Qabdulla Tukayınkı isə 1905-1911-ci illəri əhatə edib. Tukay Sabirin şeirləri ilə bu illərdə tanış olub. Alimlər yazır: “M.Ə.Sabir və Qabdulla Tukay yaşadıkları dövrdə çar Rusiyasında baş verən ictimai-siyasi və tarixi şəraitdə türk xalqları ziyalıları– mütərəqqi fikir və qələm sahiblərinin milli-mənəvi və ədəbi-bədii düşüncəsində milli özünüdərk proseslərinin yenidən baş qaldırdığı mühitdə və eyni cəbhədə paralel şəkildə formalaşırdı. Hər iki ədib bir-birini şəxsən tanımasalar da, onların yollarının kəsişdiyi, bir-birinin ədəbi yaradıcılığı ilə tanış olduqları illər də bu dövrdə baş vermişdi” (İ.Həbibbəyli, İ.Osmanlı. Qabdulla Tukay və Azərbaycan. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, s.74, 536 s.).

Qabdulla Tukay *Avropa, rus, türk və Azərbaycan ədəbiyyatının* nümunələrini mütaliə edib, onlardan bəhrələnib. O, daim “Molla Nəsrəddin”i və M.Ə.Sabiri oxuyub. İ.Həbibbəyli və İ.Osmanlı Əziz Mirəhmədova istinad edərək bildirib ki, Tukay ilk nömrəsindən “Molla Nəsrəddin”ə abunə

olub, onu ömrünün axırınadək oxuyub. Əziz Şərif də “Yaşen” və “Yalt-yolt” jurnalları ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı arasındakı əlaqələrdən bəhs edib.

Akademik İ.Həbibbəyli və fil.f.d. İ.Osmanlı həm Azərbaycan, həm də tatar müəlliflərindən (Muxamed Qaynullin, Rezeda Qəniyeva, Kayum Mostakayev, Rafik Nafiqov) xeyli mənbə göstərüb, bu təsirlərin mühüm qaynaqlarını ifadə eləyib.

Müəlliflər R.Qəniyevanın “*Tukayın yaradıcılığında satira*” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasından misal gətirib: “Tukay Şərq ədəbiyyatı ilə sıx yaradıcılıq münasibətlərində idi. Onun bədii zövqləri – Rudəki, Firdovsi, Hafiz, Xəyyam, Nizami, Füzuli, Nəvai kimi Şərq, Orta Asiya və Qafqazın türkdilli ədəbiyyatının poetik ənənələri üzərində tərbiyə edilmişdir. Həmçinin şair Şərqin dövrü mətbuatına daim maraq göstərirdi: ərəb və türk qəzetlərini oxuyur, türk satirik jurnalı “Karagöz”ün bir nömrəsini də ötürmürdü. Türk xalqları ədəbiyyatından Tukayı, xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatı maraqlandırır. Şair XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın aparıcı satiriklərindən C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin yaradıcılığı ilə yaxından tanış idi. Tukayın ən çox üstün tutduğu və sevimli satirik nəşrlərindən biri türkdilli dünyada demokratik hüquqlar uğrunda mübarizədə böyük əhəmiyyətə malik olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi” (P.K. Ганиева. Сатира в творчестве тукай. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Казан, 1964, 20 с.). Onun “*Ortaq günəşimiz*” məqaləsindən bu sitatı göstəriblər: “Tukay Firdovsi, Xəyyam, Nizami, Hafiz və Füzulidən səylə öyrənmişdir. Şərq xalqlarının yeni ədəbiyyatını və dövrü mətbuatını böyük maraqla müntəzəm surətdə gözdən keçirirdi. Türk və Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur nümayəndələri Qəbdəlihaq Hamid, Namiq Kamal, Toffiq Fikrət, Cəlil Məmmədquluzadə, Qalibbəy (Mirzə Ələkbər – müəllif) Sabirin yaradıcılıqlarına xüsusilə böyük diqqət verirdi” (Резеда Ганиева. *Urtaq koyaşımız* // Kазan, 1966, № 4, s.87).

İ.Həbibbəyli və İ.Osmanlıya görə, Qəbdulla Tukayın M.Ə.Sabir yaradıcılığı ilə ilk tanışlığı “Şərqi-Rus”, “Həyat” və “Füyuzat” vasitəsilə olub. Bildirirlər ki, Sabir satirik şeirlərini müxtəlif təxəllüslərlə yazdığına görə Q.Tukay onun gizli imzalarını, “Hop-hop”u tanıya bilməyib. Fəqət “hop-hop”un başqa adı olan “hüd-hüd”ü özünə təxəllüs götürüb (“Alırqa aşiqiniz”, “Üuklar”, 1906, № 3 və s.). Q.Tukayın M.Ə.Sabirdən tərcümələri haqqında Azərbaycan və Tatarıstan ədəbiyyatşünaslığında fikirlər vardır (Əziz Mirəhmədov, T.N.Qalullin, Əmin Əfəndiyev və s.). Tukayın Sabirdən satirik tərcümələri də olub. O, “Şikayət”, “A kişi” şeirlərini “Mollanın şikayəti” adı ilə öz tərcüməsində çap etdirib.

“*Qəbdulla Tukayın azərbaycanlı məslək dostları*” bölməsində İ.Həbibbəyli və İ.Osmanlı qeyd ediblər ki, Qəbdulla Tukay Kazanda yaşadığı illərdə (1907-1913) əhatəsində çoxlu azərbaycanlı ziyalılar olub. Müəlliflər onların adı və bioqrafiyası haqqında məlumat verib (Mir Hidayət bəy Seyidov /Naxçıvanlı/, Rəhim bəy Məlikov /Kazan Universiteti/, Əliabbas Əli oğlu Qədimov /Kazan Universiteti, tibb fakültəsi/ və başqaları) (Bax: Ədalət Tahirzadə. Ali təhsil tariximizdən // <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2012/05/31.htm>–28.03.2020).

Monoqrafiyada “*Nəriman Nərimanov və Qəbdulla Tukay. Həştərxan sevincinin kədəri*” geniş bölmələrdən biridir. İ.Həbibbəyli və İ.Osmanlı onların ilk qiyabi tanışlığının tarixini – “Həyat”, “İrşad” qəzetləri ilə bağlı izah edib. Qəbdulla Tukay N.Nərimanovun Azərbaycan mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrini oxuyub. Onlar ana dili və tədrisinə (proqram) böyük əhəmiyyət veriblər. N.Nərimanovun sədrliyi ilə tərtib edilmiş proqramlara Q.Tukay da münasibət bildirib. O, “Məktəbdə milli ədəbiyyat dərsləri” (1910) adlı dərslik yazıb, proqram tərtib edib.

Qəbdulla Tukayın Nəriman Nərimanovla ədəbi tanışlığı “Nadir şah” faciəsi ilə bağlı olub. Tamaşanı “Qafqaz-Kazan artistləri cəmiyyəti” göstərib. N.Nərimanov və Q.Tukay doğma xalqların maariflənməsi və ana dili uğrunda mübarizə ediblər. İki ədəbi-ictimai şəxsiyyət şəxsən Həştərxanda görüşüblər.

Qəbdulla Tukay vərəm xəstəliyinə tutulanda N.Nərimanov onun görüşünə gedib. Onları tatar şairləri Səqit Rəmiyevlə Davud Möhəmmədyev görüşdürüb. Doktor N.Nərimanov ona sağlamlası üçün kumus (at südü) içməyi bildirib, hətta onu tədbirlərinə də dəvət eləyib. Onlar Qubernator bağındakı (indiki Bratsk bağı) mitinqdə, “Ağ çiçək” bayramında (1911) birgə iştirak ediblər. Burada Qəb-

dulla Tukay çıxış eləyib. “Arkadi” adına bağın yay səhnəsində (müğənni Məryəm İskəndərovanın konserti) Nəriman Nərimanov, Səqit Rəmiyev, Zeyni Sultanov və Qabdulla Tukay birlikdə olub.

Qabdulla Tukay 6 iyun 1911-ci ildə Kazana yola düşüb, 1913-cü ildə Qazaxıstana gedib, oradan Kazana gəlib, 2 aprel 1913-cü ildə vəfat edib. N.Nərimanov “Xalq Universiteti Cəmiyyəti”ndə Q.Tukay haqqında məruzə etmək üçün icazə istəyib. Bu barədə “Edil” (9 aprel 1912), “İqbal” (24 aprel 1912) və “Kaspi” (24 aprel 1912) qəzetləri məlumat verib.

“Azərbaycanda Qabdulla Tukayın ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri tarixi” professor Pənah Xəlilovdan başlayıb. Q.Tukayın 40 illiyi münasibətilə onun “Qabdulla Tukay” adlı məqaləsi “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc edilib (1950). Q.Tukay Nekrasov, Koltsov, Puşkin, Lermontov, M.Qorkidən öyrənib, bəzilərinin əsərlərini tatar dilinə çevirib. P.Xəlilov sonrakı illərdə də Q.Tukayın öçerk və şeirlərindən nümunələr verib. “SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı” adlı dərs vəsaitində (1956) Q.Tukaydan da bəhs edib (SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı. I hissə...s.484-485). Qeyd olunub ki, Q.Tukay yaradıcılığına “Molla Nəsrəddin” və M.Ə.Sabir satiralarının müəyyən təsiri olub. O, 1906–1913-cü illərdə satirik yazılar yazıb, tatar ədəbiyyatına ictimai motivlər, inqilabi-demokratik ideyalar gətirib. Akademik İsa Həbibbəyli və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı Pənah Xəlilovdan sitatı olduğu kimi göstərib: “Tukay “qədimistlər” adı ilə tanınan köhnə fikirli mürtəce qrupa, cədidlər adı altında fəaliyyət göstərən burjua ziyalılarına, mürtəceçilərə, fanatiklərə, “müsləman ittifaqı” ətrafında birləşən ruhanilərə, pantürkist və panislamistlərə qarşı maarif və mədəniyyət uğrunda, realist demokratik ədəbiyyatın inkişafı, doğma ədəbi-bədii dilin saflığı uğrunda, qadın azadlığı, zəhmətkeş kütlələrin xoşbəxtliyi uğrunda yorulmadan mübarizə aparır, çarizmi, dövlət dumasını, azadlıq hərəkatına qarşı çevrilmiş irticanı kəskin şəkildə tənqid edir” (P.Xəlilov. Qabdulla Tukay. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1953 18 aprel). Müəlliflər fikirdəki mübahisəli məqamlara da münasibət bildirib.

P.Xəlilov “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitinin II kitabına (1968) Şərqi Slavyan, Baltıqyanı ölkələrin xalqları və tatar ədəbiyyatı haqqında öçerklər daxil edib (P.Xəlilov. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II kitab... s.372-373). Burada Qabdulla Tukayın həyat və fəaliyyəti, lirikası və poemalarından söz açıb, “Yeni kəşik baş” haqqında məlumat verib.

Bakı Dövlət Universitetində “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” (1973), dövlət müstəqilliyindən sonra “Türk xalqları ədəbiyyatı” kafedraları yaradılıb. Professor P.Xəlilov kafedraya müdir təyin olunub, “Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitini nəşr etdirib. Müəllif kitaba “Tatar ədəbiyyatı” bölməsini daxil edib, Qabdulla Tukay öçerkini yenidən işləyib, habelə, “Molla Nəsrəddin” və M.Ə.Sabirlə bədii əlaqələrindən danışib.

Sabir və Qabdulla Tukay əlaqələrinin öyrənilməsi AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədova məxsusdur. O, “Tukayın Sabirdən bir tərcüməsi haqqında” məqaləsində (1954) şairin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verib, satirik jurnalın nəşri və tərcüməçiliyindən bəhs edib. Ə.Mirəhmədov onun Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə əlaqələrindən, habelə, Sabirlə poetik bağlarından danışib, Sabir şeiri ilə Tukayın tərcüməsini bir mətndə göstərib.

Ə.Mirəhmədov “İki mütəfəkkirin dostluğu” məqaləsində Q.Tukay və N.Nərimanov əlaqələrindən söz açıb. Onun üçüncü məqaləsi “Məqsəd bir olanda” (1966) adlanıb. Bu yazını “Yazıçılar, talelər, əsərlər” (1978) və “Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX)” kitablarına daxil eləyib. Ə.Mirəhmədov Q.Tukayla Azərbaycan mətbuatı, habelə, “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər arasındakı əlaqələrə xüsusi diqqət yetirib, N.Nərimanovla Həştərxan görüşlərinə yer ayırıb.

1966-cı ildə Qabdulla Tukayın 80 illiyi qeyd edilib. Moskva və Kazanda elmi sessiya keçirilib, alimlərin məqalələri 1968-ci ildə rus dilində nəşr olunub. Topluya Əziz Şərifin (“Abdulla Tukay və Sabir”) və Əziz Mirəhmədovun (“Qabdulla Tukay – “Molla Nəsrəddin”in ideya dostudur”) məqalələri də daxil edilib. Ə.Mirəhmədovun məqaləsi “Ədəbi Azərbaycan” – “Literaturnıy Azerbaydjan”da da (1969) çap olunub. Kazan nəşrindəki (1986) bir topluya da həmin məqalələr daxil edilib. Lətif Vəliyev Tukayın “Doğma torpağa” və “Kitab” şeirlərini “Azərbaycan” jurnalında (1976, № 4) tərcümə də verib.

Şairin 90 illiyində X.R.Ulutürk *“Böyük vətəndaş, qüdrətli şair”* (“Azərbaycan müəllimi”, 1976, 23 aprel) və *“Məşələ çevrilmiş həyat”* (“Azərbaycan” (1976, № 4) məqalələrini çap etdirib. Həmin məqalələr sonralar *“Dünyanın ədəbi xəritəsi”* (2008) kitabına da daxil olunub.

Xəlil Rza Q.Tukayın Kazan həyatına, onun “Molla Nəsrəddin”lə bağlarına, bir neçə şeirinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə yer verib (“Gələr”, “Könül”, “Yadımda”). “Azərbaycan” jurnalında “Təəssüf”, “Qədrini”, “Azərbaycan gəncləri” qəzetində “Ümid varmı”, “Ədəbiyyat və incəsənət”də “Küknaş ağacı” şeirlərini 1982-ci ildəki *“Qardaşlıq çələngi”* kitabında da verib.

1992-ci ildə X.R.Ulutürk *“Turan çələngi”* kitabına “Könül”, “Qədrini”, “İki yol” şeirlərini daxil edib. Şairin vəfatından sonra 3 tərcüməsi “Kaspi”də (17-19 fevral 2007) dərc olunub. *“Mənə bənza”* kitabında (2000) “Məşələ çevrilmiş həyat”, “Böyük vətəndaş və qüdrətli şair” məqalələri, *“Turan çələngi”* (2005) kitabında “İki yol”, “Könül”, “Qədrini” şeirləri, *“Dünyaya pəncərə”* kitabında “Vay-sınma”, “Acı təcrübənin səsi”, “İki yol”, “Qüdrətli kişi”, “Ümidsizlik” və “Könül” şeirləri özünə yer alıb. *“Dünyanın ədəbi xəritəsi”* (2008) kitabında “Məşələ çevrilmiş həyat”, “Böyük vətəndaş və qüdrətli şair” məqalələri yenidən çap olunub.

Şairin yubileyi münasibətilə Məmməd Araz “Tatar xalqının böyük nəğməkarı” (“Ulduz”, 1976, №4), 100 illiyi ilə əlaqədar Mənzər İbrahimova “Unudulmaz sənətkar” (“Kommunist”, 1986, 26 aprel), 1988-ci ildə vəfatının 75 illiyində professor Vilayət Quliyev rus dilində “Q.Tukay və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri” (“Türkologiya”, 1988, № 2, s.43-50) adlı məqalələrini çap etdirib, onun “Həyat” və “Molla Nəsrəddin”lə əlaqələrinə, M.Ə.Sabirin “Uklar”, “Yalt-yolt”, “Yaşən” jurnallarındakı şeirlərinə diqqət yetirib, “Tukay və Azərbaycan” mövzusunun tatar və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında genişləndiyini diqqətə çatdırıb.

Q.Tukayın 125 illiyində professor V.Quliyev məqaləsini yenidən işləyib, rus dilində “Zerkalo” (“Ayna”) qəzetində dərc etdirib. Bu məqalə Mənzər Həsənovanın tərtib və nəşr etdiyi “Qabdulla Tukay və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adlı məqalələr toplusuna daxil olunub.

Anar *“1500 ilin oğuz şeiri”* antologiyasında (2000) özünün tərcüməsində “Doğan dil” (“Ana dili”) və “İki yol” şeirlərini verib.

2011-ci ildə şairin 125 illiyində Paşa Əlioğlu (Kərimov) rus dilində “Qabdulla Tukay–125” məqaləsini, Ramiz Əskər “Seçilmiş əsərləri” toplusunu çap etdirib. Q.Tukayın yaradıcılığı haqqında M.Qorki, L.Araqon, A.Fadəyev, P.Tiçina, M.Auezov və Ç.Aytmatov fikir söyləyiblər. Nizami Tağısoy “Qabdulla Tukay və Azərbaycan” (“Xalq cəbhəsi”, 2011, 11 oktyabr) məqaləsində İ.Kaspıralı, Y.Akçuraoğlu, Həsən Səbri Ayvazov, Sənəulla Eynullayevin Tukay və Azərbaycan əlaqələrindəki rolundan danışib. Professor bu məqaləsini müəyyən əlavələrlə 2012-ci ildə yenidən nəşr etdirib.

Professor Ramiz Əskər 2011-də *“Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri–I”* adlı kitab tərtib edib, kitaba Qabdulla Tukayın həyat və yaradıcılığı haqqında öçerk və şairin “Yadımda qalanlar” xatirə-öçerkini, həmçinin Azərbaycan dilində öz tərcüməsində “Millətə”, “Doğma vətənimə”, “Dilənçi”, “Bir cüt at”, “Görsədir”, “Acı həqiqət”, “Doğma dil”, “Yer yuxusu”, “Qəzetə mürəttiblərinə”, “Hürriyyət haqqında” və “Balkan nəğmələri” adlı şeirlərini daxil edib.

R.Əskərin Q.Tukayın 125 illiyinə seçmə şeirlərindən tərcümə və tərtib etdiyi *“Millətim”* kitabı şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Kitab “Böyük tatar şairi Qabdulla Tukay” məqaləsi ilə açılıb. Şeirlər tatar və Azərbaycan dillərində verilib. Müəllif bura “Yadımda qalanlar” avtobioqrafik öçerkini, “Su anası”, “Saman bazarı, yaxud Yeni kəsik baş” poemalarını və lirik şeirlərini daxil edib.

R.Əskərin ikinci kitabı (2011) *“Seçilmiş əsərləri”*dir, həm tatar, həm də Azərbaycan dillərindədir. Buraya *“Böyük tatar şairi Abdulla Tukay (1886-1913)”* adlı irihəcmli geniş məqaləsini də daxil edib. Tərcümeyi-halından, Uralsk və Kazandakı həyatı, onun qəzetçilik fəaliyyəti və kitablarından bəhs eləyib.

Fil.e.d. Xuraman Hümətova Q.Tukayın yubileyi münasibətilə onun *“Saman bazarı, yaxud Yeni kəsik baş”* nağıl-poemasını Azərbaycan dilinə tərcümədə Bakıda çap etdirib.

25-26 aprel 2011-də Tatarıstan Respublikası EA Qalimjan İbrahimov adına Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunda *“Qabdulla Tukay irsi və milli-mədəni əlaqələr”* mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirilib. Anar, Sabir Rüstəmxanlı, Məmməd Kazım iştirak edib. Mənzər Həsənova, Almaz

Ülvi, Xuraman Hümmətova çıxış ediblər. 26 apreldə Qabdulla Tukayın şeir bayramı keçirilib. Anar çıxışında tərcümə etdiyi “Ana dili” şeirini də oxuyub.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı – TÜRKSOY 2011-də “*Qabdulla Tukay İli*” elan edib. Belə tədbirlərdən biri Rusiya İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzində Azərbaycandan “Tuqan Tel” Respublika Tatar Mədəniyyəti Cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə keçirilib, Mənzər Həsənovanın “*Qabdulla Tukay Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında*” kitabının təqdimatı olub. Topludakı yazılardan biri də Arif Məmmədovun “*Abdulla Tukay və cədidizm*” məqaləsi adlanıb.

Almaz Ülvinin “*Qabdulla Tukay yaradıcılığı və özbək ədəbiyyatşünaslığı*” adlı iri həcmli məqaləsində XX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış Təvəllö, Übeydulla Zövqi, Əvət Otaroğlunun Qabdulla Tukay yaradıcılığından bəhrələndiyi qeyd olunub. Məqalədə Qafur Qulamın “Qabdulla Tukay bizim də şairdir”, “Uyğunun “Böyük şair”, Ş.Turdiyevin “Özbək-tatar ədəbi əlaqələri tarixindən”, “Q.Tukay və özbək ədəbiyyatı” adlı yazıları haqqında da məlumat vardır (Almaz Ülvi. Qabdulla Tukay yaradıcılığı və özbək ədəbiyyatşünaslığı// Qabdulla Tukay Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr toplusu)... s.232-235). Eşqanə Babayeva da “*Müqəddəs amallar carçısı*” məqaləsini Q.Tukay yaradıcılığına həsr edib (Eşqanə Babayeva. Müqəddəs amallar carçısı. // “Respublika” qəzeti. 2 mart 2013, s.5).

Q.Tukay həm də mütərcim olub. Sabir, Koltsov, Lermontov, Maykov, Pleşşeyev, Polonski və Nikitin kimi şairlərin əsərlərini ana dilində səsləndirib. Müstəqillik illərindən başlayaraq, türk xalqları ədəbiyyatının nümunələri tərcümə və antologiyalarda da çap edilib.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamı ilə 3 cildə “*Türk xalqları ədəbiyyatı*” antologiyası nəşr olunub. I cildinə Q.Tukayın “Yadımda qalanlar” xatirə-yazısı və 11 şeiri daxil edilib.

2014-cü ildə Fəridə Vəliyeva (Hicran) “*Abdulla Tukay və Azərbaycan*” məqaləsini çap etdirib, R.Əskərin “Millətim” kitabı haqqında məlumat verib. 2018-ci ildə Xuraman Hümmədovanın “*Abdulla Tukay yaradıcılığı tatar ədəbiyyatının yüksək zirvəsi kimi (1886-1913)*” məqaləsi də dərc olunub.

Seyfəddin Altaylı və Nigar Hüseynovanın “*Türk xalqları ədəbiyyatı*” dərslərinin “Tatarıstan türkləri və ədəbiyyatları” bölməsində tatar xalqının folklor və mifologiyasından, tatar şair və yazıçılarından Kayyum Nasiri, Musa Akyigit, Ayaz İshaki, Sədri Maqsudi Arsal, Qabdulla Tukay və Musa Cəlilin həyat və yaradıcılığından söhbət açılıb (Seyfəddin Altaylı, Nigar Hüseynova. Türk xalqları ədəbiyyatı, s.200-210).

İ.Həbibbəyli və İ.Osmanlı monoqrafiyada “*Qabdulla Tukayın vəfatına Azərbaycan mətbuatında elegiya*” adlı bölmə də verib. Qabdulla Tukayın vəfatından 3 gün sonra Bakıda “Molla Nəsrəddin” jurnalı 19 aprel 1913-cü il tarixli 13-cü sayının 2-ci səhifəsində acı xəbər də bildirib. Ceyhun Hacıbəyli Cey Dağıstani təxəllüsü ilə “Kaspi” qəzetinin 1913-cü il 20 aprel tarixli sayında Tukayın vəfatı münasibətilə rus dilində məqalə çap etdirib, “Baku” qəzetinin 2 iyul tarixli sayında Hüseyn Minasazovun “Doğma incəsənət” haqqında” məqaləsi də dərc olunub. Məqalədə Q.Tukay böyük və gözəl şair kimi səciyyələndirilib. “İqbal” qəzeti də 459-cu nömrəsində (1913) Q.Tukayın vəfatı ilə bağlı xüsusi məqalə dərc edib, Seyid Hüseyn isə “İqbal” qəzetində “H.S.” imzası ilə kiçik həcmli yazı verib.

“*Qabdulla Tukayın vəfatından sonrakı illərdə Azərbaycanda anım tədbirləri*” keçirilib ki, bu barədə monoqrafiyada ayrıca bölmə də vardır. Bildirilir ki, şairin vəfatından sonra Azərbaycan mətbuatı bir çox olay haqqında məlumat verib. Əslən Kırım tatarı, “Tərcüman” qəzetinin nəşri və baş redaktoru İsmayıl bəy Qasıralı 11 sentyabr 1914-cü ildə 63 yaşında vəfat edib, “İqbal” qəzeti xatirəsinə məqalələr və şərhlər yazıb. Hacı İbrahim Qasımov “Sizə “həkim” – deyə xitab edirəm, ey dahi” (“İqbal”, 15 sentyabr 1914), F.Köçərli “İsmayıl bəy Qasprinski” (“İqbal”, 29 sentyabr 1914), Şəfiqə xanım Əfəndizadə “Rəhbərimiz İsmayıl bəy və qadınlarımız” (“İqbal”, 29 sentyabr 1914) adlı məqalələrini, Məhəmməd Hadi, Əmin Abid, Əli Səttar, Əlipaşa Səbur Hüseynzadə, Ziya Axundzadə, Molla Mahmud Çakər Naxçıvani də şeirlər dərc etdiriblər.

Bakıda Qabdulla Tukayın bir illiyi İ.Qasıralının xatirəsi ilə birlikdə yad edilib. Bibiheybət kəndində Kəmaləddin Əlibəyovun idarəsinin yerləşdiyi binadakı oğlan və qız ibtidai məktəbində Q.Tukayın vəfatının 1 illiyi və İ.Qasıralıya ədəbi gecə keçirilib. Təzkiyə xanım adlı ziyalı Q.Tuka-

yın tərcümeyi-halı, ədəbi irsi haqqında geniş məlumat verib. Hənifə xanım Məlikova isə İ.Qaspıralının həyat və fəaliyyətindən söz açıb. 1958-ci ildə Q.Tukayın xatirəsinə Azərbaycanda abidə (heykəl) ucaldılıb.

Kitabın “*Nəticə*” hissəsində müəlliflərin əldə etdiyi mühüm elmi müddəə və tezislər ümumiləşdirilib, Azərbaycan, rus və tatar dillərində ədəbiyyat siyahısı verilib.

Akademik İsa Həbibbəyli və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlının “*Qabdulla Tukay və Azərbaycan*” adlı monoqrafiyası Tukayşünaslığımız üçün qiymətli hədiyyədir.

BƏLƏDÇİ / № 1, 2022

İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı Əhməd Kabaklının tədqiqatlarında	6
---	---

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

Yaşar Qasımbəyli. Özbək və Azərbaycan şeirində poetik fikrin yenilənməsi (60–80-ci illərin bədii-estetik təcrübəsi əsasında)	19
Salidə Şərifova. Tecelli Sercan Sirmanın “İyi və kötüyü bilme ağacı” romanının problematikası, janr xüsusiyyətləri, kompozisiyası və bədii obrazları	28
Mehman Həsənlı. Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” romanında xaosmos	35
Gülbəniz Babayeva. “Molla Nəsrəddin” və “Tərcüman” qəzetinin ədəbi-mədəni əlaqələri	40
Tahir Nəsim. Ural-altayların mifoloji görüşlərinin, qədim inanclarının və dövlətçilik ənənələrinin dastan qəhrəmanının formalaşmasına təsiri	47
Əflatun Baxşəliyev. Türkmən poeziyasında Səməd Vurğunun bədii obrazı	52
Sima Şəfizadə. Müasir Türkiyə hekayələrində milliliyi xarakterə edən simvol və atributlar	59
Nəsrəddin Musayev. Əbdülbaqi Gölpınarlıının həyatı və ədəbi, elmi-nəzəri görüşlərinin təşəkkülü .	64

SLAVYAN XALQLARI ƏDƏBİYYATI

Nəsim Cəbraylov. L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh ” və M.S.Ordubadının “Dumanlı Təbriz” romanlarında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazı	71
Ofelya İsmaylova. Vladimir Mayakovskinin şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri	79
Əsmər Hüseynova. A.Çexov və V.Mayakovski Mikayıl Rəfilinin araşdırmalarında	86
Ülviyyə Qasıмова. Oktyabr inqilabına qədərki rus marşları	91

AVROPA VƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATI

Aida Feyzullayeva. M.S.Ordubadının tarixi romanları janrın Avropa kontekstində	96
Lyudmila Səmədova. XIX əsr Avropa romantiklərinin yaradıcılıqlarında Şərq və Azərbaycan motivləri (Nizami Gəncəvi, Mirzə Şəfi Vəzəh, Abbasqulu ağa Bakıxanov və T.Lada-Zablotski, F.Şiller, Adam Mitskeviç)	103
Leyla Ramazanova. Avropa romanları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının ədəbi-estetik fikrində (XX əsrin birinci yarısında yazılmış tədqiqatlar əsasında)	111

ASIYA VƏ AFRİKA XALQLARI ƏDƏBİYYATI

Xumar Ələkbərova. “Çıkaqo” romanında mühacir həyatının sosial-siyasi, psixoloji tərəflərinin təsviri	119
Şahanə Şahbazova. Əhməd Şövkünün Əndəlüs şairi İbn Zeydunun “Nuniyyə”sinə nəzirəsi: “Əndəlusiyə”	125
Leyla Pirimova. İndu Sundaresanın “Tac Mahal” trilogiyasında taxt çəkişmələrinin bədii inikası ...	132

RESENZİYA

Əlizadə Əsgərli. Qabdulla Tukay filoloji fikrin dövrində	139
---	-----

CONTENTS / № 2, 2021

İsa Habibbayli. Azerbaijani literature in Ahmed Kabaklı's researches	6
---	---

LITERATURE OF THE TURKIC PEOPLES

Yashar Gasimbeyli. Renaissance of poetic thought in Uzbek and Azerbaijani poetry (<i>on the basis of artistic and aesthetic experience of the 60s–80s</i>)	19
Salida Sharifova. Problems, genre features, composition and artistic images of Tejelli Serjan Sirman's novel "The tree of knowing good and evil"	28
Mehman Hasanli. The conception of Khaosmos in the novel "Cassandra's Brand" by Chingiz Aitmatov	35
Gulbeniz Babayeva. "Molla Nasreddin" and "Tarjuman" publications in the context of literary and cultural relations	40
Tahir Nasib. The influence of the mythological views, ancient beliefs and statehood traditions of the Ural-Altaic people on the formation of the epic hero	47
Aflatun Bakhshaliyev. Literary image of Samad Vurgun in Turkman poetry	52
Sima Shafizade. Symbols and attributes characterizing national identity in modern Turkish stories	59
Nasraddin Musayev. The life of Abdulbagi Golpinarli and development of his literary, scientific, and theoretical views	64

LITERATURE OF SLAVIC PEOPLES

Nasib Jabrayilov. Artistic image of historical figures in the novels of L.N.Tolstoy "War and Peace" and M.S.Ordubadi "Foggy Tabriz"	71
Ofelya Ismayilova. The issues of translation of Vladimir Mayakovsky's poems into Azerbaijani language	79
Asmar Huseynova. Creativity of A.Chekhov and V.Mayakovsky in the literary studies of Mikayil Rafili	86
Ulviyya Gasimova. Russian marches before the October Revolution	91

EUROPEAN AND AMERICAN LITERATURE

Aida Feyzullayeva. Historical novels of M.S.Ordubadi within the European context of the genre ..	96
Lyudmila Samadova. Eastern and Azerbaijani motifs in the creative work of the 19th century European romantics (<i>Nizami, Vazeh, Bakikhanov and Lada-Zablotsky, Schiller, Mitskevich</i>)	103
Leyla Ramazanova. European novels in the literary aesthetic thought of Azerbaijani Philologists (<i>on the basis of the researches written in the first half of the 20th century</i>)	111

ASIAN AND AFRICAN LITERATURE

Khumar Alakbarova. Description of the socio-political and psychological aspects of the migrant life in the novel of "Chicago"	119
Shahana Shahbazova. Muaradah (imitation) of Ahmad Shawqi on "Nuniyya" of the Andalusian poet Ibn Zaydun: The poem "Andalusia"	125
Leyla Pirimova. Artistic reflection of the fights for throne in the trilogy "Taj Mahal" by Indu Sundaresan	132

REVIEW

Alizade Asgerli. Gabdulla Tukay in the circulation of philological thought	139
---	-----

ОГЛАВЛЕНИЕ / № 2, 2021

Иса Габиббейли. Азербайджанская литература в исследованиях Ахмеда Кабаклы	6
--	---

ЛИТЕРАТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Яшар Гасымбейли. Обновление поэтической мысли в узбекском и азербайджанском стихосложении (<i>на основе художественно-эстетического опыта 60–80-х годов</i>)	19
Салида Шарифова. Проблематика, жанровая характеристика, композиция и художественные образы романа Теджелли Серджана Сирмана «Дерево познания добра и зла»	28
Мехман Гасанли. Хаосмос в романе Чингиза Айтматова «Тавро Кассандры»	35
Гюльбенлиз Бабаева. Журнал “Молла Насреддин” и газета “Терджуман” в контексте литературно-культурных связей	40
Тахир Насиб. Влияние мифологических мировоззрений, верований и государственных традиций урало-алтайцев на формирование эпического героя	47
Афлатун Бахшалиев. Художественный образ Самеда Вургун в туркменской поэзии	52
Сима Шафизаде. Символы и атрибуты, характеризующие национализм в современных турецких рассказах	59
Насреддин Мусаев. Жизнь Абдулбаги Голпынарлы и формирование его литературных, научных, теоретических взглядов	64

ЛИТЕРАТУРА СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Насиб Джабраилов. Художественные образы исторических личностей в романах Л.Н.Толстого «Война и мир» и М.С.Ордубади «Туманный Тебриз»	71
Офеля Исмаилова. Вопросы перевода на азербайджанский язык стихов Владимира Маяковского	79
Асмар Гусейнова. Творчество А.Чехова и В.Маяковского в литературоведческих исследованиях Микаила Рафили	86
Ульвия Гасимова. Дореволюционные русские марши	91

ЕВРОПЕЙСКАЯ И АМЕРИКАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Аида Фейзуллаева. Исторические романы М.С.Ордубади в европейском контексте жанра ..	96
Людмила Самедова. Восточные и азербайджанские мотивы в творчестве европейских романтиков XIX века (<i>Низами Гянджеви, Мирза Шафи Вазех, Аббасгулу ага Бакиханов и Т.Лада-Заблоки, Ф.Шиллер, Адам Мицкевич</i>)	103
Лейла Рамазанова. Европейские романы в литературно-эстетической мысли азербайджанских литературоведов (<i>на основе исследований, проведенных в первой половине XX века</i>)	111

ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ СТРАН АЗИИ И АФРИКИ

Хумар Алекберова. Отображение социально-политических и психологических аспектов жизни мигрантов в романе «Чикаго»	119
Шахане Шахбазова. Муарада (подражание) Ахмада Шауки на «Нунию» Андалусского поэта Ибн Зайдуна: Касыда «Андалусия»	125
Лейла Пиримова. Художественное воплощение борьбы за престол в трилогии «Тадж Махал» Инду Сундаресаны	132

РЕЦЕНЗИЯ

Ализаде Аскерли. Габдулла Тукай в водовороте филологической мысли	139
--	-----

Nəşriyyat redaktoru: fil.f.d. **Töhfə Talibova**
Publishing editor: Ph.D in philology **Təhfə Talibova**
Редактор издательства: др.филос. по филологии **Тохфа Талыбова**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**
Make up editor: **Rashid Karimli**
Технический редактор: **Рашид Керимли**

www.clsjournal.literature.az

comp.lit@lit.science.az

Çapa imzalanıb: 23.06.2022. Formatı: 70x100 1/16

Approved to the print: 23.06.2022. Format: 70x100 1/16

Подписано к печати: 23.06.2022. Формат: 70x100 1/16

Tirajı 300 nüsxə. Həcmi: 9 ç.v.

Edition 300 copy. Size: 9 p.p.

Тираж 300 экземпляров. Том: 9 п.л.

=====

Jurnal “Elm və Təhsil nəşriyyatı–1” MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.